

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 21

Харків
«Право»
2011

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України (постанова № 5/5 від 18 травня 2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР від 02.11.2009 р.

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 21. — 312 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. С. Батургарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

© Інститут вивчення проблем злочинності
НАПрН України, 2011

© «Право», 2011

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.1

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ

У період 2008–2010 рр. науковці Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України проводили наукове дослідження за темою «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні», затверджене постановою вченої ради Інституту № 3 від 19 грудня 2007 р. та постановою Президії Національної академії правових наук України № 4 від 2 жовтня 2007 р.¹

¹ Науковий керівник дослідження – директор ІВПЗ НАПрН України, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України *Борисов В. І.* Виконавці дослідження: заступник директора ІВПЗ НАПрН України, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України *Зеленецький В. С.*; суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України *Баулін Ю. В.*; завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України *Шепітько В. Ю.*; завідувач відділу кримінологічних досліджень, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України *Голіна В. В.*; завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства, доктор юридичних наук, професор *Степанюк А. Х.*; завідувача відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права, кандидат юридичних наук, доцент *Демидова Л. М.*; завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, кандидат юридичних наук, доцент *Сібільова Н. В.*; завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин, кандидат юридичних наук, доцент *Головкін Б. М.*; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент *Шило О. Г.*; доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент *Дорош Л. В.*; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент *Білоус В. В.*; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент *Лемешко О. М.*; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук *Пащенко О. О.*; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук *Яковець І. С.*; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук *Глинська Н. В.*; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук *Панов М. М.*; науковий співробітник, кандидат юридичних наук *Затеняцький Д. В.*; науковий співробітник *Керик Л. І.*; провідний фахівець *Почерніна Л. І.*; молодший науковий співробітник *Остропілець О. І.*; молодший науковий співробітник *Опанасенков О. І.*; лаборант *Клітенко Д. Ю.*

Вирішення проблем створення ефективної системи протидії злочинності в Україні на сучасному етапі розвитку держави зумовлює необхідність встановлення стандарту якості законодавства про кримінальну відповідальність, який має забезпечити подальше вдосконалення чинного Кримінального кодексу України. Актуальності цій проблемі надає також стан кримінально-процесуального законодавства, а саме його невідповідність сучасним умовам соціально-економічного та політичного розвитку суспільства. Хоча до чинного Кримінально-процесуального кодексу України постійно вносяться виправдані доповнення і зміни, але вони призводять до його нестабільності і внутрішніх суперечностей, що негативно позначається на правозастосовній практиці як органів досудового розслідування, так і суду.

На можливість розкриття і розслідування злочинів істотно впливає вирішення проблем техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності, серед яких, зокрема, особливості використання техніко-криміналістичних засобів у слідчій діяльності, розподіл функцій по їх використанню учасниками цієї діяльності, визначення можливостей застосування спеціальних знань та проведення експертиз безпосередньо на місці події.

Ще одною проблемою, безпосередньо пов'язаною із підвищенням якості чинного законодавства про кримінальну відповідальність, є удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, яке потребує приведення діяльності органів і установ державної пенітенціарної служби у відповідність із загальновизнаними нормами і стандартами.

Вирішення зазначених проблем вимагало комплексного підходу, який би дозволив розглянути їх у кримінально-правовому, кримінально-процесуальному, кримінально-виконавчому, криміналістичному і кримінологічному аспектах, тому що проблема якості законодавства про кримінальну відповідальність не може бути вирішена вузько галузевими дослідженнями, без звернення до наробок тих наук, що входять до кримінально-правової сфери.

Тому за змістом це дослідження здійснювалося за такими напрямками:

– «Теоретичні основи забезпечення якості законодавства про кримінальну відповідальність» (керівник напрямку — завідувача

відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права, кандидат юридичних наук, доцент Демидова Л. М.);

– «Теоретичні основи забезпечення якості кримінально-процесуального законодавства у сфері боротьби зі злочинністю» (керівник напрямку — завідувач відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, кандидат юридичних наук, доцент Сібільова Н. В.);

– «Теоретичні основи забезпечення якості кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої діяльності» (керівник напрямку — завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства, доктор юридичних наук, професор Степанюк А. Х.);

– «Проблеми техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності» (керівник напрямку — завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Шепітько В. Ю.);

– «Проблеми забезпечення якості запобіжної дії кримінального закону» (керівник напрямку — завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин, кандидат юридичних наук, доцент Головкін Б. М.).

Свідченням результативності цього дослідження є підготовка колективної монографії «Теоретичні проблеми забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю» за загальною редакцією В. І. Борисова та В. С. Зеленецького, опублікування понад 50 наукових статей, тез наукових доповідей та повідомлень; проведення наукової конференції «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю» (15 травня 2009 р., м. Харків) та видання за її підсумками збірника матеріалів; участь у парламентських слуханнях, засіданнях комітетів Верховної Ради України, а також у понад 20-ти науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» тощо. За результатами дослідження були підготовлені аналітичні і доповідні записки з пропозиціями щодо підвищення якості чинного крими-

нального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального законодавства.

Теоретичні основи забезпечення якості законодавства про кримінальну відповідальність. Законодавство України про кримінальну відповідальність, яке становить Кримінальний кодекс України (далі — КК або КК України), відіграє важливу роль у житті українського суспільства, тому що являє собою правову модель соціальної справедливості у боротьбі зі злочинами та їх попередженні. У сучасних умовах побудови в Україні демократичної правової та соціальної держави питання якості законодавства, зокрема про кримінальну відповідальність, набуває особливого суспільного значення. Суспільству потрібні такі кримінально-правові «механізми» управління, яким притаманна потенційна здатність забезпечити правопорядок у державі і які повною мірою відповідають потребам практики боротьби з такими соціальними аномаліями, як злочини.

Дослідники проблематики якості законодавства про кримінальну відповідальність насамперед зосередили свою увагу на вивченні якості як філософської категорії. Синтез отриманих знань дозволив зробити висновок, що *якість*: 1) є об'єктивною та визначеною характеристикою будь-якого явища; 2) проявляється у сукупності властивостей, притаманних тільки цьому явищу і при втраті або зміні яких останнє знищується або змінюється (перестає бути саме цим явищем); 3) стає об'єктом (предметом) пізнання шляхом встановлення, вивчення та аналізу її властивостей.

Крім того, доведено, що: а) *якість визначається шляхом здійснення порівняльного аналізу при зіставленні об'єкта (предмета) з іншими*; б) *обраний рівень порівняльного аналізу може впливати на визначеність властивостей, притаманних їх якості*; в) *якість є багатогранною системою, до якої належать властивості явища в їх русі (функціонуванні), структура та елементи цієї системи.*

Якість законодавства України про кримінальну відповідальність визначається через такі його властивості, як: а) завдання, яке воно виконує; б) предмет та метод правового регулювання, відображений у ньому; в) суб'єкт кримінально-правових відносин — людина, у зв'язку із поведінкою якої та з урахуванням її прав, свобод і законних інтересів формується законодавство; г) кримінально-правові

засоби виконання завдання (у першу чергу шляхом визначення, які суспільно небезпечні діяння є злочинами (криміналізація) та які покарання (пеналізація) або інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються до осіб, що їх вчинили); г) принципи та загальні правила кримінального права. Саме це законодавство визначає такі суспільно небезпечні діяння, що вчинюються людиною, як злочини; формує види покарань, що можуть бути призначені судом за вчинення злочинів; встановлює їх межі та вирішує інші питання, що притаманні тільки кримінальному праву та відображаються в ньому. У цьому проявляється унікальність законодавства про кримінальну відповідальність і тому саме такі особливості складають його якість у порівнянні з будь-якими іншими явищами (галузями законодавства).

Якість законодавства про кримінальну відповідальність визначається не тільки властивостями, які притаманні цій галузі законодавства, а і його структурою. Останнє розуміють як закон зв'язку елементів конкретного об'єкта, явища або процесу, єдність яких є необхідною закономірністю й обумовлює їх внутрішню організацію та якісну визначеність.

Якісне законодавство має бути потенційно спроможним виконати завдання, передбачені для нього законодавцем, тобто бути *ефективним*.

Творчий колектив дійшов висновку, що *якість законодавства України про кримінальну відповідальність — це системна сукупність властивостей (ознак), притаманних йому, які визначають його унікальність у порівнянні з іншими галузями законодавства і які потенційно здатні забезпечити його ефективність як правового «інструменту» в боротьбі зі злочинністю*.

Законодавство про кримінальну відповідальність як правовий «інструмент» підтримання правопорядку в державі виконує завдання, передбачені ст. 1 КК України. Це правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. У цих завданнях сфокусована сутність КК та його положень, приписів.

Ознаками якості цього законодавства є: а) *політичні* (політико-державна, політико-правові); б) *соціальні* (політико-соціальні, соціально-правові, соціально-психологічні, соціально-економічні); в) *юридичні* (змістовно-юридичні, юридичні ознаки щодо форми та техніко-юридичні); г) *етичні*; г) *праксеологічні*.

Якість законодавства України про кримінальну відповідальність знаходиться в тісному закономірному взаємозв'язку з його кількісними властивостями (кількістю — числом — величиною). Перехід кількості в якість може досягати критичної межі, з якої починається руйнація якості КК. Недопущення наближення або досягнення такої межі можливо, зокрема, шляхом удосконалення законотворчого процесу, в тому числі шляхом підвищення професійної підготовки авторів законопроектів, проведення науково-правової експертизи законопроектів, вирішення процедурних та інших питань щодо такої експертизи.

До основних критеріїв оцінки якості законодавства про кримінальну відповідальність дослідники відносять: а) *рівень забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина*; б) *відповідність Конституції України*; в) *відповідність положенням чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України*; г) *рівень гармонізації із основними тенденціями розвитку сучасного кримінального законодавства розвинутих країн, зокрема європейського*.

До критеріїв якості законодавства про кримінальну відповідальність також належать: *ступінь наукової обґрунтованості* (змістовно-юридичний критерій); *адекватність об'єктивним закономірностям та соціальним потребам* (соціально-правовий критерій); *системність і узгодженість з іншими кримінально-правовими нормами та нормативно-правовими актами інших галузей права* (змістовно-юридичний критерій); *формальна визначеність* (юридичний критерій щодо форми) і *структурованість КК та законів про кримінальну відповідальність як його частини* (юридичний критерій щодо форми та змістовно-юридичний критерій); *термінологічно-мовна визначеність КК* (техніко-юридичний критерій); *логічність його змісту* (техніко-юридичний критерій).

Система критеріїв оцінки якості охоплює ще і такі критерії, як *ефективність законодавства про кримінальну відповідальність та*

його статей або їх частин (праксеологічні критерії). Саме ці критерії дозволяють встановити, що всі змістовні, техніко-юридичні та інші властивості якості законодавства про кримінальну відповідальність (КК України) у своїй сукупності забезпечують виконання завдань, що зазначені в ч. 1 ст. 1 КК України.

Критеріями оцінки якості законодавства про кримінальну відповідальність також є *етичні критерії*, які дозволяють оцінити відповідність КК України в цілому та окремих норм культурним та духовним цінностям, етичним традиціям українського народу, в першу чергу таким, як справедливість, гуманізм, добро. Без глибокого відображення етичних норм та правил в КК неможливо забезпечити його належну якість. Це духовна сутність КК України.

Наведені та інші наукові результати, отримані розробниками теоретичних основ забезпечення якості законодавства України про кримінальну відповідальність, дозволяють констатувати, що існує реальна потреба продовження наполегливої праці над удосконаленням КК України з науковим супроводженням такого законотворчого процесу.

Теоретичні основи забезпечення якості кримінально-процесуального законодавства у сфері боротьби зі злочинністю. Дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування¹ показало тісний взаємозв'язок її рівня з якістю законодавства, що регулює цей вид процесуальної діяльності. Між тим юридичною базою цієї діяльності є Кримінально-процесуальний кодекс України, ухвалений ще у 1960 р., який хоча і зазнав сутнісних змін у зв'язку з необхідністю приведення його у відповідність до Конституції України, все ж залишається кодифікованим актом минулого часу, інших соціально-економічних реалій і юридичних догматів. Відбувається це тому, що мета будь-якого законопроекту, а тим більш такого рівня, як кодекс, що законодавчо унормовує положення цілої галузі права, поділяється на дві складові: юридичні і соціальні. Вони й обумовлюють зміст правових норм, впливають на їх ефективність. Умовами юридичної ефективності правових норм є:

¹ Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та шляхів її підвищення : н.-д. робота / Ін-т вивч. пробл. злочинності Нац. акад. прав. наук України. – Х., 2007–2009.

- належна якість законів, інших нормативних актів;
- ефективно діючий механізм правового регулювання;
- удосконалення правозастосовної практики.

В якісній характеристиці кримінально-процесуального закону за змістом були виявлені суто процесуальні та техніко-юридичні показники. До числа суто процесуальних характеристик кримінально-процесуального закону віднесені: а) методи правового регулювання; б) кримінально-процесуальні гарантії; в) однозначність викладених нормативних приписів.

А. У методі правового регулювання, застосованому у кримінальному процесі, структурно проявляються два елементи правового впливу: 1) імперативний вплив держави в особі законодавця на посадових осіб, які здійснюють провадження, та інших суб'єктів процесу; 2) імперативний, диспозитивний чи інший вид впливу одних суб'єктів на інших. Обидва елементи методу правового регулювання є взаємопов'язаними. А спосіб їхнього взаємозв'язку є ієрархічним. *На сучасному етапі розвитку правової системи України якість кримінально-процесуального закону має визначатися розумним співвідношенням у застосуванні імперативного і диспозитивного методів правового регулювання.* Завдання законодавця полягає у такому використанні цих методів, за якого імперативні і диспозитивні приписи були б спрямовані на досягнення результату провадження у кримінальній справі, що є корисним як для суспільства в цілому, так і для учасників провадження у справі.

Б. Систему процесуальних гарантій будь-якого процесу, у т. ч. кримінального, складають:

- достатній ступінь урегульованості процедурно-процесуальної діяльності;
- встановлення юридичної відповідальності за неналежне виконання процесуальної діяльності;
- здійснення контрольних функцій спеціально уповноваженими на це органами;
- чітко визначений правовий статус, повноваження і компетенція учасників процесу.

Відповідно до чинного законодавства судова діяльність на судових стадіях кримінального процесу здійснюється у двох на-

прямках. Перший пов'язаний із вирішенням судом питання про проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права людини, а також застосування заходів кримінально-процесуального примусу.

Сутність другого напрямку реалізації судової влади в досудовому провадженні полягає у розгляді судом скарг на дії і рішення органу дізнання, слідчого та прокурора. Чинний КПК України не містить окремого переліку таких дій та рішень, які підлягають оскарженню, а визначає їх в окремих статтях. Аналіз їх змісту дозволяє дійти висновку, що до предмета судового оскарження в досудових стадіях кримінального процесу відносяться деякі (прямо визначені законом) процесуальні дії та рішення органу дізнання, слідчого та прокурора, які обмежують конституційні права людини або перешкоджають подальшому руху кримінального провадження і доступу особи до правосуддя. Обидва напрямки діяльності суду утворюють зміст окремих проваджень у досудових стадіях кримінального процесу, які є проявом диференціації процесуальної форми. В основі обох видів проваджень лежать правові відносини, пов'язані із захистом конституційних прав людини у сфері кримінального судочинства. Саме ця обставина дає підстави деяким науковцям обґрунтовувати доцільність існування таких процедур у межах адміністративного або конституційного судочинства, тобто за межами кримінально-процесуального права. *Проте проведення дослідження доводить, що зазначені провадження повинні регулюватися виключно кримінально-процесуальним законом, оскільки вони природно пов'язані з основним провадженням по розслідуванню злочинів, не можуть виникнути за його межами і тому потребують комплексного регулювання саме кримінально-процесуальним законом.*

В. Кримінально-процесуальний закон є якісним тоді, коли він виключає або зводить до мінімуму неоднозначне тлумачення його норм і дефініцій як суб'єктами кримінального процесу, так й іншими особами, тобто всіма тими, хто є адресатами цих положень закону. Так, у п. 6 ст. 32 КПК України наведено поняття «прокурор» і дано роз'яснення змісту цього поняття, яким охоплюється і «помічник прокурора». Останній має діяти у межах своєї компетенції. Але компетенція помічника прокурора кримінально-процесуальним законом не визначена, не визначена вона і для прокурорів відділів і управлінь

прокуратур, які хоча і є прокурорами, але не є керівниками певних органів прокуратури. Цю прогалину у кримінально-процесуальному законі слід ліквідувати, виходячи з того, що норми права, які регулюють діяльність прокурора зі здійснення кримінального переслідування, закріплені в різних правових джерелах, що відносяться іноді до різних правових інститутів, а іноді — і до різних галузей права. Однак це не означає, що вони існують автономно, ізольовано один від одного. За своєю суттю вони утворюють структуру правового врегулювання діяльності прокурора з кримінального переслідування.

Для вирішення питання щодо компетенції прокурора при здійсненні кримінального переслідування потрібно оновлення понятійного апарату (введення нових термінів і розкриття змісту їх понять), який би відповідав сучасним підходам до визначення внутрішньовідомчого статусу прокурорів. Доцільно зберегти поняття «прокурор» у родовому значенні. Прокурора, який очолює установу прокуратури будь-якого рівня (окрім Генерального прокурора), слід йменувати «прокурор — керівник прокуратури», якщо він очолює відділ — «прокурор — керівник відділу». Решта працівників, які реалізують покладені на прокуратуру функції, повинні йменуватися «прокурорами».

Для якісного та ефективного виконання функції підтримання державного обвинувачення в суді потрібно запровадити наступність діяльності прокурора на досудових і судових стадіях кримінального провадження. З цією метою прокурору, якому прокурор — керівник прокуратури доручив здійснювати кримінальне переслідування по певній справі, слід надати відповідний статус, а саме йменувати його «прокурор — державний обвинувач».

Одночасно слід упорядкувати відносини, які виникають між прокурором — керівником прокуратури і прокурором — державним обвинувачем у ході здійснення кримінального переслідування. *Зміст цих відносин має бути обумовлений двома головними чинниками: необхідністю забезпечення незалежності і процесуальної самостійності прокурора — державного обвинувача у поєднанні з повноваженнями прокурора — керівника прокуратури з реалізації його управлінських функцій.*

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінально-процесуального права при

всій важливості якості закону в його формально-логічному аспекті на перший план виходить адекватна юридична конкретизація конституційних положень та послідовне втілення у законодавство обраної концепції кримінального судочинства.

Теоретичні основи забезпечення якості кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої діяльності.

Однією з головних умов якості кримінально-виконавчої діяльності є якісне кримінальне та кримінально-виконавче законодавство, в якому визначаються його сутність, зміст та порядок його застосування. Останнім часом у переважній більшості нормативних документів концептуального характеру, що стосуються сфери виконання кримінальних покарань, вказується на низьку якість законодавства та необхідність його вдосконалення. У зв'язку з цим виникають питання щодо оцінки чинного кримінально-виконавчого законодавства з метою з'ясування того, що саме в ньому є недосконалим, у якій мірі законодавцю вдалося реалізувати поставлене перед правовими нормами завдання у відповідних суспільно-політичних та економічних умовах, чи на повну «потужність» працюють статті Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК України) тощо.

Певними недоліками КВК України, що вказують на рівень його якості, є: 1) розбіжність між цілями покарання, визначеними в ч. 2 ст. 50 КК України, і метою та завданнями кримінально-виконавчого законодавства (ст. 1 КВК України); 2) неповна відповідність до ч. 3 ст. 63 Конституції України редакції ст. 4 КВК, де сказано, що підставою виконання й відбування покарання є не тільки вирок суду, що вступив у законну силу, але й інші рішення суду, а також Закон України про амністію й *акт про помилування*; 3) проголошена у ст. 5 КВК система принципів кримінально-виконавчого законодавства, серед яких є принципи демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації й індивідуалізації виконання покарань, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в діяльності органів та установ виконання покарань; 4) сумнівність можливості регулювання нормами законодавства процесу позитивних змін в особистості, тобто виправлення засуджених (ч. 1 ст. 6 КВК). Виникає запитання, чи можна вважати «готовність» правовим терміном

і за якими критеріями може визначатися ця «готовність»? Відповіді в КВК на це запитання немає; 5) невинуватість підміни термінів, закріплених у КК України, що має місце, наприклад, у ст. 11 КВК України, де спеціальні виховні установи (про які говорить ст. 102 КК України) перейменовані у виховні колонії, а кримінально-виконавчі установи (ст. 63 КК України) — у виправні колонії (ч. 3 ст. 11 КВК України); кримінально-виконавчі установи відкритого типу (ст. 61 КК України) стали виправними центрами. Законодавець, закріпивши в КК України назву «кримінально-виконавчі установи», відбив тим самим функціональне призначення цих установ, спрямованість їх насамперед на виконання кримінальних покарань; 6) суперечність до КК України ч. 2 ст. 51 КВК, яка передбачає, що на засуджених до арешту поширюються правообмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, що відбувають покарання у виді позбавлення волі. Це дозволяє арешт визнавати різновидом позбавлення волі, що не відповідає ст. 51 КК України, за якою арешт займає проміжне місце між конфіскацією майна й обмеженням волі, тобто є покаранням більш суворим, ніж конфіскація, і більш м'яким, ніж обмеження волі; 7) більша суворість умов відбування покарання для чоловіків, засуджених за тяжкі злочини, що відбували до кінця 2003 р. покарання в кримінально-виконавчих установах посиленого режиму. За ст. 18 КВК ці категорії засуджених до позбавлення волі повинні відбувати покарання в колоніях середнього рівня безпеки, де умови відбування покарання є більш суворими, ніж у колишніх кримінально-виконавчих установах посиленого режиму; 8) антигуманність редакції ч. 4 ст. 122 КВК, відповідно до якої засуджені, що втратили працездатність під час відбування покарання, мають право на пенсію і компенсацію шкоди лише після звільнення від відбування покарання. Пенсія могла б стати такому засудженому основним джерелом для придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності.

Усе наведене переконливо показує недосконалість якісної складової кримінально-виконавчого законодавства України та свідчить про потребу його подальшого доопрацювання. Оперування в КВК України правовими категоріями в деяких випадках не відповідає вимогам теорії права; окремі законодавчі положення не узгоджені

з іншими актами законодавства та не відповідають міжнародним актам у сфері виконання покарань та т. ін.

Проблеми техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності. Реалії сучасного кримінального судочинства далеко не завжди відповідають суспільним очікуванням щодо його якості в цілому та досягнення його призначення по кожній кримінальній справі¹. Застосування кримінально-процесуальних норм передбачає здійснення певного виду діяльності (слідчої, прокурорської, судової тощо), реалізацію її засобів, у тому числі й техніко-криміналістичних. Обрання відповідних науково-технічних засобів, технічних прийомів або методів безперечно впливає на якість виконуваної діяльності. При цьому має йтися про рівень забезпеченості такими засобами та реальні можливості їхнього застосування в кожному конкретному випадку.

Зміни у структурі злочинності, виникнення нових видів і способів злочинної діяльності, формування сучасного типу злочинця обумовлюють необхідність розробки і впровадження новітніх криміналістичних засобів, прийомів і методів протидії злочинним проявам. Ефективність розкриття і розслідування злочинів та їх якість передбачає використання різноманітних науково-технічних засобів.

Важливим напрямком криміналістичного забезпечення діяльності органів досудового слідства у боротьбі зі злочинністю є техніко-криміналістичний. Саме цей напрямок свого часу охоплював увесь зміст криміналістики (поліцейської або кримінальної техніки). На сучасному етапі розвитку криміналістики техніко-криміналістичний напрямок пов'язаний із розробленням і впровадженням новітніх науково-технічних засобів, технічних прийомів, інформаційних технологій. Створення і пропонування слідчої практики такого наукового «продукту» й визначає прагматичну спрямованість криміналістики (наука для практики).

Інформатизація та технізація суспільства передбачає також впровадження останніх досягнень наукової думки в діяльність слідчих органів. Йдеться про так звані інноваційні розробки та можливість їх впровадження в роботу слідчого: розроблення та вико-

¹ Баев О. Я. Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество / О. Я. Баев. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 3.

ристання нових науково-технічних засобів для виявлення, збирання, попереднього дослідження доказів («польова» криміналістика), а також використання інформаційних технологій.

Використання науково-технічних засобів передбачає оперування техніко-криміналістичними (технічними) прийомами. Техніко-криміналістичні прийоми являють собою предметний склад (структурний елемент) криміналістичної техніки. Іншими словами, застосування техніко-криміналістичних прийомів обумовлено необхідністю використання науково-технічних засобів. Більш того, застосування техніко-криміналістичних прийомів має відповідати тим самим критеріям допустимості, які висуваються до науково-технічних засобів. Окрім цього, інформаційна спрямованість техніко-криміналістичного прийому дозволяє розглядати його як один із компонентів інформаційного забезпечення діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Отже, практичне впровадження техніко-криміналістичних засобів передбачає системний підхід до вирішення відповідних теоретичних та методичних проблем використання техніко-криміналістичних прийомів.

Надзвичайно великі обсяги запропонованих наукою і практикою криміналістичних рекомендацій, з одного боку, і дефіцит часу та інформації щодо окремої розслідуваної події — з другого, зумовлюють потребу розробки та впровадження в діяльність органів досудового слідства інноваційних інформаційних технологій. До застосування інформаційних технологій при розслідуванні злочинів пропонується ставити такі вимоги: а) технології мають застосовуватись з метою сприяння виконанню завдань кримінального судочинства; б) їх може застосовувати особа, яка проводить слідчу дію (слідчий, суддя); в) можливість застосування має бути прямо передбачена в законі або не суперечити йому; г) їх застосування не повинно суперечити етичним, моральним нормам та принципу гуманізму; г) їх застосування має відповідати вимогам безпеки та бути науково обґрунтованим.

До інформаційних технологій, що відіграють найважливішу роль у забезпеченні розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних справ, можна віднести: автоматизовані банки даних (АБД); автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АПС); автоматизовані робочі місця (АРМ); програмно-апаратні комплекси (ПАК);

програмно-технічні комплекси (ПТК); системи автоматизованого прийняття рішення (САПР), системи підтримки прийняття рішення (СППР) або системи підтримки судової експертизи (СПСЕ)¹.

Одним із шляхів підвищення ефективності розслідування злочинів є впровадження в криміналістичну практику алгоритмізованих методик, що включають програму застосування науково-технічних засобів. Зміст таких методик визначається криміналістичним алгоритмом, який в загальному вигляді являє собою засновану на законі систему послідовно виконуваних обов'язкових і рекомендованих приписів, спрямованих на ефективне вирішення завдань у сфері боротьби зі злочинністю².

Проблеми забезпечення якості запобіжної дії кримінального закону. Запобіжна дія кримінального закону на злочинність неоднозначно сприймається науковою спільнотою. Спеціальних досліджень з цього приводу явно бракує, тому більшість кримінологів виходить із позиції здорового глузду, презюмуючи зв'язок між станом злочинності у державі та станом чинного кримінального законодавства. Натомість меншість не сприймає на віру цю «аксіому» і вимагає доказів. Осмислення проблеми запобіжної дії кримінального законодавства досі відбувалося у контексті превентивних можливостей кримінального покарання як головного інструменту протидії злочинності. Радянська доктрина кримінальної політики спиралася на силу кримінальної репресії, загрозу кари, яка мала утримувати широкий загал від вчинення злочинів. Звідси, кримінологічні зусилля спрямовувалися на дослідження превентивної ролі інституту покарання у справі боротьби зі злочинністю. Сучасні уявлення про кримінально-правові засоби протидії злочинності більш широко розглядають можливості запобіжного впливу кримінального законодавства в цілому на злочинність, а не окремих його положень та інститутів. Видається очевидним, що реагування на злочинні прояви лише засобами кримінального покарання не дає помітних результатів у протидії злочинності як явищу, бо в се-

¹ Білоус В. В. Роль інформаційних технологій у реформуванні кримінально-процесуального законодавства / В. В. Білоус // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 90.

² Курс криміналістики : в 3 т. Т. I. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 196.

редньому лише 15–20 % громадян утримуються від вчинення злочинів під загрозою кримінального покарання. Потрібно закладати у кримінальне законодавство можливості некарального вирішення кримінально-правового конфлікту та використовувати їх у превентивних цілях. Оцінювати якість запобіжного впливу кримінального закону на злочинність поки що мало хто намагався, оскільки відсутні наукові напрацювання з цієї проблематики.

Проблема визначення якості запобіжної дії кримінального законодавства у кримінології залишається малодослідженою. Головним чином науковій розробці підлягала ефективність впливу кримінального закону на стан злочинності в державі. Однак ефективність впливу кримінального законодавства багато в чому залежить від його якості, визначенню якої приділялось недостатньо уваги кримінологами. При аналізі загального запобігання як мети покарання в літературі підтримувалась єдина думка, що основним його засобом є погроза покаранням, або залякування, яке застерігаючи впливає на свідомість і волю людей. Ставилось питання про те, що запобіжна роль кримінального законодавства не обмежується лише одним покаранням, однак помітних просувань на шляху розробки цієї наукової ідеї не спостерігалось. Досі нерозробленими вважаються такі проблемні питання, як: визначення запобіжного впливу кримінального закону та його застосування на злочинність, кримінологічні критерії оцінки якості запобіжної дії кримінального закону, пошук шляхів удосконалення запобіжної дії кримінального законодавства на сучасному етапі протидії злочинності в Україні. Науковий аналіз цих питань, узагальнення слідчої та судової практики щодо забезпечення якості запобіжної дії кримінального законодавства дозволять сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правових засобів протидії злочинності. У ході дослідження запропоновано такі критерії оцінки запобіжної дії кримінального закону: законодавча адекватність реагування на злочинність, своєчасність та повнота кримінально-правової охорони суспільних відносин, стимулювання правомірного перешкоджання злочинним посяганням, захист прав та законних інтересів потерпілих, передбачення альтернативних шляхів вирішення кримінально-правового конфлікту.

За результатами анкетування 678 засуджених злочинців, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, доведено, що 54 % із них пересилують страх кримінального покарання завдяки розрахунку на безкарність, 24 % — свідомо знизили ризик кримінального переслідування шляхом завчасного планування і підготовки злочинних посягань, що й відіграло вирішальну роль при прийнятті рішення про вчинення злочину, 9 % — зазначили, що загрозу кримінального покарання не сприймають як таку, бо вона не здійснює запобіжного впливу на певну категорію людей.

За результатами дослідження запропоновано шляхи вдосконалення якості запобіжної дії кримінального законодавства на сучасному етапі протидії злочинності: 1) збільшення ризику бути виявленим і покараним; 2) підвищення загальнообов'язковості санкцій; 3) протидія засобами кримінального закону пануванню правового нігілізму в державі і суспільстві; 4) використання знань про людину та її поведінку при вдосконаленні кримінально-виконавчого законодавства та посиленні його запобіжної спрямованості; 5) створення правової основи щодо перешкоджання протиправній поведінці; 6) розширення законодавчо закріплених можливостей задоволення приватних та публічних інтересів.

Колектив авторів, що проводив комплексне дослідження з проблеми підвищення якості законодавства про кримінальну відповідальність, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального законодавства у сфері протидії злочинності, сподівається, що воно було плідним, його результати є внеском у теорію наук кримінально-правового циклу, а пропозиції щодо змін та доповнень до відповідного законодавства мають сприяти його вдосконаленню, яке перш за все має на меті підвищення рівня захисту прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави від злочинних посягань.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 12 травня 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сібільова.*

УДК 343.848

В. І. Борисов, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, м. Харків;

А. Х. Степанюк, завідуючий сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, м. Харків;

І. С. Яковець, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, м. Харків;

О. І. Опанасенков, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ АНКЕТУВАННЯ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ АБО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК, В АСПЕКТІ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО

В огляді висвітлені результати анкетування осіб, звільнених з виправних центрів та установ виконання покарань, стосовно проблем, які виникають у процесі їх соціальної адаптації.

Ключові слова: соціальна адаптація, ресоціалізація, реінтеграція, працевлаштування, звільнені з місць обмеження волі, звільнені з місць позбавлення волі.

У рамках дослідження за прикладною темою «Теоретичні і прикладні питання реінтеграції до суспільства осіб, які відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі (на виконання пунктів 1, 2, 4, 15 Плану заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)» фахівцями ІВПЗ НАПрН України було проведено анкетування 150 осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спрямоване на встановлення складнощів і ризиків, які негативно впливають на процес соціальної адаптації та реінтеграції в суспільство, а також визначення ролі і місця відповідних органів і служб щодо даного процесу. У результаті встановлено, що колишні засуджені являють собою доволі специфічну групу населення, яка з різною мірою успішності намагається вступати у певні суспільні відносини, перебуває у стані «статусно-рольового мораторію» (тобто у пошуку свого місця в суспільстві) та стикається з великою кількістю проблем соціального, економічного та побутового характеру, що мають системний характер.

З числа осіб, охоплених анкетуванням, 91 % — чоловіки та 9 % — жінки, усі без винятку є громадянами України. Переважна частина респондентів є молодими людьми віком від 20 до 30 років — 28 %, від 31 до 40 років — 37 %, від 41 до 50-ти років — 23 %, старші за 50 — 14 %, тобто зі збільшенням віку менша частка звільнених попадає у поле зору правоохоронних та інших контролюючих структур у зв'язку з вчиненням злочинів та правопорушень. При цьому перебували в установах виконання покарань до 2-х років 25 % осіб, від 3-х до 5-ти — 39 %, від 5-ти до 10-ти — 26 % та від 10-ти до 15-ти — 7 %. Більша частина респондентів засуджена вперше (35 %), удруге — 19 %, утретє — 19 %, учетверте — 16 % та 11 % — відбували покарання понад 5 разів; у тому числі фактично відбували покарання у виправних центрах або установах виконання покарань за попередніми судимостями один раз — 38 % респондентів, два рази — 23 %, три рази — 25 %, п'ять та більше — 7 %. Отже, основний масив колишніх злочинців має певний попередній досвід спроби повернення до позитивно прийнятного життя в суспільстві і, таким чином, усвідомлює основні проблеми, з якими доводиться стикатися після звільнення у зв'язку з цим.

Дослідження підтвердило усталений висновок про певну залежність злочинності від рівня освіченості людини: 15 % звільнених

мають неповну середню освіту, 48 % — середню, 34 % — середньо-спеціальну та лише 6 % — вищу. Усе вищезазначене свідчить про те, що засуджені мають вельми низький загальноосвітній та, як правило, культурний рівень, що також ускладнює процес їх адаптації після звільнення, побутове й трудове влаштування. Що стосується поведінки в установах виконання покарання, то більшість засуджених (54 %) не довели свого виправлення, через це й були звільнені від відбування покарання лише по закінченні його повного строку; умовно-дострокове звільнення було застосовано до 41 % засуджених, а амністія — до 5 %.

Слід відзначити, що проведене дослідження дало достатньо позитивні результати в частині сімейного стану звільнених — одного з атрибутів можливої успішності особистого життя сучасної людини¹. Більше того, у період відбування покарання у виправних центрах або установах виконання покарань відмічено скорочення кількості осіб, які не перебувають у шлюбі. Так, якщо до засудження лише 11 % осіб перебували у зареєстрованому шлюбі та 5 % — у так званому цивільному, 59 % — не одружені, 23 % — розлучені, 5 % — удівці, то після звільнення від відбування покарання ці показники дещо змінилися на краще: офіційно одружені — 16 %, перебувають у цивільному шлюбі — 4 %, не одружені — 56 %, розлучені — 20 %, удівці — 4 %. Значна частина колишніх засуджених (58 %) не мають дітей, одна дитина є у 31 %, двійко — у 7 %, трьох та більше дітей мають 4 % опитаних. Поряд із цим, далеко не всі особи в процесі відбування покарання відчували постійну та суттєву підтримку своїх рідних — на її відсутність послали 32 % респондентів. Інші звільнені вказали, що підтримка проявлялась через: листи (22 %), передачі (22 %), побачення (14 %), грошові перекази (6 %), телефонні розмови (4 %). Можливо, саме через це планували повернутися після звільнення до власної родини тільки 16 % засуджених, до родини батьків — 20 %, до друзів — 2 %, узагалі ні до кого — 22 %. Під час перебування у виправних центрах або установах виконання покарань не мали точної відповіді на це питання 40 % засуджених.

¹ Див.: Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргарєєва. – Х. : Право, 2009. – С. 250.

Як впливає з відповідей на запитання анкети, до засудження 40 % осіб працювали та 11 % навчалися; непрацюючих же виявилось 47 %. Проте джерелом прибутку до засудження назвали заробітну плату тільки 24 % респондентів, 17 % — за власним визначенням, перебували на утриманні батьків або рідних, 40 % — жили за рахунок тимчасових та випадкових заробітків, 2 % — отримували пенсію та інші види соціальних виплат; злочинна діяльність була основним джерелом прибутку лише для 17 % осіб. Таким чином, значна кількість осіб не мали необхідних трудових навичок та постійного офіційного місця роботи, хоча певний рівень достатку їм був властивий. Професійні навички осіб до засудження виявились вельми різноманітними, проте, як правило, вони належать до розряду «робітничих професій» та не вимагають тривалого навчання: токар — 5 %, продавець — 2 %, електрозварювальник — 9 %, водій — 14 %, електрослюсар — 2 %, будівельник — 2 %, маляр-штукатур — 2 %, механік — 5 %, повар — 2 %, тракторист — 2 %, слюсар — 5 %, електрик — 2 %, каменяр — 2 %. У процесі відбування покарання у виді позбавлення або обмеження волі можливістю отримати нову професію скористалися лише 32 % засуджених, з них набули кваліфікацію каменяра — 5 %, стропальника — 2 %, швачки — 2 %, електрика — 7 %, столяра — 2 %, деревообробника — 2 %, зварювальника — 2 %. У цілому названі напрямки діяльності відповідають затребуваним на ринку праці в Україні: у теперішній час великим попитом користуються не офісні працівники, а фахівці інженерно-технічних та промислово-робітничих спеціальностей: інженери, електрики, слюсарі та ін.¹ Але володіння ними, як доводять життєві історії засуджених, не вберегли їх від пошуків злочинних джерел прибутків та не дали можливості на належному рівні забезпечувати себе та свою родину. Цей фактор слід брати до уваги при навчанні засуджених у період відбування покарання, а також при створенні курсів для професійної переорієнтації після звільнення. При залученні до праці у виправних центрах або установах виконання покарань не враховуються також регіональні потреби у тій чи іншій спеціальності, внаслідок чого особа після звільнення може не знайти собі роботу за місцем звичного проживання.

¹ Див.: Ринок праці в Україні в 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://project.ukrinform.ua/news/15155/>. – Заголовок з екрана.

На момент засудження лише 3 % опитаних не мали документів, які б посвідчували особу (з них у 7 % їх було викрадено, у 2,2 % — вилучено у зв'язку з попередніми судимостями та не повернуто). Проте паспорт був тільки у 28 %, 20 % — мали свідоцтво про народження та 14 % — військовий квиток. На довідку про звільнення як на основний документ, який підтверджує особу, вказали 11 % звільнених, на військове посвідчення — 8 %, атестат чи інший диплом — 15 %, інше посвідчення — 1 %. Тобто можна зробити висновок, що на момент засудження переважна більшість осіб не вирішила проблеми отримання належних документів.

Дещо кращим, хоча й не зовсім задовільним, є становище із забезпеченням громадян місцем постійного проживання: 68 % — мали власне житло або проживали з батьками чи членами родини, у 25 % респондентів до засудження його взагалі не було і тільки 7 % — мали тимчасове помешкання.

Найбільш поширеними проблемами, з якими довелося стикнутися колишнім засудженим, є такі: житлові (15 %); відсутність засобів для існування на перший час (13 %); працевлаштування (12 %); незнання того, куди можна звернутись за реальною допомогою (10 %); інші побутові проблеми (8 %); негативне ставлення оточуючих, нездатність до адаптації в нових умовах життя, отримання документів, реєстрація, відновлення родинних стосунків (по 6 %); негативне ставлення рідних (4 %); медична допомога (3 %); освіта (2 %). Більшість з них залишаються невирішеними навіть через рік-два після звільнення. Так, не розв'язали питання щодо пошуку житла — 20 %; працевлаштування — 16 % (через відсутність роботи така ж кількість осіб не мають засобів для існування); інших побутових питань — 10 %; не змогли подолати негативне ставлення оточуючих 6 % осіб, рідних — 5 %; не отримали: необхідну медичну допомогу — 4 %, потрібні документи — 4 %, освіту — 2 %. На 1 % збільшилась кількість тих, у кого виникли проблеми з реєстрацією місця проживання та родинними відносинами. Таким чином, з часом кількість проблем, з якими доводиться стикатися колишнім засудженим, не тільки не зменшилась, а, навпаки, почала зростати.

Роботу знайшли 30 % засуджених, у тому числі зробили це самостійно 8 %, скористалися допомогою: знайомих — 40 %, центрів реін-

теграції та соціальної адаптації — 16 %, центрів зайнятості — 4 %, звертались до недержавних й релігійних інституцій — 24 %. На пошук роботи тільки 14 % звільнених витратили менше року, 23 % — від року до трьох, 5 % — понад три роки розв'язували це питання. 24 % звільнених вказали на те, що у процесі пошуку роботи стикались з упередженим ставленням до них роботодавців, працівників відповідних органів і служб, при цьому у 2 % випадків їх не поставили на облік, у 8 % — не взяли на роботу через судимість, а у 2 % — намагались звільнити на цій підставі, у 5 % недбало ставились до виконання своїх обов'язків (зокрема, у 4 % вимагали довідку про звільнення, незважаючи на наявність паспорта, або не хотіли оформлювати пенсію).

Практично кожен третій звільнений (36 %) вважає, що не отримує заробітну плату на рівні з іншими працівниками, стверджують зворотне — 39 % (25 % — не змогли відповісти). Серед основних причин такого стану називалися: відсутність офіційного оформлення, приватна належність підприємства, тимчасовість у роботі. Незважаючи на це, більшість (39 %) задоволені роботою в теперішній час; скоріше задоволені, ніж ні — 17 %; скоріше не задоволені, ніж задоволені — 13 %; не задоволені — 26 %. Основна причина невдоволення — невелика заробітна плата (41 %), нецікавість діяльності (18 %), графік роботи (12 %), відсутність кар'єрного зростання (12 %), віддаленість від дому — 6 %. Але рівень життя колишніх засуджених оцінюється ними вкрай песимістично: 19 % вважають його середнім, 24 % — нижче середнього, 31 % — низьким, а 26 % — перебувають за межею бідності.

Означене свідчить про те, що важливішим стратегічним напрямком роботи органів соціальної адаптації має виступати діяльність щодо забезпечення їх працевлаштування. У теперішній час вживаються заходи, спрямовані на реалізацію цього завдання, однак дослідження показує, що не всі вони є системними та ефективними. Саме зневіра у реальність допомоги центрів зайнятості стає причиною уникнення звільнених від користування їх послугами. В інших випадках значна формалізація діяльності цих установ також призводить до негативних результатів, оскільки засуджені не завжди мають при собі необхідні документи, а допомога у їх відновленні чи отриманні не надається.

Як позитивний фактор можна розцінювати бажання 49 % осіб підвищити свій освітній рівень (не відчувають такої потреби 33 %, інші — не визначились), але відсутність достатнього фінансового забезпечення у 60 % випадків називається головною причиною невжиття заходів до реалізації подібних намірів (поряд із цим 20 % посилаються на відсутність необхідних для вступу на навчання документів, 12 % — відомостей про навчальні заклади, 8 % — не мають можливості поєднувати навчання з графіком роботи).

Окремо було поставлене питання щодо організації діяльності адміністрації установ виконання покарань при підготовці засуджених до звільнення, надання допомоги у побутовому та трудовому влаштуванні. Визнали її достатньою 35 % осіб, недостатньою — 28 % (схиляються у бік позитивної відповіді 9 %, негативної — 5 %), при цьому найбільшу допомогу отримано від психолога (20 %), начальника установи (14 %), начальника відділення (10 %); у певних випадках допомагав засудженим заступник начальника установи (8 %), майстер цеху на виробництві (3 %), старший днювальний (2 %). Але потрібно звернути увагу, що на неякісність такої допомоги вказали 57 % звільнених (проти 20 %), а ще 20 %, хоча й не дали чіткої відповіді, проте схиляються у бік підтримання названої тези (проти 2 %). Про відсутність будь-якої допомоги зазначили 18 % колишніх засуджених.

Серед видів і форм роботи перед звільненням, на думку респондентів, перше місце посіла психологічна підготовка (26 %), друге — інформаційна (20 %), третє — медична (13 %), четверте — консультаційна з правових питань (11 %), п'яте — матеріальна (4 %); на відсутність будь-якої роботи вказали 26 % звільнених — майже кожен п'ятий. На думку колишніх засуджених, адміністрація установи мала б вчинити щодо них ще такі заходи: придбати квиток додому (5 %); надати матеріальну допомогу (5 %); надати допомогу в отриманні документів (2 %); ставитись «по-людськи» (2 %); хоча б щось (2 %); працевлаштувати (2 %); провести інформаційну підтримку (2 %); підготувати до життя на свободі (2 %); набагато більше, ніж зробила (2 %).

Після звільнення колишні засуджені звертались за допомогою до різних органів і служб, що в цілому свідчить про наявність інформації про дані структури: до органів праці і соціального захисту насе-

лення (25 %), внутрішніх справ (18 %), охорони здоров'я (12 %), благодійних організацій (12 %), інших інституцій (7 %). Не намагалися цього зробити тільки 26 % респондентів. Негативно показовим видається той факт, що жоден зі звільнених не скористався допомогою спостережних комісій, що свідчить про відсутність дієвості в їх роботі та інформації щодо їх повноважень й місцезнаходження. Узагалі, найбільшу підтримку, на думку звільнених, надають недержавні інституції та громадські організації (у 49 % випадків); центри реінтеграції (які у своїй більшості також є недержавними закладами) — у 16 %; центри зайнятості (8 %) та соціальної адаптації (4 %). Допомога виявилась у матеріальній формі (її розмір коливається від 5 до 700 грн) — 23 %; сприяння органів праці і соціального захисту — 13 %; медичні послуги — 6 %; допомога центру зайнятості — 2 %. У теперішній час користуються підтримкою центрів соціальної адаптації та реінтеграції 61 % респондентів, будинків нічного перебування — 20 %, громадських і благодійних організацій — 29 %, будинків-інтернатів — 2 %. Характерно, що в осіб, які брали участь в анкетуванні, не виникає суттєвих проблем зі здоров'ям: 51 % вважають себе повністю здоровими, хворіють на епілепсію — 14 %, туберкульоз — 12 %, гепатит — 10 %, ВІЛ/СНІД — 4 %. Саме цим, як видається, й зумовлюється невисока потреба у медичній допомозі на свободі.

Таким чином, аналіз анкет свідчить про недосконалість існуючої системи підготовки до звільнення в установах виконання покарань, а також незначну ефективність діяльності інших органів і служб (служб у справах дітей, спостережних комісій, служб зайнятості тощо). У числі пропозицій, які, на думку колишніх засуджених, могли б полегшити процес соціальної адаптації, є такі: увага до цієї категорії осіб; надання допомоги з житлом та реєстрацією, отримання документів; широка інформаційна кампанія; психологічна допомога; збільшення кількості центрів соціальної адаптації та їх відкриття у всіх регіонах України. Слід звернути увагу, що переважна більшість засуджених (72 %) схиляються до думки, що саме невирішення проблем, які виникали у них після попередніх судимостей, стала одним з основних чинників, які призвели до вчинення нових злочинів; не вважають так тільки 18 %, а 10 % — не змогли дати чіткої відповіді на це питання.

У підсумку результати анкетування дозволяють стверджувати, що процес соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених ускладнюється саме інертністю реципієнтів щодо соціальних послуг. Можемо також констатувати, що в теперішній час відсутній універсальний та скоординований усіма задіяними органами та службами проект соціальної адаптації та ресоціалізації звільнених, внаслідок чого діяльність на цих напрямках здійснюється переважно хаотично та стихійно. Лише складання оптимального, науково обґрунтованого проекту соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених може привести до вирішення такого завдання, як профілактика рецидивної злочинності. Якщо не забезпечити системний підхід у вирішенні поставлених завдань, функціонування окремих елементів достатньої і разом із тим необхідної складної системи повернення людини до прийняттого життя в суспільстві не призведе до бажаного результату, а отриманий можливий ефект носитиме виключно тимчасовий характер.

В обзоре освещены результаты анкетирования лиц, освобожденных из мест ограничения и лишения свободы, относительно проблем, возникающих в процессе их социальной адаптации.

The results of questionnaire of persons, exempt from correctional centers and establishments of implementation of punishments are lighted up in a review, in relation to problems which arise up in the process of to their social adaptation.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 3 листопада 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

В. С. Батургарєва.

УДК 343.18

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, г. Харьков

ВОЗБУЖДЕНИЕ УГОЛОВНОГО ДЕЛА ПРИ СОВЕРШЕНИИ УСЛОЖНЕННЫХ ЕДИНИЧНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Статья посвящена проблеме возбуждения уголовного дела.

Ключевые слова: *усложненные единичные преступления, длящиеся преступления, продолжаемое преступление, составные (или сложные) преступления, преступления, квалифицируемые по дополнительно наступившим тяжким последствиям.*

Под усложненными единичными преступлениями понимаются такие уголовно наказуемые деяния, в которых правовая регламентация объективной и субъективной стороны содержит более сложные структурообразующие элементы, чем в простых единичных преступлениях, а также составы преступлений, где дополнительно наступившие тяжкие последствия совершенного деяния предусмотрены в качестве специальных квалифицирующих признаков.

Как видно из приведенного определения, рассматриваемые единичные преступления именуются усложненными в сравнении с простыми единичными преступлениями. Правовая квалификация последних в доследственном уголовном процессе не вызывает на практике особых трудностей, хотя и требует внимательного подхода к учету всех предусмотренных законом квалифицирующих признаков данного вида преступлений.

Иное положение складывается на практике при установлении единичных преступлений усложненного вида. При исследовании и правовой оценке таких преступлений органы дознания, следовательно, прокуроры и судьи значительно чаще допускают по заявлениям и сообщениям о совершении усложненных единичных преступлений правовые ошибки, которые влекут существенные негативные последствия и не только для тех, кто их совершил, или потерпевших

от этого граждан, но и для борьбы с преступностью в целом. Для их недопущения лицам, ведущим производство в доследственном уголовном процессе, необходимо руководствоваться уголовно-правовыми знаниями о том, что единичные преступления усложненного вида многообразны и в повседневной правоприменительной деятельности следует четко различать четыре их подвида: 1) делящиеся; 2) продолжаемые; 3) составные и 4) преступления, квалифицируемые по дополнительно наступившим тяжким последствиям.

1. Делящиеся преступления. Длительное по времени осуществление конкретным лицом на стадии окончания действий (или бездействий), образующих состав индивидуально-определенного единичного преступления со сложными структурными элементами объективной и субъективной стороны, именуется делящимся преступлением усложненного вида.

Таким, например, является злостное уклонение лица от уплаты налогов, сборов, других обязательных платежей (ст. 212 УК) или незаконное хранение огнестрельного оружия или боевых припасов (ст. 264 УК).

Как видно из сформулированного определения и приведенных примеров, делящееся преступление характеризуется непрерывным развитием преступной деятельности в значительных (в сравнении с простым преступным актом) временных пределах с момента ее возникновения до прекращения. При этом главным, отличительным его признаком является то, что совершающее это преступление лицо находится в длительном преступно-тождественном состоянии¹. Непрерывное осуществление действий, образующих состав одного и того же преступления, является свидетельством его целостности и уголовно-правовой однородности, в связи с чем при возбуждении уголовного дела требуется квалификация всех совершенных действий по одной и той же норме уголовного закона, которая должна получить свое фиксированное отражение в соответствующем (одном) постановлении о возбуждении уголовного дела.

¹ При характеристике делящихся преступлений М. И. Бажанов (вслед за Н. С. Таганцевым) говорит о «пребывании лица в преступном состоянии». Я полагаю, что указание на тождественность уточняет специфику такого состояния (см.: Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Часть общая. – Днепропетровск, 1992. – С. 102).

2. Продолжаемое преступление вызывает на практике больше сложностей в правовой квалификации и принятии правильного решения о возбуждении уголовного дела, чем длящиеся деяния. Это обусловлено тем, что продолжаемое преступление образуется взаимосвязью ряда тождественных преступных действий, каждое из которых и все они вместе направлены на достижение общей цели, и поэтому их единство составляет то целостное образование, которое характерно для единого завершенного преступления.

Непонимание практическими работниками специфики взаимосвязи названных преступных действий приводит к их отрыву друг от друга, необоснованному приданию каждому из них абсолютной самостоятельности и, как следствие, ошибочной квалификации каждого действия, входящего в структуру продолжаемого преступления в качестве самостоятельного единичного преступного акта. В процессуальном плане допущение таких уголовно-правовых ошибок приводит к возбуждению уголовных дел по факту совершения тождественных преступных действий, которые самостоятельными преступными актами не являются, а входят ввиду их тождественности в структуру усложненного, но все же одного и того же единичного преступления. (Например, кража, совершаемая по частям из одного и того же источника.) Как видно, здесь допускается отождествление продолжаемого преступления (состоящего из нескольких преступных актов) с той формой их множественности, при которой каждый преступный акт является самостоятельным завершенным преступлением, предполагающим самостоятельную правовую квалификацию, приводящую к ответственности виновного в совершении не одного, а совокупности преступлений.

Для ограничения продолжаемого единичного преступления от других видов множественности преступлений и принятия на этой основе адекватных решений следует исходить из того, что, во-первых, продолжаемое преступление состоит из двух или более самостоятельных, т. е. отделенных друг от друга во времени тождественных преступных деяний, во-вторых, все эти отдельные самостоятельные преступные деяния объединены единством целей и в силу этого они рассматриваются не как множественность преступлений, а как одно единое, единичное преступление, подпадаю-

щее под признаки одной статьи УК. Учитывая эти обстоятельства при рассмотрении в доследственном уголовном процессе заявлений или сообщений о совершении таких преступлений, следует выносить одно постановление о возбуждении уголовного дела.

3. От ддящихся и продолжаемых преступлений следует отличать *составные (или сложные) преступления.*

Последние тоже являются единичными, целостными преступлениями в связи с тем, что они также квалифицируются по одной статье УК (например, злостное хулиганство, соединенное с сопротивлением представителю власти или общественности, квалифицируемое по ч. 3 ст. 296 УК). Хулиганство и сопротивление представителям власти — самостоятельные преступления, но сформулированные в диспозиции одной статьи (ч. 3 ст. 296 УК) они образуют в такой взаимосвязи единое, целостное и самостоятельное преступление. Для принятия правильного решения о возбуждении уголовного дела в связи с совершением составного (сложного) преступления следует иметь в виду, что для таких преступлений характерно:

а) наличие в их структуре двух и более преступных деяний (например, побег из мест лишения свободы, соединенный с насилием);

б) каждое из названных преступных деяний, если рассматривать его отдельно (самостоятельно, изолированно от других), образует отдельное преступление, содержащее признаки самостоятельного состава;

в) образующие данное преступление, отдельно входящие в него преступные акты, ввиду их органической взаимосвязи и правового единства, рассматриваются законодателем в качестве одного самостоятельного целостного, единичного составного (или сложного) преступления;

г) единичное сложное преступление образует один общий состав преступления и потому охватывается признаками одной статьи УК.

Таким образом, составным является «преступление, состоящее из двух или более преступных деяний, каждое из которых, если рассматривать их в отдельности (изолированно), представляет собой самостоятельное преступление, но которые в силу их органического единства образуют одно единичное преступление, охватываемое признаками одной статьи (части статьи) УК»¹.

¹ Бажанов М. И. Указ. соч. — С. 21.

Из такого понимания составных преступлений вытекает важное для лиц, ведущих доследственный уголовный процесс, правило: если в ходе проверки заявлений или сообщений о преступлениях будут установлены данные о совершении виновным сложного (или составного) преступления, лицо, производящее дознание, следователь, прокурор или судья обязаны принять соответствующее решение и вынести одно постановление о возбуждении уголовного дела.

4. Преступления, квалифицируемые по дополнительно наступившим тяжким последствиям. Каждое преступление с материальным составом порождает определенные последствия. Например, умышленное убийство (ст. 115 УК) — смерть человека; кража (ст. 185 УК) — утрату гражданином каких-либо материальных ценностей; умышленное причинение тяжких телесных повреждений (ст. 121 УК) — соответствующий вред здоровью и т. п. Поскольку не бывает преступлений указанного вида, которые бы не причиняли гражданину, обществу или государству какой-либо вред, постольку правомерно утверждать об отсутствии в обществе названных преступлений, которые бы не порождали тех или иных последствий. Таким образом, преступные последствия являются обязательным элементом любого преступного акта, а значит, и всех предусмотренных Уголовным кодексом деяний с материальным составом преступлений. Но очевидно также и то, что последствия совершения одних преступлений отличаются от последствий других уголовно наказуемых деяний, в том числе и одноименных. Даже ознакомление с ними, так сказать, в первом приближении позволяет сделать вывод, что названные явления отличаются друг от друга точно так, как отличается одно преступление от другого. И коль скоро каждое преступление индивидуально, и уже поэтому оно получает особую правовую оценку в уголовно-правовой квалификации (как в законе, так и в соответствующих правоприменительных актах), то естественно, что специфическую роль в этой части играют соответствующие последствия того или иного деяния. Понятно, что ввиду названных причин они не могут не учитываться при уголовно-правовой квалификации каждого отдельного преступления.

Так возникает потребность в уяснении того, что именно следует понимать под последствиями преступления, определении их специфики и видов, и с учетом полученных данных ответить на вопрос:

какие правила должны соблюдать лицо, производящее дознание, следователь, прокурор или судья при решении вопроса о возбуждении уголовного дела по рассматриваемому здесь основанию?

Поскольку в результате совершения любого преступления охраняемым государством общественным отношениям причиняется тот или иной ущерб, наносится соответствующий урон или вред, то именно одно из таких наименований рассматриваемых последствий и должно быть положено в основу определения понятия «последствие преступления». При этом необходимо обратить внимание на то, что с этимологической точки зрения слова «ущерб», «убыток», «вред», «урон» относятся к одному синонимическому ряду терминов и означают ту **потерю**, которую лицо понесло от совершенного преступного деяния¹. И если это действительно так, правомерно сделать вывод, что любой из названных терминов, например термин «вред», может выполнить соответствующую логико-гносеологическую функцию при разработке и формулировании понятия «последствия преступления».

Обобщая все существенные для рассматриваемого феномена признаки, будем в дальнейшем под последствиями преступления понимать вред, причиненный преступлением тем общественным отношениям, которые охраняются действующим уголовным законодательством.

Исходя из такого понимания последствий преступления, выясним прежде всего природу тех преступных деяний, которые в отличие от других квалифицируются по тяжести дополнительно возникших преступных последствий, и на основе полученных данных решим комплекс уголовно-процессуальных проблем.

В литературе о природе рассматриваемых преступлений высказывается три точки зрения. Одни авторы отождествляют названные преступления с уже рассмотренными ранее единичными преступлениями². Другие относят их к числу составных³. Наконец, есть ученые

¹ Ср. «вред» — ущерб, порча; «урон» — потеря, ущерб; «ущерб» — потеря, убыток, урон (см.: Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М.: Сов. энцикл., 1973. — С. 95, 770, 778).

² См.: Наумов А. В. Уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — М., 1996. — С. 318; Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — Харьков, 2000. — С. 22.

³ Малков В. П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. — Казань, 1982. — С. 16.

которые полагают, что это и не первое, и не второе, а нечто третье, но что именно ответить вполне определенно не могут, поскольку на современном этапе развития уголовно-правовой науки полученных данных для категорических выводов о природе рассматриваемых преступных актов явно «недостаточно»¹. При этом заметим, что вопрос о природе исследуемой разновидности преступлений дискутируется и по сей день. Между тем тенденция признания их в качестве единичных преступлений все чаще получает отражение (а значит, и признание) в работах современных исследователей. Мы также будем придерживаться указанной точки зрения и с учетом уже имеющихся данных выясним прежде всего специфику состава преступлений, квалифицируемых по тяжести дополнительно наступивших последствий, поскольку как раз это обстоятельство предопределяет особенности проверки соответствующих источников информации о совершенном деянии и принятия в последственном уголовном процессе решения о возбуждении уголовного дела.

Прежде всего отметим, что в новом Уголовном кодексе Украины примерно 80 % составов преступлений предусматривает ответственность за вред, реально причиненный преступлением. Среди названного количества криминогенных деяний имеются такие, где в качестве квалифицирующего признака выступают дополнительно наступившие от умышленного преступного посягательства тяжкие последствия. Их 8,5 % от указанного количества преступлений². Специфика уголовно-правовой конструкции таких составов преступлений состоит в том, что в диспозиции соответствующей нормы формулируется исходный и к тому же основной признак данного преступления, а затем перечисляются производные от него и потому именуемые дополнительными (или вторичными) признаки преступления. Например, в таком преступлении, как умышленное тяжкое телесное повреждение, повлекшее смерть (ч. 2 ст. 121 УК), первое действие (причинение тяжкого телесного повреждения) является основным признаком, а производное от него тяжкое телесное повреждение — основным по-

¹ См.: Зинченко И. А. Составные преступления в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1990. — С. 10.

² См.: Шевченко Е. В. Преступления с производными последствиями в уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 2001. — С. 7.

следствием данного преступления. Но именно первое последствие обусловило наступление второго — смерть потерпевшего. Последнее является дополнительным по отношению к первому. И от этого его уголовно-правовое значение никак не умаляется. Напротив, как раз дополнительно наступившее тяжкое последствие (в нашем примере смерть человека) и является итоговым квалифицирующим признаком данного преступления.

В специальной литературе основное последствие преступления иногда именуется промежуточным. Так, М. И. Бажанов пишет, что «во всех преступлениях, квалифицируемых по последствиям, имеется два последствия — основное (промежуточное) и дополнительное (производное). Эти последствия наступают хронологически (последовательно) одно за другим в результате совершенного лицом деяния»¹. Такое описание и наименование названных последствий заставляет нас рассмотреть вопрос об их соотношении как с преступным действием, так и между собой. Поскольку в нашем примере преступное действие повлекло умышленное «тяжкое телесное повреждение», то именно это повреждение является исходным и к тому же основным последствием совершенного преступления. Перед ним никаких других преступных последствий не наступало, и потому их попросту нет. Исходному (первому) и основному последствию предшествует только преступное действие. Именно оно порождает первое и пока единственное последствие, которое и является основным. Последнее, чтобы стать промежуточным, должно следовать за другим, предшествовавшим ему последствием. Поскольку же такого последствия нет, то и нет оснований рассматривать и обозначать исходное и основное последствие совершенного преступления как промежуточное. Поэтому не соответствует действительности и утверждение автора о том, что «если нет промежуточного последствия — нет и преступления, квалифицируемого по последствиям»². В рассматриваемой ситуации справедливо утверждать иное: если нет исходного и к тому же основного последствия совершенного деяния, то нет и преступления, квалифицируемого по тяжести дополнительно наступивших последствий.

¹ Бажанов М. И. Указ. соч. — С. 23.

² Там же. — С. 124.

Итак, все составы рассматриваемых преступлений характеризуются одним умышленно совершенным преступным действием и двумя взаимосвязанными, но индивидуально определенными преступными последствиями. Причем первое последствие находится в прямой и непосредственной связи с основным преступным актом (например, выстрелом, повлекшим тяжкие телесные повреждения), и потому такое последствие именуется основным. Второе же последствие (смерть потерпевшего) является производным от первого и вполне обоснованно рассматривается в качестве вторичного, производного от первого, а значит, и дополнительного по отношению к последнему. Именно дополнительно наступившие тяжкие последствия и являются квалифицирующим признаком данного преступления. Наличие нескольких преступных последствий, находящихся в объективно присущей им взаимосвязи, на практике вызывает сложности в правовой квалификации и нередко обуславливает ошибочность принимаемых решений. В нашем примере чаще всего ошибка заключается в том, что наступившая от тяжких телесных повреждений смерть потерпевшего квалифицируется как убийство по одной из статей УК. При этом игнорируется не только разрыв во времени между преступным действием и наступившими последствиями, но и характер умысла лица, совершившего преступление.

В рассмотренной ситуации лицам, ведущим процесс, следует всегда точно устанавливать не только характер преступного действия, но и очередность, функциональную последовательность наступивших последствий. Понятно, что учитывать следует и направленность умысла преступника. Только при комплексном подходе к оценке деяния и наступивших последствий можно правильно квалифицировать содеянное и принять законное и обоснованное решение о возбуждении уголовного дела.

Из всего изложенного вытекает, что для предупреждения возможных ошибок в оценке содеянного и обеспечения правильной квалификации деяния по дополнительно наступившим от него тяжким последствиям органы и лица, ведущие следствие, должны достоверно установить последовательность совершенных действий и очередность наступивших от него последствий. При этом прямая причинная связь между основным и до-

полнительными последствиями совершенного преступления должна быть доказана с необходимой (т. е. достаточной для такого вывода) достоверностью. Только в таком случае можно обеспечить правильную (истинную) уголовно-правовую квалификацию содеянного. Поскольку указанная квалификация получает свое фиксированное отражение в постановлении о возбуждении уголовного дела, то именно от достоверной доказанности всех обстоятельств, характеризующих как основные, так и дополнительные последствия совершенного преступления, зависит законность и обоснованность названного решения в доследственном уголовном процессе.

Статья посвящена проблеме возбуждения уголовного дела.

The article is devoted the problem of laying an action.

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 11 грудня 2010 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сібільова.*

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

В. А. Журавель, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

Г. К. Авдеева, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ІННОВАЦІЇ В КРИМІНАЛІСТИЦІ ТА ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Виокремлено основні елементи інновацій, що розробляються і використовуються в криміналістиці та слідчій діяльності, запропоновано шляхи оптимізації процесів їх створення та застосування.

Ключові слова: криміналістика, слідча діяльність, інновація, інноваційний продукт, автоматизоване робоче місце слідчого.

Кількісні та якісні зміни злочинності, набуття нею організованої і професійної спрямованості, наявність можливостей використання

в реалізації злочинного наміру досягнень науки і техніки зумовлюють потребу в запровадженні адекватних засобів реагування на злочинні прояви, у тому числі й за рахунок впровадження різноманітних інновацій¹ у діяльність органів досудового слідства. Оскільки інноваціями є не будь-які нововведення, а лише такі, що істотно підвищують ефективність певної діяльності², впровадження інновацій у досудове слідство є підґрунтям для підвищення якості та ефективності розслідування злочинів.

Термін «інновація» походить від латинського слова «*innovato*» та означає оновлення або поліпшення³. Сьогодні термін «інновація» (пізньолат. *inovatio*, англ. *innovation* — нововведення) використовується як синонім терміна «нововведення»⁴. Сутність цього терміна полягає в комплексному процесі створення, розповсюдження та використання нового продукту, що призначений для задоволення потреб людини з урахуванням сучасного рівня розвитку науки і техніки. Обов'язковим завершальним етапом інноваційної діяльності є успішне впровадження її результатів у практику та ефективне її використання.

Останнім часом проблемам розроблення інновацій та їх впровадження в діяльність слідчих органів учені приділяли значну увагу⁵. Однак системних досліджень сутності та структури самої

¹ **Інновації** – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (див.: Про інноваційну діяльність: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266. Із змінами та допов.).

² Див.: Азгальдов Г. Г., Костин А. В. Интеллектуальная собственность, инновации и квалиметрия // Экон. стратегии. – 2008. – № 2 (60). – С. 162–164.

³ Див.: Современная энциклопедия [Электронный ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru>.

⁴ Див.: Новейший философский словарь [Электронный ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru>.

⁵ Див.: Тацій В. Я. Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення // Юрид. вісн. України. – 2007. – № 44. – С. 3; Шепітько В. Ю., Авдеева Г. К. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2010. – Вип. 19. – С. 194–203; Шепітько В. Ю., Авдеева Г. К. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности право-

інноваційної діяльності, класифікації окремих її напрямків, визначення основних етапів та виокремлення чинників, що забезпечують її ефективність, дотепер не проводилося. Більш того, узагальнення та аналіз слідчої практики свідчать про очевидний низький рівень використання інновацій у досудовому слідстві. Так, за результатами анкетування слідчих прокуратури України з'ясовано, що причинами такого стану речей є: відсутність інноваційних розробок, придатних для запровадження у слідчу діяльність (на це вказало 52,4 % опитаних нами респондентів); відсутність науково-практичних рекомендацій з їх використання (4,1 %); відсутність у слідчих навичок з використання цих інновацій (2,7 %); недосконалість наявних засобів (9,6 %); недостатня компактність нових техніко-криміналістичних засобів (3,1 %) та ін. Лише 39,3 % з числа опитаних слідчих прокуратури України під час провадження досудового слідства використовують інформаційні технології з накопичення, обробки та використання криміналістично-значущої інформації, а саме: інформаційні бази даних (36,5 %); базу законодавства України (38,3 %); криміналістичні обліки (20,0 %); автоматизоване робоче місце слідчого (12,1 %); електронні довідники (21,7 %).

У ході опитування висловлювалися й вельми скептичні судження щодо відсутності потреб у використанні інноваційних розробок у слідчій діяльності взагалі (2,7 %). Значна кількість респондентів (41,4 %) скаржилися на обмежену можливість ознайомлення із сучасними інформаційними технологіями та науково-технічними засобами протидії злочинності.

Разом з тим достатньо репрезентативна група слідчих (35,2 %) висловила бажання отримувати відомості щодо сучасних науково-

охранительных органов: Сб. науч. тр. Калининград. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2009. – С. 6–18; Щербинин Н. С., Юмашев Н. С. Опыт разработки компьютерных систем, используемых при расследовании преступлений // Информ. бюл. СК МВД России. – 1998. – № 2. – С. 55–60; Ключникова Е. Б. Автоматизация стандартных операций с данными при помощи технологических циклов и сценариев во FUNT версии 5XX // Информатизация правоохранительных систем (ИПС-98): Материалы VII междунар. конф. – М., 1998. – Ч. 2. – С. 212–215; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдеева Г. К. Проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Кроссруд, 2008. – Вип. 16. – С. 216–225; та ін.

технічних засобів і вважають, що це можливо за умов створення відповідної довідково-методичної літератури, організації семінарів (38,1 %), виступів провідних судових експертів та криміналістів (12,4 %), надання можливості доступу до мережі «Інтернет» (29,0 %) та ін. На думку більшості респондентів, існує нагальна потреба в створенні автоматизованих робочих місць слідчого та централізованих інформаційно-пошукових систем з реєстрами податкової адміністрації, пенсійного фонду, ДАІ, реєстраційної палати, арештованого рухомого і нерухомого майна, телефонною базою певних регіонів, ідентифікаційними номерами та кодами ЄДРПОУ та ін.

Отже, враховуючи специфіку слідчої діяльності, а також сутність терміна «інновація», видається за доцільне під інноваціями на досудовому слідстві вважати розроблені та впроваджені в слідчу практику нові сучасні методи, прийоми, технології, технічні засоби, прилади, апаратуру, інструменти, метою яких є оптимізація розслідування, підвищення якості та ефективності слідчої діяльності, зменшення помилок.

Традиційно головним постачальником інноваційного продукту¹ в слідчу практику вважається криміналістика. Саме в царині криміналістичних досліджень створюються нововведення, які істотно поліпшують якість та повноту процесу доказування по справі, підвищують його науковий рівень, скорочують терміни досудового слідства, дозволяють вирішувати питання, що раніше не вирішувалися з причин відсутності належних методів та засобів. До інноваційних криміналістичних продуктів можна віднести розробки в галузі криміналістичної техніки, тактики та методики розслідування злочинів, а саме: нові або вже існуючі та прилаштовані до потреб слідчої практики техніко-криміналістичні засоби, сучасні інформаційні технології, електронні бази знань, методи фіксації, аналізу та оцінки доказової інформації, нові тактичні прийоми, їх комплекси, тактичні комбінації та операції, алгоритми першочергових слідчих дій та перевірки типових слідчих версій, методики розслідування нових видів злочинів та ін.

¹ *Інноваційний продукт* – результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про інноваційну діяльність» (Про інноваційну діяльність: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266. Із змінами та допов.).

Серед розробок сучасних криміналістичних нововведень також слід відзначити намагання вчених-криміналістів здійснити розроблення автоматизованих робочих місць слідчого (наприклад, АРМ слідчого «Інсайт»), судових експертів різних експертних спеціальностей (АРМ трасолога, АРМ баліста, АРМ економіста, АРМ фоноскопіста та ін.), нових приладів та комплектів багатофункціональних пристроїв для фіксації доказової інформації (наприклад, «Польова мініфотолабораторія»), формування методик розслідування нових видів злочинів тощо.

Створення інноваційного продукту в криміналістиці проходить такі етапи: 1) розроблення основних теоретичних засад щодо інновацій у криміналістиці; 2) вивчення та аналіз сучасного стану та можливих шляхів впровадження інноваційних продуктів у діяльність органів досудового слідства; 3) виокремлення найбільш перспективних напрямків інноваційної діяльності з урахуванням потреб слідчої (судової) практики та досягнень природничих і технічних наук; 4) генерація і фільтрація ідей; 5) планування науково-дослідної роботи (НДР); 6) розроблення відповідно до плану НДР інноваційних продуктів; 7) апробація результатів НДР; 8) впровадження інновацій у слідчу практику та оцінка ефективності їх використання.

Упровадження в слідчу практику сучасних криміналістичних інноваційних продуктів передбачає не лише їх своєчасне розроблення, а й доступність інформації щодо них. Аналіз публікацій із зазначеної проблематики свідчить, що в них у більшості випадків відображено певну інформацію, необхідну для вирішення практичних завдань, а саме позитивний досвід розслідування, приклади успішного застосування науково-технічних засобів, аналіз помилок тощо. Характерною особливістю цих публікацій, у тому числі й безпосередньо адресованих конкретним категоріям практичних працівників, є те, що в них дуже рідко надаються вичерпні описи запропонованих технічних засобів, методик та прийомів їх застосування, характер можливих результатів (у тому числі імовірність отримання помилок у вимірах), переваги перед іншими засобами, які можуть бути використані для вирішення аналогічних завдань. У публікаціях не завжди відбиваються характеристики, необхідні для з'ясування змісту і сутності пропонованого нововведення, ефективності його застосування. У багатьох випадках літературні дже-

рела мають суто теоретичну спрямованість, їх зміст перевантажений науковою полемікою. Спостерігається й недостатня оперативність під час підготовки окремих видань, що призводить до розміщення в них застарілої інформації.

Розробка інноваційного продукту передбачає використання творчого і раціонального підходів, що забезпечується низкою умов: 1) процес генерації ідей має бути відокремлений від процесу їх оцінки і вибору кращої; 2) фахівці з невеликим досвідом повинні мати можливість пропонувати свої ідеї, а більш досвідчені фахівці не повинні їх одразу блокувати; 3) виконавці проекту мають вільно обмінюватися інформацією щодо інноваційного продукту та мати вільний доступ до такої інформації з інших джерел та ін.¹ При цьому обов'язково треба враховувати, що на шляху інновацій існує ціла низка перешкод і бар'єрів. Зокрема, в літературних джерелах з інноваційного менеджменту виокремлено такі основні причини опору інноваційній діяльності: вузький власний інтерес окремих осіб, неправильне розуміння ситуації, різна оцінка ситуації керівником і окремими виконавцями, низька терпимість до змін². Завдання керівника інноваційного проекту — звернути увагу на ці проблеми і зосередити зусилля на їх усуненні³.

Серед причин гальмування інноваційних розробок у криміналістиці та впровадження їх у слідчу практику можна назвати недостатність знань співробітників слідчих органів у даній галузі і відсутність можливості їх отримати, професійна деформація або неправильне ставлення до творчих осіб і всього нового, передового та ін. З цього приводу Р. С. Белкін зробив відверті висновки і довів, що головною причиною, яка стоїть на шляху активного впровадження здобутків криміналістики у слідчу практику, є консервативні стереотипи, що склалися в самій практичній діяльності. «Практика

¹ Див.: Гринев В. Ф. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие. – 2-е изд., стереотип. – Киев: МАУП, 2001. – С. 142–143; Орлов А. И. Менеджмент: Учебник. – М.: Изумруд, 2003. – С. 298; Менеджмент: Учеб. пособие / Под ред. Ж. В. Прокофьевой. – М.: Знание, 2000. – С. 288; та ін.

² Див.: Гершман М. А. Инновационный менеджмент. – М.: Маркет ДС, 2008. – 200 с.

³ Див.: Пригожий А. И. Нововведения: стимулы и препятствия. – М.: Политиздат, 1989; Кузьмин С. В. Организация инновационной деятельности педагогического коллектива образовательного учреждения: Метод. рек. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2001. – 22 с.; та ін.

стихійно протидіє нововведенням, — констатував він, — намагаючись зберегти звичний статус-кво, звичний спосіб дій. Цьому сприяють і сформовані стереотипи мислення слідчих. Небажання і деякою мірою побоювання нового, незвичного прикриваються іронічним ставленням до рекомендованих новинок. Корені такого негативного ставлення різноманітні. Це може бути результатом професійної деформації, втрати інтересу до своєї професії. Це може бути і конформізм молодих слідчих, що потрапили під вплив заражених такою байдужістю старших колег»¹.

Мінімізація впливу зазначених негативних тенденцій та активізація впровадження інновацій у діяльність слідчих органів можливі за рахунок максимально виваженого підходу до реалізації цих нововведень, яка включає в себе такі послідовні етапи: 1) підготовка до змін (теоретична, технічна) та роз'яснення переваг пропонованої інновації; 2) безпосереднє впровадження інноваційного продукту; 3) оцінка ефективності впровадження інновації та її вдосконалення з урахуванням виявлених у процесі використання недоліків. Іншими словами, розробка та впровадження інновацій у діяльність органів досудового слідства неможлива без взаємодії розробників інноваційного продукту з його споживачами (співробітниками слідчих органів). Усі ці питання вимагають подальшого дослідження та свого належного правового врегулювання.

Выделены основные элементы инноваций, разрабатываемых и используемых в криминалистике и следственной деятельности, предложены пути оптимизации процессов их создания и применения.

The basic elements of innovations for criminalistics and investigation activity are selected, the ways of optimization of process of creation and application are offered.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 10 грудня 2010 р.).
Рецензент — академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор В. О. Коновалова.*

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. — М.: НОРМА (Изд. группа НОРМА — ИНФРА-М), 2001. — С. 124.

УДК 343.851.001.18

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;
М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

СУЧАСНА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА ПРАКТИКА ДЕРЖАВНОГО ПРОГРАМУВАННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу сучасної нормативно-правової бази України у царині державного програмування протидії злочинності та дослідженню шляхів удосконалення цієї діяльності.

Ключові слова: протидія злочинності, запобігання злочинності, програмування протидії злочинності, планування запобігання злочинності, державні комплексні програми профілактики злочинності.

Нормативно-правової бази розробки, прийняття й реалізації саме державних програм запобігання та протидії злочинності в Україні фактично до 2004 р. не було. У кримінологічній літературі за радянських часів пропонувалися міркування і концептуальні моделі стосовно основних положень, структури, змісту заходів тощо таких програм¹. Актуальність державного програмування боротьби

¹ Див.: Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования / Г. А. Аванесов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 334 с.; Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1977. – 256 с.; Комплексное планирование профилактики правонарушений. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979; Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 272 с.; та ін.

зі злочинністю змушувала практику йти шляхом «спроб і помилок», а то й запозичення досвіду їх складання у деяких держав (наприклад, у США). Тому державні програми у цій сфері, започатковані в Україні з 1993 р., мали різні назви, преамбули, підрозділи, спрямованість, зміст. Заходи були розраховані на різні строки, затверджувалися і контролювалися різними державними суб'єктами та ін. Нагадаємо, що перша програма мала назву «Державна програма боротьби зі злочинністю», вона була прийнята Законом України від 25 червня 1993 р. строком на 3 роки (у подальшому Програма). У преамбулі цієї Програми підкреслювалось, що гострота криміногенної обстановки в країні вимагає вжиття комплексних заходів з боку держави, що мали б забезпечити її стабілізацію у найближчі три роки. Пріоритетна увага за цих умов мала бути надана питанням правового забезпечення правоохоронної діяльності, удосконаленню системи запобігання правопорушенням, посиленню боротьби з організованою злочинністю, забезпеченню охорони громадського порядку та громадської безпеки. До першочергових заходів належали також удосконалення кримінально-виконавчої системи, розширення міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, кадрове, наукове, інформаційно-технічне забезпечення правоохоронної діяльності.

Структура Програми складалася із 7 розділів. Кожний розділ Програми мав свій зміст, тобто сукупність конкретних заходів, суб'єктів та строки їх реалізації. Така структура дозволяла перш за все забезпечити постійне виконання запобіжних заходів у відповідності із Програмою і здійснювати за цим контроль. Крім того, наявність у структурі Програми розділів та статей мала сприяти послідовності здійснення передбачених заходів, організації взаємодії і координації діяльності суб'єктів, а також спрямувати увагу на найбільш пріоритетні напрями протидії злочинності.

У цілому слід позитивно оцінити Закон України «Про Державну програму боротьби зі злочинністю» як перший такий документ за всю історію України, котрий став прообразом інших подібних документів. Необхідно також відмітити, що його прийняття — це вагомий внесок у розвиток кримінологічної політики нашої держави. Програма передбачала комплексний підхід до боротьби зі злочинніс-

тю. Суб'єктами, що несли відповідальність за її розробку і втілення окремих запобіжних напрямів, були названі різні органи влади й управління. Програма стала зразком для розробки регіональних, місцевих та відомчих комплексних планів запобігання злочинам¹.

Прошло понад 3 роки з дня прийняття першої Програми. У постанові Верховної Ради щодо її затвердження було записано, що результати її виконання мають бути заслухані на сесії Ради у першому кварталі 1996 р. Але повідомлення про це, на жаль, не було.

Двадцять восьмого червня 1996 р. прийнято Конституцію України, згідно зі ст. 116 якої Кабінет Міністрів України (далі — КМУ) «розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку» (п. 4), а також «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю» (п. 7). Відповідно до ст. 117 Конституції України КМУ в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Виходить, що і програми, і заходи боротьби зі злочинністю та забезпечення правопорядку — це прерогатива Кабміну України. Між тим ст. 92 Основного Закону встановлено, що виключно законами України визначаються, зокрема, основи національної безпеки, організація Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку (п. 17).

Як бачимо, існувала (і існує) певна законодавча термінологічна невизначеність: «здійснює заходи щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю» — компетенція Кабміну України; «виключно законами України визначаються основи «забезпечення громадського порядку» — компетенція Верховної Ради України. Чинна на той час перша Програма боротьби зі злочинністю була затверджена саме Верховною Радою України. До компетенції Президента України затвердження державних програм боротьби зі злочинністю не входило. Проте 17 вересня 1996 р. Указом Президента України була затверджена друга програма. Вона мала іншу назву: «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки», контроль за виконанням якої покладался на КМУ та на — нині ліквідований — Координаційний комітет по боротьбі

¹ Детальніше див.: Голіна В. В. Злочинності – організовану протидію / В. В. Голіна. – Х. : Рубікон, 1998. – С. 10–16.

з корупцією і організованою злочинністю при Президентів України. Оцінки виконання цієї програми немає.

Двадцять третього березня 2000 р. прийнято Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Цим Законом встановлювався *загальний порядок* розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, а також права та відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України. Програма економічного і соціального розвитку України — документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку тощо. Учасники державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України — органи державної влади, які розробляють, затверджують і здійснюють прогнози та програмні документи економічного і соціального розвитку, а саме: КМУ, уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Законом визначалися принципи державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України (цілісності, об'єктивності, науковості, гласності, самостійності, рівності, дотримання загальних інтересів), строковість прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку (середньострокові — на 5 років і короткострокові — на 1 рік), основні етапи та терміни їх виконання, очікувані результати, необхідні обсяги фінансування програми в цілому і диференційовано за роками з визначенням джерел фінансування, повноважень та відповідальності учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку та ін.¹

¹ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1602-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.

Отже, зазначеним Законом перш за все визначався загальний порядок прогнозування та розроблення державних економічних програм з метою обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів. Закон, таким чином, започаткував наукове обґрунтування передбачених напрямів розвитку країни, окремих адміністративно-територіальних одиниць тощо. Крім того, він слугував взірцем для наступних нормативно-правових актів, що конкретизували загальний порядок розроблення, затвердження та реалізації програмних документів.

Однак цим законом безпосередньо не регламентувались розробка, затвердження та виконання державних цільових програм боротьби зі злочинністю.

Тому і третя програма з назвою «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки» також була затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р., в якій контроль щодо процесу її виконання був покладений на КМУ.

Вісімнадцятого березня 2004 р. прийнято Закон України «Про державні цільові програми», яким визначено основні засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм.

Цей Закон містить низку концептуально значущих положень стосовно визначення та видів державних цільових програм, мети та основних умов, стадій, їх класифікації, ініціювання розроблення і виконання, ресурсного забезпечення та ін.

Методологічно керівними і практично значущими є загальні положення моделі державної цільової програми (розділ I), в статтях 1–4 якої дано визначення та види державних цільових програм, сформульовано мету й основні умови їх розроблення, дано класифікацію програм, визначено їх місце в системі планування та прогнозування економічного і соціального розвитку України.

Відповідно до ст. 1 Закону, державна цільова програма — це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету Укра-

їни та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Державні цільові програми поділяються на:

– загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля — це програми, що охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади;

– інші програми, метою яких є розв’язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

Звертає на себе увагу ст. 3 Закону, яка присвячена класифікації державних цільових програм, в основу якої покладено такий класифікатор, як «спрямованість програм».

За своєю спрямованістю програми поділяються на: економічні, наукові, науково-технічні, соціальні, національно-культурні, екологічні, оборонні та правоохоронні.

Наведена (за спрямованістю) класифікація державних цільових програм доповнюється їх поділом ще за рівнем державної значущості, що тягне за собою суттєві нормативні наслідки. Згідно зі ст. 10 Закону загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля за поданням КМУ затверджуються *законом*. Інші державні програми, у тому числі «правоохоронної спрямованості на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби зі злочинністю та державної безпеки», за поданням державних замовників затверджуються КМУ. Ці положення відповідають Конституції України, згідно з п. 6 ст. 85 якої до повноважень Верховної Ради України належить, окрім іншого, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

Складно оспорювати положення Конституції України, але можна припустити, що серед її розробників навряд чи був хоча б один фахівець-кримінолог. Вважаємо, що він обов’язково наполягав би на включенні в п. 6 ст. 85 положення про затвердження загально-

державної програми у сфері національної безпеки і боротьби зі злочинністю, яка зараз за незрозумілими обставинами віднесена до інших — другорядних, до яких держава і суспільство в особі Верховної Ради по суті ніякого відношення не мають. Але проблеми державної (національної) безпеки, запобігання та протидії злочинності на рівні України не вирішуються лише правоохоронними органами і їх діяльністю, які невмозі вирішити їх самостійно. Зазначені проблеми пов'язані із соціумом, економікою, політикою, культурою, довкіллям, наукою та ін., тобто з найпоширенішим колом негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність і на які всі правоохоронні органи будь-якої країни позитивно впливати (навіть при їх великому бажанні і віддачі), а тим більше усунути їх не можуть. Це міфологія. У свій час німецький кримінолог Франц фон Ліст писав, що найкраща кримінальна політика — це найкраща соціальна політика. По суті, про те ж зауважує В. Горбулін: найкращі закони, новітні й прогресивні методи розслідування не матимуть ніякого позитивного впливу, якщо рівень корупції в нашій державі залишиться таким, як зараз¹. Тим більше з нею неспроможні впоратись правоохоронні органи, бо вони й самі корумповані. Інший автор пише, що без політичної волі й без усунення причин й умов розвитку організованої злочинності всі намагання правоохоронців України можуть бути зведені нанівець².

Відомо, що для боротьби зі злочинністю недостатньо одних лише заходів кримінально-правового впливу і правоохоронної діяльності. При всій важливості вдосконалення та реформування останніх очевидно, що вони мають обмежений характер, бо не впливають на корінні криміногенні явища й процеси, що її породжують. Виникло (ще з давніх часів) розуміння, що для більш-менш ефективної боротьби зі злочинністю потрібні, окрім кримінально-правових, інші — запобіжні заходи, тобто заходи, спрямовані на вдосконалення та реформування у сфері суспільних відносин

¹ Горбулін В. Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – 28 берез.– 4 квіт. (№ 11).

² Корніч С. В. Реформування спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю – реальна необхідність сьогодення / С. В. Корніч // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2006. – Вип. 13. – С. 21–22.

з метою поступового витіснення різноманітних за природою походження і полем дії криміногенних явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві і які породжують або сприяють нарощуванню криміногенного потенціалу в суспільстві та його проявам у вигляді злочинів (так зване у кримінології загальносоціальне запобігання). Діяльність, спрямована на недопущення завершення розпочатих злочинів на різних стадіях їх формування (виникнення умислу на вчинення злочину, готування до нього, замах на злочин, закінчений злочин), отримала назву «спеціально-кримінологічне запобігання злочинності», де правоохоронна діяльність займає провідне місце.

Отже, головна роль у поступовому витісненні та усуненні причин і умов негативних явищ взагалі (наприклад, бездоглядність дітей, насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія, проституція, конфліктність, соціальні протиріччя, бідність, небезпечне майнове розшарування людей та ін.) і злочинності зокрема належить насамперед комплексу перспективних різнопланових заходів, тобто загальносоціальному запобігання злочинності, напрям якого далеко виходить за рамки «правоохоронної діяльності» і розробляється, до речі, кримінологами разом із фахівцями інших галузей науки, а не співробітниками МВС України. Проведення у країні дійсно соціально спрямованої політики не словом, а справою, розуміння цієї історично перевіреної і підтвердженої сучасністю істини представниками українських правлячих сил створює економічні, політичні, правові, організаційні та інші передумови для ефективної реалізації кримінально-правового і соціально-кримінологічного напрямів боротьби зі злочинністю. Без постійної турботи про вдосконалення соціальної політики у країні, спрямованої на подальше зростання рівня матеріального та духовного життя людей, стверджувати про серйозні наміри запобігання і протидії злочинності — значить не розуміти, щонайменше, суті та змісту її запобігання¹.

Загальносоціальне запобігання злочинності є, таким чином, найважливішою і невід'ємною складовою соціальної політики, соціальною реакцією держави і суспільства на злочинність, як соці-

¹ Голіна В. В. Злочинності – організовану протидію / В. В. Голіна – Х. : Рубікон, 1998. – С. 6–7.

альне явище. Суспільство та його представники у законодавчих і центральних органах влади та управління повинні зрозуміти важливі положення кримінологічної політики, що державна цільова програма запобігання злочинності є складовою частиною системи державного планування і соціального розвитку¹ і повинна бути віднесена до загальнодержавних програм соціального розвитку України (ч. 3 ст. 1 Закону України «Про державні цільові програми»), а не до «інших» державних цільових програм. Зміна класифікаційного статусу такої програми тягне суттєві нормативні і соціальні наслідки — програми стануть Законом України і матимуть його силу. І тоді ініціатором розроблення концепції державної цільової програми запобігання злочинності і її виконавцем стане КМУ, що підвищить його відповідальність за виконання запланованих заходів перед Верховною Радою України.

Зараз за сучасним законодавством та іншими нормативними актами КМУ фактично взагалі ні перед ким такої відповідальності не несе. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2007 р. (надалі Закон), КМУ, центральні органи виконавчої влади та інші державні органи можуть ініціювати розроблення державної цільової програми, розробляти та проводити громадське обговорення концепції програми. КМУ розглядає концепцію державної цільової програми та у разі її схвалення приймає рішення щодо розроблення проекту програми, визначає державних замовників та строки її розроблення. А державними замовниками державної цільової програми можуть бути центральні органи виконавчої влади, Національна академія наук України, Рада міністрів АРК, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Державний замовник здійснює загальне керівництво і контроль за розробленням державної цільової програми та виконанням її заходів і завдань (ст. 7 Закону).

Контроль за виконанням державної цільової програми здійснює КМУ шляхом розгляду проміжних, щорічних, заключного звітів про результати виконання державної цільової програми та узагальненого висновку про кінцеві результати виконання програми. Безпосе-

¹ Комплексное планирование профилактики правонарушений. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 8.

редній контроль за виконанням заходів і завдань програми, ефективним та цільовим використанням коштів її виконавцями здійснюють державні замовники (ст. 13 Закону).

Але за роки запровадження програм боротьби зі злочинністю (1993–2010 рр.) звітів про результати їх виконання у ЗМІ не було. Чи були ці звіти взагалі, невідомо. Вважаємо, що так надалі продовжуватися не може. Суспільство має зрозуміти, що програми — це не панацея від такого соціального лиха, як злочинність, а лише соціальна зброя, яку треба обережно, вміло використовувати, і потім об'єктивно оцінити результати впровадження запланованих програмних положень і заходів. І робити це повинна Верховна Рада України, її народні обранці, а звітувати — КМУ.

Додатком 1 до державної цільової програми є *паспорт програми*, додатком 2 — «Завдання і заходи», додатком 3 — розділ під назвою «Очікувані результати виконання» програми.

Декілька нормативних положень і наших зауважень стосовно процедури складання державних цільових програм (надалі ДержЦП), передбачених зазначеним вище вітчизняним законодавством, у тому числі і кримінологічних програм запобігання злочинності.

Як відмічається у літературних джерелах, процедура кримінологічного планування — це узгоджена за часом система дій щодо розробки і контролю за реалізацією заходів щодо декриміналізації суспільних відносин і антикримінального впливу на кримінологічну обстановку у певному регіоні, адміністративно-територіальній одиниці чи за вибраним напрямком¹. У ст. 9 Закону України від 18 березня 2004 р. і у постанові КМУ «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» (ст. 23) визначається лише зміст, а не процедура планування (програмування). Зокрема, проект ДержЦП має містити: паспорт програми; визначення мети програми; обґрунтування шляхів і засобів розв'язання проблеми; перелік заходів і завдань з визначенням виконавців, строків виконання (в цілому і поетапно), обсягів та джерел фінансування (з розбивкою за роками); розрахунок очікуваних результатів.

Розраховані показники подаються за формою згідно з додатком 3; методика оцінки ефективності виконання програм розробляється

¹ Клейменов М. П. Криминология : учебник / М. П. Клейменов. – М. : Норма, 2008. – С. 220.

державним замовником з урахуванням специфіки програми та кінцевих результатів. Очевидно, що на рівні України таким замовником державної програми боротьби зі злочинністю (назва може бути й іншою) має бути лише КМУ, а не другорядний суб'єкт центральної виконавчої влади. Але розробляти методичку оцінки ефективності виконання програми КМУ, який має нести відповідальність, навряд чи доцільно.

Проект державної цільової програми підлягає обов'язковій державній експертизі, що проводиться відповідно до закону. Державний замовник програми організує проведення *державної експертизи* проекту програми на його відповідність критеріям, визначеним законодавчими актами, що регламентують проведення такої експертизи, та подає відповідні документи.

Як бачимо, ні в Законі України від 18 березня 2004 р., ні у постанові КМУ від 31 січня 2007 р. немає чітко структурованої схеми процедури програмування запобігання злочинності, що, до речі, впливає на розуміння класифікаційної значущості програм боротьби зі злочинністю для держави і суспільства. Між тим це питання (процедура планування) є актуальним з теоретичної і прикладної точок зору¹. Треба мати на увазі, що складання програми і плану заходів запобігання злочинності, як це розуміють сучасний вітчизняний законодавець і практика, відрізняються специфічним характером, оскільки об'єктом запобіжного впливу є злочинність як соціальне явище, тобто явище нестабільне, сутність якого досконало не вивчена і не піддається повному статистичному кількісно-якісному виміру, і межі його невідомі.

Розв'язання проблеми запобігання злочинності — це вікова мрія людства (І. Христос, Т. Мор, Т. Кампанелла, Ж. Руссо, Ч. Беккарія, І. Бентам, Е. Дюркгейм, Е. Сатерленд та безліч інших), це суперзагальнодержавне завдання, яке остаточно вирішити не під силу ні тому чи іншому суб'єкту запобіжної діяльності, ні державі (навіть державам). А законодавець чомусь відніс розробку програми боротьби зі злочинністю до «інших державних цільових програм», тобто другорядних.

¹ Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. М. Ключев. — К., 2008. — С. 17.

Відповідно до приписів Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. і постанови КМУ «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р. розроблена і затверджена 30 грудня 2006 р. четверта за рахунком, але структурно і змістовно відмінна від попередніх «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки»¹, якою передбачався незрозумілий «каскадний» контроль за виконанням цієї програми.

Таким чином, Міністерство внутрішніх справ (далі — МВС) було наділено правом «правити бал» серед усіх рівних і навіть вищих за статусом суб'єктів запобігання злочинності, хоча такої влади цей орган не має і не повинен мати, оскільки він сам є рядовим суб'єктом виконання Програми. КМУ контрольну та координаційну функцію стосовно виконання Програми фактично із себе зняв. Це — правовий і, мабуть, організаційно-управлінський нонсенс.

Минув рік з дня завершення дії четвертої державної програми, однак нової програми на 2010 і наступні роки прийнято не було. Не публікувалися і звіти про результати її виконання.

Однак 29 вересня 2010 р. розпорядженням КМУ схвалюється Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року. Структуру і зміст Концепції витримано відповідно до ст. 9 «Розроблення проекту державної цільової програми» Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р.² Державним замовником нової Програми визначено МВС України, яке разом із зацікавленими центральними органами виконавчої влади повинне розробити і подати до 1 грудня 2010 р. КМУ проект Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 р.

У Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року дається, на наш погляд, більш-менш об'єктивна, хоча і непослідовна оцінка стану злочинності і породжуючого її криміногенного потенціалу суспільства.

¹ Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки : Постанова Каб. Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.

² Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року [Електронний ресурс] : розпорядження Каб. Міністрів України від 29 верес. 2010 р. № 1911-р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1911-2010-%F0>. – Заголовок з екрана.

Якщо зіставити концепції попередніх Комплексних програм профілактики правопорушень (наприклад, на 2007–2009 рр.; на 2011–2015 рр.), то їх директивні приписи дуже схожі, навіть повторюють один одного. І це не випадково, адже проблеми залишаються невирішеними. Влада робить вигляд, що заходи попередніх програм повністю виконано. І це, на жаль, усіх задовольняє: і МВС України, і КМУ.

Згідно зі статтями 95 і 98 Конституції України контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата України. У 2006 р. Рахунковою палатою був проведений аудит ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки. Аудитор дійшов висновку, що діяльність урядових органів та центральних установ, організацій і місцевих держадміністрацій, які виконували заходи Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, була неефективною, а організація виконання ними низки запланованих заходів — формальною, неповною та несвоєчасною. Основні завдання та очікувані результати виконання Програми не досягнуто, а робота органів влади та управління спрямовувалася переважно на боротьбу з проявами злочинності, а не з її причинами¹.

На жаль, підстав для позитивних висновків не було.

Указом Президента України введено у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції». РНБО України, оцінюючи криміногенну ситуацію в державі, дійшла тривожного висновку, що більшість основних заходів, передбачених Комплексною програмою профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, не реалізована. Діяльність держави з протидії злочинності не має належного наукового забезпечення,

¹ Про результати аудиту ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Постанова Колегії Рахунк. палати України від 24.05.2006 р. № 13-1. – К. : Рахунк. палата України, 2006. – Вип. 13.

нові технології та методики розробляються повільно та безсистемно¹.

Виходить, що протягом 2001–2010 рр. держава і суспільство зі своїми інституціями не забезпечили ефективну протидію злочинності, зокрема запобігання її проявам. Тобто випереджувальний, обмежуючий напрям кримінологічної профілактики спеціально-кримінологічного запобігання злочинам залишився невиконаним. Виникає законне питання: навіщо розробляємо і приймаємо програми, кого дуримо?

Отже, на порядку денному стоять проблеми, що потребують свого вирішення, а саме: 1) прийняття окремої довгострокової програми протидії злочинності, що потягне інший нормативний підхід до розробки і затвердження такого документа; 2) інноваційна програма має стати національною, загальнодержавною директивною для розробників строкових державних і регіональних планів, які будуть змінюватися при їх виконанні; 3) строкові державні плани необхідно відокремити від програми, оскільки вони повинні мати іншу нормативну базу; 4) регіональні (міські) плани запобігання злочинності доцільно стандартизувати з урахуванням державного плану і регіональних особливостей; 5) належне ресурсне забезпечення розробки програми і супроводу планів запобігання злочинності.

Статья посвящена анализу современной нормативно-правовой базы Украины в сфере государственного программирования противодействия преступности и исследованию путей усовершенствования этой деятельности.

The article is devoted the analysis of modern normatively-legal base of Ukraine in the field of the state programming of counteraction of criminality and research of ways of improvement of this activity.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 1 грудня 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук В. С. Батир-зарєєва.

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11.09.2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції»: Указ Президента України від 27.10.2009 р. № 870/2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.

УДК 343.35:35.08

О. Ю. Шостко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

Ю. П. Дзюба, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено актуальним проблемам удосконалення кримінально-правової політики держави у сфері протидії корупції з урахуванням положень Закону України № 1508-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення».

Ключові слова: кримінально-правова політика, корупція, службові злочини.

Реальний стан справ у сфері протидії корупції свідчить про те, що це пагубне для нашої держави явище пронизує практично всі сфери суспільного життя. Не випадково, у 2009 р. за рівнем корупції Україна посіла ганебне 146 місце у світі¹. Без вирішення цієї проблеми стає неможливим не тільки надійний захист прав і законних інтересів людини і громадянина, але й виникає реальна загроза становленню громадянського суспільства в країні, держава зазнає величезних втрат від корупційних діянь чиновників, погіршується імідж України у світі.

¹ Corruption perceptions index 2009 [Електронний ресурс] : Transparency International : The global coalition against corruption. – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table. – Зарядок з екрана.

На сьогодні корупція постає глобальною проблемою, яка знаходиться в центрі уваги світової спільноти. Корупційні відносини почали зачіпати інтереси і добробут не однієї, а багатьох держав, а тому жодна країна у світі не може вважати себе застрахованою від корупції.

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй¹ Гі Мун в посланні з нагоди Міжнародного дня боротьби з корупцією від 9 грудня 2008 р. справедливо відзначив, що «глобальна фінансова криза, що панує на сьогодні у світі, багато в чому викликана по-жадливістю та корупцією. Щорічно в країнах у результаті хабарництва та інших зловживань розкрадаються або розтрачуються мільярди доларів США. Загальносвітова фінансова криза викликає необхідність активно протидіяти корупції»².

Масштаби корупції та відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, створюють сприятливі передумови для «інвестування» організованої злочинності, що завдає значної шкоди політичній, економічній та культурній стабільності окремих держав, світовій фінансовій системі й міжнародному правопорядку. Саме тому, з урахуванням складної криміногенної ситуації в Україні, негативних тенденцій її розвитку та нагальної потреби зміцнення законності в державі, питання формування кримінально-правової політики у сфері протидії корупції та удосконалення антикорупційного законодавства вбачаються вельми актуальними. Зважаючи на те, що наша держава задекларувала своє бажання приєднатися до системи європейського співтовариства, нам слід продемонструвати конкретні досягнення у зниженні рівня корупції, оскільки це є однією з важливих вимог відповідності країни-кандидата політичним критеріям вступу до ЄС.

Стурбованість світової спільноти загрозливим розмахом корупції викликала протидію цьому антисоціальному явищу. Це знайшло відображення у виробленні низки фундаментальних міжнародних нормативно-правових документів, а саме: Кодексу ООН про поведінку посадових осіб з дотримання правопорядку 1979 р., Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р., Конвенції Ради Європи про відмиван-

¹ Тут і далі – ООН.

² Послание Генерального секретаря ООН Пан Ги Мун по случаю Международного дня борьбы с коррупцией 9 декабря 2008 г. [Електронний ресурс] // ООН: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/sg/messages/2008/anticorruptionday.shtml>. – Заголовок з екрана.

ня, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності 1990 р., Міжамериканської конвенції про боротьбу з корупцією 1996 р., Міжнародного кодексу ООН про поведінку державних посадових осіб 1996 р., Конвенції Європейського Союзу про боротьбу з корупцією, що стосується посадових осіб Європейських співтовариств або посадових осіб держав — членів Європейського Союзу 1997 р., Конвенції Організації економічного співробітництва і розвитку по боротьбі з підкупом посадових осіб іноземних держав при проведенні міжнародних ділових операцій 1997 р., Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р., Конвенції Ради Європи про цивільно-правову відповідальність за корупцію 1999 р., Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р., Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., Конвенції Африканського союзу про попередження корупції і боротьбу з нею 2003 р., Конвенції ООН проти корупції 2003 р. Вищезазвані документи свідчать про те, що питання боротьби з корупційною злочинністю протягом останніх десятиліть є предметом постійної й пильної уваги міжнародного співтовариства.

На виконання вимог міжнародних конвенцій, ратифікованих нашою державою, 11 червня 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон № 1508-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»¹. З його прийняттям положення Конвенції ООН проти корупції (2003 р.) та Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (1999 р.), ратифіковані Україною 18 жовтня 2006 р.², впроваджуються в національне законодавство нашої держави і тим самим стають його невід'ємною частиною (ст. 9 Конституції України). Зазначеним законом було внесено відповідні зміни та доповнення до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Прийняття цього закону яскраво засвідчило прагнення України наблизитись до вимог і стандартів міжнародного співтовариства у сфері запобігання та протидії корупції.

З прийняттям антикорупційних законів наша держава приєдналася до глобальних зусиль щодо зниження рівня корупції. Але для

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 2009. — № 46. — Ст. 699.

² Там само. — 2006. — № 50. — Ст. 496, 497.

розробки ефективного антикорупційного законодавства, спрямованого на виконання вимог міжнародних конвенцій, законодавцю необхідно мати ясне розуміння міжнародних стандартів протидії корупції. Коли лідери різних країн ухвалили найважливіше рішення боротися з корупцією, виникла потреба в інструментах, які б надали можливість перетворити політичні рішення на практичні дії, а дії — в конкретні результати.

Відсутність такого розуміння призводить до того, що нове антикорупційне законодавство України визнається фахівцями недієвим, а його ефективне та несуперечливе застосування видається неможливим без додаткових і дуже суттєвих доопрацювань, виправлень та вдосконалень¹. Саме тому ретельне дослідження міжнародних стандартів протидії корупції та вироблення конкретних рекомендацій щодо їх втілення у національне законодавство нашої держави має стати наріжним каменем політики держави у сфері запобігання та протидії корупції. Зауважимо, що серед правових засобів забезпечення захисту прав громадян, суспільства та держави від корупційних правопорушень кримінально-правові засоби є одними з найбільш дієвих та ефективних.

У цьому сенсі кримінальне законодавство потребує певного вдосконалення. На думку В. І. Борисова, ці зміни викликані, по-перше, необхідністю системного законодавчого підходу до боротьби з корупцією, згідно з яким всі його ланки (адміністративні, цивільні, фінансові, трудові та кримінально-правові норми) узгоджені між собою; по-друге, потребами імплементації міжнародних конвенцій (угод, протоколів тощо), учасником яких є Україна; по-третє, необхідністю запозичення досвіду кримінально-правового вирішення боротьби із корупцією тих країн, де її рівень незначний і законодавство яких може слугувати певним чином взірцем вирішення проблеми².

¹ Див.: Тютюгін В. І. Новели кримінального законодавства щодо посилення відповідальності за корупційні злочини: вирішення проблеми чи проблеми для вирішення? / В. І. Тютюгін // Юрид. вісн. України. – 2009. – № 6. – С. 3.

² Борисов В. І. Корупція як чинник загрози національній безпеці / В. І. Борисов // Слухання у комітеті на тему: «Антикорупційна політика і практика: проблеми законодавчого забезпечення» / Ком. Верхов. Ради України з питань боротьби з організ. злочинністю і корупцією. – К. : СПД Москаленко О. М., 2009. – С. 60.

Під *антикорупційною політикою* ми розуміємо сукупність законодавчих, політичних, економічних, інформаційних, організаційних засобів, спрямованих на державне регулювання у сфері протидії корупції. Антикорупційна політика є однією зі складових кримінально-правової політики держави, що обумовлена сферою суспільних відносин, охоронюваних певною групою кримінально-правових норм. Така диференціація видається природною і саме в її межах формується кримінально-правова політика держави у сфері протидії корупції¹.

У кримінологічному аспекті основний зміст антикорупційної політики виявляється у протидії кримінально караним корупційним та іншим проявам (таким, що продукують корупцію або виступають її похідними наслідками) з обов'язковим використанням превентивних антикорупційних засобів, що мають міжгалузеву специфіку.

Можливості досягнення кримінологічно значущих результатів антикорупційної політики ми пов'язуємо з гармонізацією правотворчості і правозастосування у сфері протидії корупції, а також із розвитком антикорупційної правосвідомості в суспільстві.

Імплементация в національне законодавство норм міжнародних антикорупційних конвенцій у питаннях: а) врегулювання конфлікту інтересів на державній службі, б) декларування доходів державних службовців та їх родичів та в) відповідальності за корупційні правопорушення — на сьогодні відірвана від потреб практики запобігання корупції, має дефіцит правового забезпечення і не враховує рівень правосвідомості осіб, які застосовують відповідні норми. У сукупності це відбивається в недоліках правозастосування (практика запобігання корупції або відсутня, або її ефективність знаходиться на досить низькому рівні).

Прояви організованої корупції неоднорідні за змістом. У їх генезі беруть участь кримінологічно значущі ознаки підкупу та продажності службовців. Виходячи з такого розуміння, виділяються відповідні види організованої корупції. *Перший вид* утворюють злочини, що пов'язані з незаконним розпорядженням службовцями відповідними активами, які ввірені їм або знаходяться в їх віданні (бюджетні кошти, майно, пільги, держзамовлення). *Другий вид* складає діяль-

¹ Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрямок / В. І. Борисов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 5. – Х. : Право, 2008. – С. 227.

ність організованих злочинних формувань (злочинних спільнот), які виступають замовниками (підбурювачами у вчиненні) відповідних корупційних правопорушень. Обидва види проявів організованої корупції можуть продукувати або, навпаки, виступати як предикатні щодо окремих злочинних проявів. Це насамперед злочинні діяння, пов'язані з недобросовісною конкуренцією, рейдерством, створенням «даху» бізнес-структурам, наркобізнесом тощо.

Протидія організованій корупції у правовій площині пов'язана з необхідністю вдосконалення:

- законодавства (скорочення сфери кримінально-правового імунітету, розширення застосування конфіскації майна як виду кримінального покарання за корупційні злочини);

- правозастосовної практики (виявлення не епізодичних, а системних проявів протиправних діянь, пов'язаних із корупційною діяльністю, активне вжиття оперативного-розшукових заходів щодо виявлення корупційних злочинів, реалізація принципу невідворотності покарання, виключення ліберальної практики призначення кримінального покарання особам, винним у вчиненні корупційних злочинів).

До основних понятійних категорій, що мають кримінологічне значення, належать: «корупційна практика» і «корупційні ризики», правова природа яких ще недостатньо вивчена вітчизняною кримінологічною наукою.

Під *корупційною практикою* ми розуміємо систему методів, способів і засобів створення сприятливих умов (зокрема, шляхом використання недоліків законодавства, підкупу службовців тощо) для вчинення корупційних діянь і забезпечення їх латентності.

У багатьох країнах світу перед тим, як розробляти та впроваджувати запобіжні заходи, проводиться оцінка ризиків стосовно того чи іншого виду злочинності, у тому числі й корупційної. У свою чергу, до *корупційних ризиків*, пов'язаних із державною службою, слід віднести імовірність виникнення корупційної поведінки, яка може бути викликана: недотриманням обов'язків, заборон і обмежень, встановлених для службовців у зв'язку з виконуваними ними обов'язками; реалізацією повноважень при здійсненні професійної діяльності службовця.

Існують певні корупційні ризики, які є невід'ємними від державної служби. Вони, на наш погляд, багато в чому зумовлені недоліками правового регулювання проходження державної служби і виявляються по-різному. *В одних випадках* ризики полягають у недотриманні встановлених законодавством заборон щодо проходження державної служби; *в інших* — у зв'язку з виконанням повноважень державними службовцями при здійсненні професійної діяльності.

Визначення змісту корупційних ризиків, пов'язаних із недотриманням встановлених законодавством заборон, слід знаходити в нормативно-правових вимогах, що висуваються до державних службовців. До них належать обов'язки, обмеження і заборони, пов'язані з проходженням цивільної служби, що спрямовані на запобігання незаконному використанню особою свого службового становища в цілях одержання незаконної вигоди у вигляді грошей, цінностей, іншого майна або послуг майнового чи немайнового характеру для себе або для третіх осіб тощо. Операційне визначення антикорупційного змісту обов'язків, обмежень і заборон, пов'язаних з проходженням державної служби, засноване на тлумаченні поняття корупції, яке наведене у згаданих вище антикорупційних конвенціях, ратифікованих нашою державою.

Зміст корупційних ризиків, пов'язаних із реалізацією державними службовцями повноважень, слід розглядати у площині їх професійної діяльності. Вважаємо, що корупційні ризики утворюються в результаті дій (бездіяльності) службовців, зокрема, такі ризики виникають під зовнішнім впливом. А тому актуальною вбачається проблема нейтралізації такого впливу.

Корупційні прояви часто зумовлені *конфліктом інтересів службовців*. Конфлікт інтересів існує в наступних, пов'язаних з проявами корупції, випадках: інвестування за рахунок бюджету тих комерційних структур, що поєднані з державними службовцями; необґрунтована і часто збиткова передача держмайна (послуг) в їх управління, участь в якому (як правило, опосередковано — через родичів або довірених осіб) беруть державні службовці. Усі ці дії набувають небезпечного характеру, призводять до комерціалізації державної служби, коли посада розглядається в першу чергу як можливість незаконного використання наданих законом службових (посадових)

повноважень в особистих (корпоративних) інтересах або з корисливих мотивів усупереч суспільним чи державним інтересам.

Протидія корупції (переважно в тих випадках, коли злочинні дії межують із незлочинними або з іншими правопорушеннями) вимагає широкого використання превентивних заходів, виражених в інституті врегулювання конфлікту інтересів, який на сьогоднішній день, на жаль, не діє.

Правовий інститут *врегулювання і вирішення конфлікту інтересів* на державній службі на сьогодні не виконує функції запобігання корупції. Підвищення ефективності даного інституту пов'язане з удосконаленням законодавства, в якому необхідно:

– визначити спеціальний порядок і умови передачі державними службовцями фінансових активів, якими вони володіють, в довірче управління уповноваженої державою організації;

– розширити антикорупційні вимоги щодо державних службовців;

– встановити спеціальні критерії відбору незалежних експертів у комісії із врегулювання і вирішення конфлікту інтересів, які дозволять мінімізувати необ'єктивність при ухваленні комісією рішень.

Залежно від сфери проявів корупційної злочинності можна виділити наступні види корупційних правопорушень. *Перший вид* включає діяння, що входять у масив так званої «блокомірцевої» злочинності, яка пов'язана з незаконним розпорядженням службовцями бюджетними коштами, власністю, державними замовленнями, пільгами, квотами тощо. Сторони, яка б займалася підкупом, в таких випадках може й не бути, але має місце торгівля повноваженнями та пов'язаними з ними можливостями з боку службовців. *Другий вид* проявів організованої корупції пов'язаний з діяльністю організованих злочинних угруповань (злочинних спільнот). Останні виступають замовниками дій тієї сторони, яка підкупує, що обумовлює самодетермінацію організованої корупції, котра виявляється в залученні до корупційних відносин широкого кола осіб. Окремо вирізняються такі види проявів некриміналізованої організованої корупції, які зазвичай засновані на підкупі, наприклад так зване надання «даху», під яким розуміється опіка підприємницьких структур від можливих домагань конкурентів, криміналітету, правоохоронних, державних контролюючих і перевірочних органів.

Організована корупція виявляється переважно в трьох взаємопов'язаних сферах: економічній, правоохоронній та політичній. Порядок пріоритетності визначений логікою розвитку організованої корупції. Отримані в результаті корупційних діянь незаконні доходи в економічній сфері легалізуються за допомогою підкупу представників правоохоронної сфери. Використання легалізованих доходів у політичній сфері також досягається за допомогою корупції (підкуп виборців, лобіювання інтересів у правотворчій сфері тощо). У цьому сенсі організована корупція набуває інституційного характеру.

Запобігання корупції з урахуванням міжнародних рекомендацій та найшвидшим упровадженням відповідних норм у національне законодавство є нагальною необхідністю, оскільки відповідає потребам більшості співгромадян, які потерпають від неї. З іншого боку, останні також мусять усвідомлювати свою відповідальність за апатію, потурання корупційним проявам, а подекуди й за прямий підкуп службовців. Універсальні міжнародні документи визначають шляхи розв'язання і цієї проблеми. Слід тільки активно впроваджувати вже давно апробовані механізми підвищення правосвідомості громадян.

Стаття посвячена актуальним проблемам уголовно-правовой политики государства в сфере борьбы с коррупцией с учетом положений Закона Украины № 1508-VI «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины об ответственности за коррупционные правонарушения».

The article is devoted to the actual problems of the policy of the state in the field of fight against a corruption, taking into account the Law of Ukraine № 1508-VI «About making alteration in some legislative acts of Ukraine about responsibility for corruption delinquencies».

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 13 від 8 грудня 2010 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук
О. М. Лемешко.*

УДК 343.9

Т. В. Корнякова, докторант Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ЗАПОБІЖНОЇ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ У ПРИРОДООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються різні підходи до визначення напрямів реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у сфері охорони навколишнього природного середовища, розкривається зв'язок з іншими функціями цих органів, закріпленими у законі.

Ключові слова: кримінологічна запобіжна функція, природоохоронна діяльність, органи прокуратури.

Визначальним у плані формування основних напрямів і форм реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у природоохоронній діяльності вважаємо справедливою думку відносно того, що функціональні повноваження органів прокуратури, безумовно, підтверджують той факт, що всі вони (хоча і різною мірою) стосуються вирішення завдань запобігання правопорушенням і у першу чергу тим з них, що містять ознаки злочину¹. Разом із тим порушення фізичними або юридичними особами вимог екологічної безпеки, зокрема права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, у широкому розумінні виступають юридичною підставою виникнення прокурорсько-екологічних правовідносин². А це означає, що починає своє функціонування соціальний механізм протидії правопорушенням в особі відповідних органів. Йдеться про забезпечення та захист екологічної безпеки певними формами прокурорської діяльності за відповідними функціональними напрямками останньої.

Над проблемою визначення напрямів реалізації запобіжної діяльності органів прокуратури працювали Л. М. Давиденко,

¹ Мірошніченко С. С. Діяльність прокуратури з попередження організованої злочинності : монографія / С. С. Мірошніченко. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 13.

² Бабенко В. І. Прокурор у галузі охорони довкілля: сутність, повноваження, організація : навч. посіб. / В. І. Бабенко, М. В. Руденко. – К. : Ін Юре, 2005. – С. 22.

П. М. Каркач, С. С. Мірошніченко, І. Є. Марочкін, Ю. М. Матвійчук, В. В. Сухонос та ін. Проте здебільшого предметом дослідження у спеціальній літературі все ж таки ставали функції прокуратури, які, на відміну від кримінологічної функції щодо запобігання правопорушенням з боку цього органу, закріплені законодавчо. Але не можна не враховувати того факту, що прояви кримінологічної запобіжної функції спостерігаються у всій діяльності прокуратури під час виконання нею функціональних обов'язків, зокрема й під час здійснення нагляду, кримінального переслідування та реалізації інших функцій. Тому аналіз головних напрямів реалізації цієї кримінологічної функції стосовно виявлення й усунення правопорушень проти довілля має здійснюватися насамперед з позицій напрямів функціонального призначення органів прокуратури, чітко встановлених у законодавстві.

Уявляється, що за своєю природою знання про напрями реалізації кримінологічної функції органів прокуратури під час здійснення ними запобіжної діяльності мають комбінований характер, оскільки в їх виокремленні враховуються як доктринальні погляди вчених на функціональне призначення, роль та місце цих органів у контексті боротьби суспільства зі злочинністю, зокрема з екологічною, так і відповідне закріплення цих параметрів у нормативних документах. У цьому, так би мовити, природничому аспекті витоків діяльності даних органів, особливість якої розкривається саме за допомогою концепту кримінологічної функції, спостерігається схожість з природою власне кримінологічної функції як такої.

З огляду на це є сенс звернутися до аналізу теоретичних напрацювань у галузі визначення основних напрямів діяльності прокуратури у запобіжній сфері та нормативного матеріалу, яким чи то цілком визначено, чи то лише у загальних контурах закріплюються відповідні напрями реалізації кримінологічної функції. Але потрібно ще раз зауважити, що внаслідок генетичного зв'язку знання про кримінологічну функцію та конкретну практику функціонування органів прокуратури, яка «вписується» у контекст теоретико-прикладного знання про кримінологічну функцію, відбуватиметься своєрідна інверсія аналізу основних напрямів реалізації даної функції та напрямів діяльності органів прокуратури.

Підтвердженням цього припущення методологічного характеру щодо подвійності природи походження основних напрямів реалізації кримінологічної функції є позиція, висловлена В. В. Голиною. Так, учений стверджує, що основні напрями діяльності прокуратури випливають із Закону України «Про прокуратуру». Отже, можна виділити такі напрями її діяльності: 1) кримінологічний аналіз злочинності та участь на цій основі у розробленні регіональних і національних заходів запобігання злочинам; 2) наглядова функція прокуратури, яка слугує цілям запобігання злочинності; 3) участь у комплексному плануванні та розробленні національних і регіональних заходів щодо запобігання злочинності, сприяння при складанні планів запобігання злочинам і тим негативним явищам, які їх породжують; 4) активізація діяльності громадськості стосовно запобігання злочинності, що має два аспекти: з одного боку, залучення громадськості та її представників до діяльності прокуратури по запобіганню злочинам, а з другого — допомога громадським організаціям у вдосконаленні запобіжної діяльності; 5) організація діяльності прокуратури щодо кримінологічної поінформованості населення та правової пропаганди; 6) координація запобіжної діяльності правоохоронних органів, що дозволяє надати їй необхідної цілеспрямованості та наступальності, вміло поєднувати їх можливості та ресурси¹. У даному підході вченого до означеної проблеми заслугує на схвалення ідея комплексності у розкритті різноманітних аспектів запобіжної діяльності, що присутні або принаймні мають бути присутніми в роботі органів прокуратури.

Разом із тим у даному переліку основних напрямів діяльності прокуратури по запобіганню злочинності, на наш погляд, дещо вузько розглядається саме правоохоронний прояв кримінологічної функції.

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – Х. : Право, 2008. – С. 378–379. Також див.: Голина В. В. Кримінологическая профилактика, претовращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В. В. Голина. – К. : УМК ВО, 1989. – С. 32; Голина В. В. Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности : учеб. пособие / В. В. Голина. – Х. : Юрид. ин-т, 1981. – С. 58–75; Кримінологія: Загальна та особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голина, М. Ю. Валуїська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 63; та ін.

Так, В. В. Голина зазначає, що запобіжна діяльність органів прокуратури по виявленню причин й усуненню (нейтралізації) обставин, які можуть зумовлювати вчинення злочинів, здійснюється засобами нагляду, що включає: загальний нагляд за виконанням законів органами дізнання і попереднього слідства; нагляд за дотриманням законів у місцях тримання затриманих, у місцях попереднього ув'язнення, під час виконання покарань й інших заходів примусового характеру, що призначаються судами¹. Мабуть, такий підхід цілком узгоджується з тією думкою, що основним завданням прокуратури у сфері охорони довкілля є здійснення нагляду за додержанням і застосуванням діючих законів². Проте навіть при такому підході поза увагою залишається така важлива функція прокуратури, не пов'язана зі здійсненням нагляду, як кримінальне переслідування, яка має комплексний характер і реалізується шляхом порушення кримінальних справ, особистої участі прокурора в досудовому провадженні, підтримання державного обвинувачення в суді³, врешті-решт виявляється в активних діях прокуратури з притягнення винних осіб до відповідальності. Адже тут немає нагляду за органами, які здійснюють подібне переслідування, оскільки органи прокуратури власними діями вживають заходів щодо запобігання новим злочинним проявам.

З нашого погляду, кардинально не виправляє ситуацію й викладення В. В. Голіною своїх попередніх міркувань стосовно розглянутого напрямку діяльності прокуратури дещо у модернізованому варіанті, а саме: контроль прокуратури за виконанням правоохоронними органами заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретного злочину⁴. Знову ж таки виникає запитання: в який напрям діяльності вписується власна ініціатива органів прокуратури з усунення причин й умов під час проведення слідчими

¹ Голина В. В. Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности : учеб. пособие / В. В. Голина. – Х. : Юрид. ин-т, 1981. – С. 60.

² Бабенко В. Цілі та завдання прокурорського нагляду за додержанням природоохоронного законодавства / В. Бабенко // Право України. – 2002. – № 11. – С. 57.

³ Косюта М. В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / М. В. Косюта ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – С. 6.

⁴ Кримінологія: Загальна та особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голина, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 63.

прокуратури попереднього розслідування, про що йдеться, зокрема, у ст. 23 КПК України? Очевидним є одне, така, образно кажучи, ініціатива відбувається у межах функції кримінального переслідування прокуратури, яка втілюється в однойменному напрямі її діяльності. Якщо суворо додержуватися логіки установаження обсягів супідрядних понять, то не охоплюється виявлення причин й умов вчинення злочинів під час здійснення кримінального переслідування з боку слідчого й прокурорським наглядом як засобом запобігання злочинності, розглядуваним хоча б й у широкому значенні слова. Так, на думку О. М. Бандурки і Л. М. Давиденка, прокурорський нагляд у широкому смислі — це вся наглядова діяльність прокуратури, пов'язана з виявленням й усуненням порушень законів. Вузкий, або спеціально-кримінологічний, аспект наглядової діяльності органів прокуратури утворює нагляд за виконанням законів, що регламентують профілактику злочинів¹. Цей вид нагляду ще йменують кримінологічним наглядом прокуратури². Але все одно таким напрямом реалізації кримінологічної функції, як прокурорський нагляд, не охоплюється, на наш погляд, ділянка роботи з виявлення та усунення причин й умов учинення злочинів у процесі діяльності слідчого прокуратури.

Частково пояснити подібне «взаємопроникнення» різних функцій органів прокуратури можна особливостями законодавчої формули викладення функціональних обов'язків цих органів. Так, у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» зазначається, що при здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, *включаючи* (курсив наш. — Т. К.) звернення до судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, та про припинення екологічно небезпечної діяльності³. Як бачимо, така цілком самостійна функція органів прокуратури, як звернення до судів з позовами про відшкодування шкоди, поглинається наглядовою функцією.

¹ Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давиденко. — Х. : Основа, 2003. — С. 249.

² Там само. — С. 249.

³ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 41. — Ст. 546.

Розглянемо ще один підхід до можливої класифікації напрямів реалізації кримінологічної функції органів прокуратури. Колектив авторів курсу лекцій з прокурорського нагляду в Україні (В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич, З. Д. Котик та ін.), розглядаючи систему заходів прокурорської діяльності, визначають, що за метою або спрямованістю прокурорсько-наглядової діяльності ці засоби є таких видів: 1) ті, за допомогою яких виявляються порушення законів, причини та умови, що їм сприяють; 2) правові засоби, спрямовані на усунення порушень законів та обставин, які їм сприяли; 3) правові засоби, спрямовані на притягнення порушників законів до юридичної відповідальності; 4) ті, які мають за мету забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних правопорушенням; 5) ті, що спрямовані на попередження правопорушень¹. Тут знову ж таки залишимо осторонь питання обсягу розуміння прокурорського нагляду, але відмітимо, що якщо здійснити своєрідне перенесення цієї градації засобів прокурорсько-наглядової діяльності на ідеалізовану модель основних напрямів реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури, включаючи й природоохоронну сферу, то такий підхід, за деякою модифікацією, слід визнати цілком адаптованим й до шуканої проблеми. Таке екстраполювання знань є цілком доречним, оскільки запропонована схема, по-перше, чітко і визначено передає номенклатуру і сутність процедурних етапів роботи з правопорушеннями; по-друге, якщо виокремлені засоби певної діяльності, то не викликає труднощів виявити й сфери їх застосування, а отже, і самі напрями діяльності; по-третє, в умовах існуючої інверсії наукових знань, а тим більш у межах суміжних дисциплін, вважаємо за можливе експлуатацію термінологічного апарату й теоретичних конструкцій тих чи інших суміжних дисциплін кримінально-правового циклу у кримінологічній сфері пізнання буття; по-четверте, дана схема відбиває той факт, що прокуратура запобігає правопорушенням як при виконанні наглядових функцій, так і при реалізації інших (не-наглядових) функцій.

До речі, схожу схему, але стосовно механізму запобігання злочинам, запропонував й О. М. Черкасов, який зазначає, що даним

¹ Прокурорський нагляд в Україні : курс лекцій / кол. авт.: В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич та ін. – Львів : Тріада плюс, 2002. – С. 34–35.

механізмом охоплюється: по-перше, цикл правоохоронних функцій відповідних органів; по-друге, сукупність правоохоронних видів діяльності, що забезпечують контроль і нагляд за організацією та здійсненням запобіжної діяльності під час розкриття, розслідування та судового розгляду кримінальних справ; по-третє, група заходів профілактичного характеру¹.

Повертаючись до запропонованої вище схеми напрямів, уявляється, що потребує уточнення й пояснення остання група засобів, запропонованих зазначеними вище авторами. На наш погляд, більш логічним є розширення групи правових засобів, яку автори означили як «правові засоби, спрямовані на притягнення порушника закону до юридичної відповідальності», за рахунок включення також засобів, метою яких є ефективне розслідування порушених кримінальних справ. Тобто цю групу слід принаймні означити як «засоби, спрямовані на притягнення порушників законів до юридичної відповідальності та розслідування злочинів». У свою чергу, має бути скоригованою й назва відповідного напрямку реалізації кримінологічної запобіжної функції.

Крім того, як пояснюють В. Т. Нор, Я. О. Береський та інші, до правових засобів, спрямованих на попередження правопорушень, у широкому розумінні слова можна віднести всі засоби, що вживаються у процесі різноманітної прокурорсько-наглядової діяльності, оскільки таке попередження ґрунтується саме на них². Це, напевно, дійсно так, але ми пропонуємо наповнити цю групу засобів, а значить, і відповідний напрям реалізації кримінологічної функції, дещо іншим змістом з одночасною зміною його робочої назви. Уявляється, що цю групу слід означити як «інші напрями», визнавши, що зміст цього напрямку має комплексний характер, оскільки складається, зокрема, із: діяльності зі здійснення кримінологічно-статистичного аналізу злочинності і розробки на цій основі прогнозів майбутнього стану злочинності; розробки, у тому числі спільно з іншими суб'єктами запобіжної діяльності, заходів запобігання та складання

¹ Черкасов О. М. Поняття і структура механізму запобігання злочинам / О. М. Черкасов // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 655.

² Прокурорський нагляд в Україні : курс лекцій / кол. авт.: В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич та ін. – Львів : Тріада плюс, 2002. – С. 39.

(так само за участю різноманітних суб'єктів запобіжної діяльності) комплексних планів щодо запобігання як злочинним проявам, так й іншим негативним явищам, які породжують злочинність і зумовлюють її існування; діяльності прокуратури щодо кримінологічної поінформованості населення з метою посилення роботи з правової пропаганди та правового виховання населення, його залучення в якості активного суб'єкта до запобігання злочинності; реалізації прокуратурою ролі координатора запобіжної діяльності та ін. Не виключено, що в адаптованій нами моделі напрямів реалізації кримінологічної функції останні з перелічених напрямів можуть набувати самостійного особливо важливого значення, як це має місце під час реалізації цієї функції запобігання правопорушенням проти довкілля. У спеціальній літературі складовим останнього напрямку навіть приділяється окрема увага. Так, В. І. Бабенко і М. В. Руденко, розробляючи шляхи вдосконалення організації роботи прокурора з нагляду за додержанням і застосуванням законів про охорону довкілля, вважають за потрібне відзначити такі основні структурні елементи організації роботи прокурора за додержанням і застосуванням законів у цій сфері: 1) інформаційне забезпечення наглядової діяльності прокурора у сфері охорони довкілля; 2) аналіз отриманої екологічної інформації; 3) планування та здійснення перевірок виконання законів про охорону довкілля, інших заходів наглядового характеру з урахуванням достовірних відомостей про поширеність екологічних правопорушень; 4) аналіз (узагальнення) стану дотримання законності у галузі охорони довкілля та вжитих заходів щодо її зміцнення; 5) взаємодія прокуратури з правоохоронними, а також органами управління і контролю в екологічній сфері, в тому числі у формі координації спільних заходів щодо боротьби з екологічними правопорушеннями; 6) гласність вжитих прокуратурою заходів щодо усунення порушень законів у сфері охорони довкілля, насамперед роботи щодо поновлення порушених екологічних прав громадян та інтересів держави і притягнення в установленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення; 7) первинний облік та статистична звітність про виконану роботу прокурора у сфері охорони довкілля¹. Видається, що чимало

¹ Бабенко В. І. Прокурор у галузі охорони довкілля: Сутність, повноваження, організація : навч. посіб. / В. І. Бабенко, М. В. Руденко. – К. : Ін Юре, 2005. – С. 160–161.

з цих елементів можуть бути враховані в якості самостійних складових окремого напрямку реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури¹.

На підставі критичного осмислення проблеми практичної реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у природоохоронній діяльності можна дійти висновків принципового характеру. Наведемо їх.

1. Убезпечення та захист екологічної безпеки суспільства з боку органів прокуратури здійснюється за відповідними функціональними напрямами прокурорської діяльності, що разом із певними формами прокурорської діяльності охоплюється поняттям «реалізація кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у природоохоронній діяльності».

2. Знання про напрями реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури за своєю природою мають комбінований характер. Це пояснюється обов'язковим урахуванням, з одного боку, доктринальних постулатів науки щодо функціонального призначення, ролі та місця цих органів у боротьбі зі злочинністю, зокрема з екологічною, а з другого — відповідним закріпленням цих положень у нормативних документах. У цьому плані в діяльності органів прокуратури щодо запобігання злочинності, особливості якої розкриваються саме за допомогою концепту кримінологічної функції, спостерігається схожість з природою власне кримінологічної функції як такої. Серед напрямів реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у сфері охорони довкілля можна виділити: 1) виявлення порушень законів, причин та умов, що їм сприяють; 2) усунення порушень законів та обставин, які їм сприяли; 3) притягнення порушників законів до юридичної відповідальності; 4) забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних правопорушенням; 5) інші напрями.

3. Чинне законодавство про прокуратуру окремо не регламентує питання про форми реалізації кримінологічної запобіжної функції органами прокуратури у сфері охорони навколишнього природного середовища. Тому необхідно виходити з того, що дії чи правові

¹ Бабенко В. І. Прокурор у галузі охорони довкілля: Сутність, повноваження, організація : навч. посіб. / В. І. Бабенко, М. В. Руденко. – К. : Ін Юре, 2005. – С. 160–161.

акти прокурора в цій сфері, що є конкретним відбиттям форм, про які йдеться, визначаються переважно загальними положеннями Закону України «Про прокуратуру» та КПК України.

В статье анализируются различные подходы к определению направлений реализации криминологической предупредительной функции органов прокуратуры в сфере охраны окружающей природной среды, раскрывается связь с другими функциями данных органов, предусмотренными законом.

In the article the different opinions about concept of directions of realization of criminology preventive function of public prosecutor in the field of guard of natural environment are analysed, connection with other functions of these organs.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 10 лютого 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батургарєва**.*

УДК 343.97.0017(477):0.61.1ЄС **О. М. Овчаренко**, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

НОВИЙ ЕТАП СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ І ЄС У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Стаття присвячена аналізу актуальних питань співробітництва судових і правоохоронних органів ЄС і України в галузі протидії злочинності.

Ключові слова: протидія злочинності, співпраця судових і правоохоронних органів, Європол, Євроюст.

Важливим напрямком інтеграції України в європейський простір є приведення законодавства, яке регламентує діяльність судових і правоохоронних органів, у відповідність із стандартами ЄС. Слід відзначити, що певні здобутки в цьому напрямку вже є. Так, у липні 2010 р. була проведена довгоочікувана судова реформа, яка торкнулася не лише законодавства про судоустрій, а й процесуального законодавства, а також ряду суміжних галузей¹. Президент України 17.08.2010 р. видав Указ, яким утворено робочу групу з питань реформування кримінального судочинства, яка має розробити проєкт змін до чинного законодавства в цій галузі².

Ураховуючи викладене, актуальною є оцінка діючого законодавства у галузі протидії злочинності та практики його застосування у порівнянні з європейськими нормами і практиками, зокрема такого масиву норм, які регламентують інституційну співпрацю правоохоронних органів і суду країн ЄС та України. Значний внесок у до-

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – 30 лип. (№ 55/1). – С. 7. – Ст. 1900.

² Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства : Указ Президента України від 17.09.2010 р. № 820/2010 // Офіц. вісн. Президента України. – 2010. – 4 верес. (№ 25). – С. 6. – Ст. 807.

слідження вказаної тематики зробили такі вітчизняні вчені, як М. В. Буроменський¹, О. І. Виноградова², О. Ю. Шостко³. Однак європейські практики у цій галузі розвиваються досить інтенсивно, що потребує постійного перегляду напрацьованих позицій. Отже, метою даного дослідження є аналіз новел міжнародної інституційної співпраці України і ЄС у галузі протидії злочинності.

Основним документом, що регламентує співробітництво між Україною та ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, є План дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки від 18.06.2007 р.⁴ У рамках цього напрямку відбувається співпраця як із правоохоронними і судовими органами країн — членів ЄС, так і з компетентними наднаціональними установами ЄС.

Важливим етапом у розвитку відносин України і ЄС у рамках спільної зовнішньої та безпекової політики стало підписання 4 грудня 2009 р. у м. Києві у рамках Саміту Україна — ЄС Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом (Європол) про стратегічне співробітництво (далі — Угода)⁵. Наразі, відповідно до установчих документів Європолу, пріоритетним напрямом діяльності Європолу є боротьба з міжнародним тероризмом, незаконним обігом наркотиків, нелегальною міграцією та торгівлею людьми, злочинами у фінансовій сфері (з відмиванням коштів)⁶.

¹ Буроменский М. В. О возможности и особенностях применения в Украине международных договоров о борьбе с организованной преступностью / М. В. Буроменский // 36. наук. пр. Харк. Центру вивч. організ. злочинності. – 2000. – Вип. 1. – С. 320–341.

² Виноградова О. І. Деякі складні питання міжнародної співпраці у сфері кримінального судочинства / О. І. Виноградова // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 1. – С. 36–39.

³ Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – 400 с.

⁴ План дій Україна – Європейський Союз: європейська політика сусідства [Електронний ресурс] : 02.02.2005 р. // Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19138.htm>. – Заголовок з екрана.

⁵ Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво від 04.12.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-n/laws/main.cgi?nreg=994_954&p=1284533604563665. – Заголовок з екрана.

⁶ Europol at a Glance [Електронний ресурс] // EUROPOL. – Режим доступу: <http://www.europol.europa.eu/index.asp?page=ataglance&language>. – Заголовок з екрана; Europol Convention // Official Journal of the European Communities. С 26. – 1999. – 30 January.

Указана Угода покликана сприяти координації зусиль держав — членів ЄС та України у запобіганні і протидії будь-яким формам міжнародної злочинності, проявам терористичних загроз, торгівлі людьми, наркотиками та іншими психотропними речовинами, нелегальній міграції. Угода передбачає механізм обміну оперативною інформацією між відповідними службами МВС України та Європол. Під час церемонії підписання Угоди українською стороною було відзначено, що «укладення Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво не тільки сприятиме зусиллям України в боротьбі з організованою злочинністю на національному та міжнародному рівні, але й засвідчує прагнення нашої країни до поглиблення практичної взаємодії з європейськими інституціями»¹.

У п. 1 ст. 3 Угоди визначено, на які сфери злочинності поширюється дія цієї Угоди. Насамперед це всі сфери злочинності в рамках мандата Європолу, зазначеного в установчому документі Європолу, а також суміжні кримінальні правопорушення. При цьому суміжними кримінальними правопорушеннями визначаються ті, які вчинено з метою здобуття засобів для вчинення кримінальних дій в рамках мандата Європолу, кримінальні правопорушення, учинені з метою сприяння таким діям або їхнього здійснення, а також кримінальні правопорушення, скоєні з метою забезпечення безкарності таких дій. Але правопорушення, які є основними для нелегальної діяльності, пов'язаної з відмиванням грошей, стосовно форм злочинності яких Європол не має компетенції, не вважаються суміжними кримінальними правопорушеннями (п. 2 ст. 3 Угоди). У цьому аспекті актуальним для України є визначення відповідно до вітчизняного кримінального закону як тих правопорушень, на які поширюється мандат Європолу, так і так званих «суміжних кримінальних правопорушень». Адже аналіз законодавства країн ЄС, а також текстів регіональних європейських угод щодо боротьби з різного роду злочинами виявляє суттєву різницю як термінології, так і змістовного наповнення схожих складів злочинів. Це потребує ретельного вивчення відповідних документів і видання роз'яснень на

¹ Інформаційне повідомлення ДЗГ та МД МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/281897.jsessionid=FBA925884A2081171AE2022071A5538A>. – Заголовок з екрана.

рівні компетентних державних органів. На нашу думку, завдання тлумачення текстів міжнародних угод має виконувати Міністерство юстиції України, виходячи із наданих йому повноважень і роду діяльності.

Важливим є те, що Угода між Україною та Європолем про стратегічне співробітництво встановлює інституційну мережу співробітництва компетентних органів Європолу та України. Так, у ст. 4 Угоди визначено, що Україна призначає Міністерство внутрішніх справ України діяти як національний контактний пункт між Європолем та іншими компетентними органами України. Засідання на високому рівні між Європолем і компетентними органами України мають проводитися регулярно для обговорення питань, які стосуються цієї Угоди та співробітництва в цілому.

Окрім того, у Додатку III до Угоди визначається перелік компетентних правоохоронних органів України, які згідно з національним законодавством відповідають за запобігання кримінальним правопорушенням, на які поширює дію Угода. До них належать: Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Адміністрація Державної прикордонної служби України, Державна митна служба України, Державна податкова адміністрація України, Державний комітет фінансового моніторингу України, Генеральна прокуратура України. У разі необхідності проводяться консультації на потрібному рівні між представниками компетентних органів України та Європолу, відповідальними за сфери протидії злочинності, яких стосується ця Угода, для погодження найефективнішої організації їхньої конкретної діяльності (ст. 5 Угоди).

Дотримання положень Угоди між Україною та Європолем про стратегічне співробітництво щодо інституційної співпраці компетентних правоохоронних органів потребує як удосконалення нормативно-правової бази у цій галузі, так і налагодження ефективної міжвідомчої взаємодії цих структур. На жаль, на сьогодні ця взаємодія не є достатньою, що зумовлюється як відсутністю відповідної нормативної бази, так і недостатнім рівнем технічного оснащення. Органи прокуратури, на які відповідно до ст. 10 Закону України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р. покладено координацію діяльності у боротьбі зі злочинністю органів внутрішніх справ,

органів служби безпеки, органів податкової міліції, органів митної служби, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та інших правоохоронних органів, не мають для цього достатніх повноважень¹. З іншого боку, чинним Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 р.² не врегульовано питання функціонування спільних слідчих груп на кшталт таких, які створюються на європейському рівні на базі Європолу і Євроюсту. Водночас вжиття заходів для встановлення прямої співпраці між правоохоронними та слідчими органами, утворення спільних робочих груп, спеціалізованих на певних категоріях злочинів, до складу яких увійдуть представники слідчих органів обох сторін, передбачено у п. 3 Плану дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки³.

До інституційної мережі компетентних правоохоронних органів, що здійснюють взаємодію, належать також офіцери зв'язку (ст. 11 Угоди між Україною та Європолом про стратегічне співробітництво). Указується, що у разі потреби для подальшого посилення співробітництва сторони можуть домовитися про призначення одного чи більше офіцерів зв'язку. На жаль, статус та повноваження офіцерів зв'язку не визначені в чинному процесуальному законодавстві, а тому можуть виникнути труднощі, пов'язані з реалізацією цих положень Угоди. Ця проблема, вважаємо, має бути вирішена при прийнятті нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Як повідомляє МВС України, наступним кроком співпраці між Україною та Європейським Союзом у сфері боротьби зі злочинністю має стати укладення угоди про оперативне співробітництво з Європолом, яка надасть можливість Україні не тільки здійснювати обмін інформацією, але й безпосередньо брати участь у спільних оперативних заходах із розслідування міжнародних кримінальних злочинів, які вчиняються як на території України, так і держав —

¹ Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

² Кримінально-процесуальний кодекс України : затв. Законом УРСР від 28.12.1960 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

³ План дій Україна — Європейський Союз: європейська політика сусідства [Електронний ресурс] : 02.02.2005 р. // Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19138.htm>. — Заголовок з екрана.

членів ЄС¹. Передумовою укладення оперативної угоди є ратифікація Україною 6 липня 2010 р. Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28.01.1981 р. та додаткового протоколу до неї². Конвенція визначає гарантії захисту особи у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, що її стосуються, а також визначає засади передачі таких даних через національні кордони. Ратифікація вказаної Конвенції сприятиме продовженню переговорів з укладення Угоди про співробітництво з Європейським бюро судової співпраці (Євроюстом), якої до сьогодні не укладено.

Нові підходи ЄС до інституційного співробітництва у галузі боротьби зі злочинністю викладено в Стокгольмській програмі Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. від 02.12.2009 р. № 17024/09 (далі — Стокгольмська програма)³. Політиці ЄС щодо співпраці правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю присвячений підрозділ програми 4.3.1 «Підвищення ефективності співпраці європейських правоохоронних органів». У ньому зазначається, що головна мета ЄС у цій галузі — боротьба із типовими формами транснаціональної злочинності, зокрема з тероризмом, організованою злочинністю, а також поширеними транснаціональними злочинами, що істотно впливають на щоденне життя громадян ЄС. Указується, що центром обміну інформацією між правоохоронними органами держав-членів, постачальником послуг і базою для діяльності правоохоронних органів повинен стати Європол. У цьому контексті не можна не

¹ Інформаційне повідомлення ДЗГ та МД МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/281897?jsessionid=FBA925884A2081171AE2022071A5538A>. – Заголовок з екрана.

² Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних : Закон України від 06.07.2010 р. № 2438-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – 9 серп. (№ 58). – С. 46. – Ст. 1994.

³ Стокгольмська програма Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. від 02.12.2009 р. № 17024/09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.se2009.eu/en/the_presidency/about_the_eu/justice_and_home_affairs/1.1965. – Заголовок з екрана.

підкреслити важливість поглиблення співпраці України з цією установою ЄС.

У Стокгольмській програмі зазначається, що ЄС має забезпечити розвиток існуючих інститутів європейської співпраці у галузі боротьби зі злочинністю (Європол, Євроюст, спільні слідчі групи), вивчати шляхи підвищення ефективності оперативної поліцейської співпраці, приміром, через удосконалення систем комунікацій та іншого обладнання, використання агентів під прикриттям тощо, поширювати позитивний досвід між державами — членами ЄС¹. Вивчення цього досвіду є актуальним і для України, оскільки більшість загроз, які переживає Європа, є типовими і для нашої держави. Тим більше, форми співпраці правоохоронних і судових органів у країнах ЄС є більш різноманітними й ефективними, ніж в Україні. У Стокгольмській програмі окремо підкреслюється необхідність розробки проекту Кодексу поліцейської співпраці, який би консолідував усі існуючі інструменти і в разі необхідності доповнив би і спростив їх. Актуальним для України в контексті проведення чемпіонату з футболу Євро-2012 є положення програми, яке наголошує на потребі співпраці правоохоронних органів *ad hoc*, що приурочені до спортивних подій або значних громадських заходів.

Окрему увагу слід приділити співробітництву судових органів у галузі боротьби зі злочинністю. Хоча суд не є активним суб'єктом запобігання злочинності, до повноважень суду належить вирішення багатьох питань, пов'язаних із міжнародним співробітництвом по кримінальних справах. Це і надання дозволів на слідчі та інші процесуальні дії, пов'язані з обмеженням особистих свобод громадян, надання дозволу на екстрадицію особи і притягнення до кримінальної відповідальності громадян інших держав у випадках, передбачених кримінальним законом, і багато інших питань. В ЄС суди мають прямі контакти із судовими органами країн-членів, мають доступ до законодавства цих країн, забезпечені різноманітними технічними засобами зв'язку й технікою, спрямованою на спрощен-

¹ Стокгольмська програма Ради ЄС «Відкрита і безпечна Європа на захисті громадян» на 2010–2014 рр. від 02.12.2009 р. № 17024/09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.se2009.eu/en/the_presidency/about_the_eu/justice_and_home_affairs/1.1965. – Заголовок з екрана.

ня діловодства. Окрім того, суди мають доступ до різноманітних європейських інформаційних систем, які містять реєстри об'єктів власності та осіб. Розвиненими також є різноманітні бази судових рішень як національних судів, так і судів ЄС. Усе це не тільки спрощує роботу судів і підвищує оперативність розгляду справ, а й покращує доступ громадян до правосуддя.

В ЄС співпраця судових органів відбувається як через безпосередні контакти, так і через Євроюст та спеціальні мережі інституційної співпраці судових органів. 16 липня 2010 р. був утворений європейський портал електронного правосуддя, покликаний забезпечити високий рівень поінформованості громадян щодо їх прав і надання їм доступу до широкого спектра інформації й послуг усередині судових систем. На порталі можна знайти інформацію щодо судових систем країн — членів ЄС, порядку звернення до судів цих країн, роз'яснення різних аспектів законодавства, яке регламентує процедуру судового розгляду, медіації й виконання судових рішень. Портал містить досить зручну опцію «пошуку належного суду», коли при вводі вихідних даних позивача електронна система сама знаходить суд, який компетентний розглядати цю справу¹.

Стратегія європейського електронного правосуддя була представлена 30 травня 2008 р. Європейською комісією. Її метою є удосконалення судового співробітництва як на національному, так і на європейському рівнях. Електронне правосуддя означає застосування в організації роботи суду інформаційних та комунікаційних технологій. Воно спрямоване на вдосконалення функціонування цих систем, підвищення рівня їх ефективності, поглиблення співпраці між судовими та правоохоронними органами, а також забезпечення доступу громадян до правосуддя.

Для покращення співпраці між судовими органами Комісія планує розвивати електронні технології на базі існуючих правових мереж і Євроюсту. Зокрема, планується вжити такі заходи: 1) продовжити роботу із поєднання баз даних стосовно злочинності країн — членів ЄС; 2) розробити безпечну мережу для обміну конфіденцій-

¹ European E-Justice Portal: easier access to justice for citizens and businesses and electronic tool to assist practitioners and judiciary [Електронний ресурс] // European Commission Justice. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/news/intro/news_intro_en.htm. – Заголовок з екрана.

ною інформацією між судовими органами; 3) підтримувати використання відеоконференц-зв'язку при розгляді міжнародних цивільних і кримінальних справ на національному (шляхом впровадження) та європейському (шляхом координації) рівнях; 4) впровадження автоматизації перекладів документів шляхом розробки відповідного програмного забезпечення, утворення баз даних кваліфікованих правових перекладів і утворення стандартизованих он-лайн бланків для автоматичних перекладів¹.

У Стокгольмській програмі відзначено, що в середньостроковій перспективі планується запровадження деяких європейських та національних міжкордонних он-лайн процедур (приміром, європейський платіжний ордер, медіація та європейські процедури по вирішенню позовів невеликого розміру). У подальшому в рамках європейського порталу електронного правосуддя буде впроваджуватися електронний підпис.

Вищевказане означає, що через декілька років для громадян ЄС реальним стане звернення до суду, не виходячи з дому. В Україні такі перспективи поки що є дуже далекосяжними, оскільки вітчизняні суди не мають належного матеріально-технічного оснащення. Проведена у липні 2010 р. судова реформа жодним кроком не наблизила суди до використання вказаних новітніх технологій, зокрема відеоконференц-зв'язку, який широко використовується в Європі і вже активно поширюється в системі арбітражних судів РФ. Його використання, як і застосування деяких інших технічних засобів, зокрема електронного підпису, потребує відповідних змін у процесуальному законодавстві. Це має бути враховано при подальшому реформуванні судових органів. Адже у Плані дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки зазначається, що існує потреба посилення ролі судової влади, верховенства закону та покращення управління судовою системою².

¹ European e-Justice Strategy [Електронний ресурс] : 04.11.2008 // Summaries of EU legislation. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/judicial_cooperation_in_civil_matters/j10007_en.htm. – Заголовок з екрана.

² План дій Україна – Європейський Союз: європейська політика сусідства [Електронний ресурс] : 02.02.2005 р. // Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19138.htm>. – Заголовок з екрана.

Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що актуальним напрямком реформування вітчизняного кримінального і кримінально-процесуального законодавства залишається узгодження його із стандартами і практиками ЄС у галузі боротьби зі злочинністю. Зокрема, потребує особливої уваги підвищення рівня співпраці органів прокуратури, досудового слідства і дізнання, розвідувальних і контррозвідувальних органів з питань попередження й розкриття злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями. Існує також потреба технічного оснащення компетентних вітчизняних органів обладнанням і програмним забезпеченням, яке надасть можливість передавати відомості згідно з Конвенцією Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28.01.1981 р. Актуальними залишаються узгодження чинного законодавства у галузі захисту персональних даних із європейськими стандартами, а також передбачення у новому кримінально-процесуальному законодавстві норм, які нададуть можливість вітчизняним правоохоронним органам брати участь у спільних заходах і програмах Євроюсту. Усі ці питання варті уваги як робочої групи з питань реформування кримінального судочинства при Президенті України, так і суб'єктів законодавчої ініціативи.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення позитивного досвіду компетентних органів країн — членів ЄС, а також практик наднаціональних інституцій ЄС у сфері боротьби зі злочинністю з метою впровадження їх у вітчизняне законодавство.

Статья посвящена анализу актуальных вопросов сотрудничества судебных и правоохранительных органов Украины и ЕС в сфере борьбы с преступностью.

The author researches problems of cooperation of criminal justice of Ukraine and EU in crime counteraction.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 29 вересня 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

О. Ю. Шостко.

УДК 343.7(477)

Л. М. Демидова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», завідуюча відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАПОДІЯННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ В ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСИ І ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (ІХ — середина ХІІІ ст.)

Стаття присвячена історії розвитку кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди в період Київської Русі і феодальної роздробленості. Вивчається Руська Правда та її редакції, а також розглядаються інші письмові акти, в яких була передбачена кримінальна відповідальність.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, заподіяння майнової шкоди, Київська Русь, Руська Правда.

Визначення проблеми та стан її вивчення. Для пізнання сучасного і правильного прогнозування майбутнього завжди слід здійснювати аналіз історичного розвитку певного явища, зокрема кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди. Відомий криміналіст минулого М. С. Таганцев акцентував увагу дослідників-правників на тому, що всяке правове положення, яке діє в даній державі, неодмінно коріниться в минулому цього народу. Якщо ми бажаємо вивчити який-небудь юридичний інститут, що існує зараз, вказує автор, то для правильного його з'ясування ми повинні простежити історичну долю його, тобто ті приводи, у силу яких з'явився даний припис, і ті видозміни, які зазнав він у своєму історичному розвитку¹. На його думку, саме кримінальне право з-поміж усіх інших галузей права є найбільш мінливим, адже на поняттях злочину

¹ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. – СПб., 1874. – Кн. 1. – С. 2.

та покарання відбиваються всі політичні та соціальні перевороти народного життя, і чим швидше розвивається життя, тим швидше здійснюються ці реформи¹. Отже, вивчення історії тієї або іншої заборони служить засобом більш глибокого розуміння чинного права, встановлення його недоліків та перспектив.

У кожному нині діючому нормативному приписі існує певний складник минулого. Не є винятком і норми кримінального права про заподіяння майнової шкоди. Їх історичне дослідження, по-перше, сприяє поглибленню наукових уявлень про сутність досліджуваного явища, по-друге, дозволяє розкрити соціальну зумовленість його виникнення, по-третє, допомагає виявити причинно-наслідкову залежність між цим злочином і тими суспільними потребами, що його породжують, по-четверте, акцентує увагу на обставинах і подіях, які визначають виникнення подібних правових аномалій і, по-п'яте, воно пов'язано з вивченням особливостей цього явища й пошуком загальних підходів теоретиків, законодавців і практиків різних держав до розробки оптимального, ефективного, справедливого національного кримінально-правового інструментарію охорони майнових суспільних відносин.

Визначальним для даної роботи є твердження І. Я. Фойницького, що «обсяг караних дій, у тому числі й майнових злочинів... розвивається за своїми міцними законами»². Це висловлювання не викликає сумніву. Науковець відносить до останніх: а) закон розвитку державних сил; б) закон розвитку потреб; в) закон переваги потреб при зіткненні їх; г) закон розвитку здатності до узагальнення³. Не вдаючись у полеміку про точність та обґрунтованість цієї теорії, відзначимо тільки, що встановлення таких законів не є предметом нашого дослідження, але разом із тим наведена позиція вченого фокусує нашу увагу на значенні потреб як факторі розвитку. Важливим і для сьогодення, з нашого погляду, залишається його формула-висновок: «Обсяг караних дій з розвитком громадянського суспільства збільшується або зменшується під впливом зміни

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: В 2 т. Т. 1. – М.: Наука, 1994. – С. 105.

² Фойницький І. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 16.

³ Там само. – С. 16–22.

потреб і сил його»¹. Саме суспільні потреби, що становлять суспільно значимі інтереси суб'єктів відносин, і формують кримінально-правові заборони та інші нормативні приписи, обов'язкові для виконання.

Блискучим доказом положення, що під впливом змінюваних потреб обсяг караних дій може не тільки зменшуватися, а й збільшуватися, вбачається нам кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди.

Вивчення розвитку кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди охоплює тривалий період всесвітньої історії, до якої належить і історія України. Слід зазначити, в юридичній літературі поки що вчені по-різному підходять як до визначення періодів історії кримінального права і законодавства, так і до критеріїв, за якими вони встановлюються. Крім того, як зазначають українські дослідники, у юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження з історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже, й з історії вітчизняного кримінального законодавства, тому науковцям доводиться звертатися переважно до джерел російського походження².

Значно зменшують цю «прогалину» щодо досліджуваного нами періоду нашої національної історії у доктрині кримінального права, зокрема, історичні роботи відомих українських вчених Л. С. Білогіриць-Котляревського: «Общие черты истории уголовного права» (1893 р.) і «Творческая сила обычая в уголовном праве» (1890 р.), О. О. Малиновського «Источники уголовныхъ законовъ» (1894 р.) та інших дослідників історії та права України; монографічні роботи науковців, оприлюднені в останні роки: П. Л. Фріса «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми» (2005 р.); М. І. Хавронюка «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний

¹ Фойницкий И. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 16.

² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 65; Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – С. 40.

аналіз, проблеми гармонізації» (2006 р.); А. В. Савченка «Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження» (2007 р.), в яких приділяється увага історичному розвитку кримінального законодавства України. Кожна з цих наукових праць відкриває нові можливості для продовження дослідження історії кримінального законодавства України і є безцінним матеріалом для пошуку істини та світла на теренах наших незнань.

Метою цієї статті є вивчення та аналіз історичних та інших інформаційних джерел щодо кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди в період Київської Русі і феодальної роздробленості (IX — середина XIII ст.), яка існувала на території сучасної України. Цей період в історії розвитку кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди досліджений недостатньо.

Важливо, що дослідники (П. Л. Фріс, А. В. Савченко та ін.) пов'язують перше державне утворення наших предків (слов'ян) з Київською Руссю, котра виникла у IX ст., а виникнення кримінального права — з Русською Правдою. Даний підхід є цікавим і, на нашу думку, правильним, проте необхідно зробити певні уточнення. Як справедливо зазначається дослідниками, кримінальний закон є тільки закріпленням тих правових відносин, що вироблені народним життям¹. Якщо українська нація існувала і до IX ст., то вочевидь, що існували і кримінально-правові приписи, які охороняли її суспільне життя від злочинних посягань. Проте це питання виходить за межі нашого дослідження.

Економічний прогрес (процес виокремлення ремесла від землеробства, розвиток торгівлі, товарного виробництва та товарного обміну тощо) у східних слов'ян стає рушійною силою їх суспільного життя. Появу в них елементів антагоністичних класів яскраво відображає такий пам'ятник права, як Руська Правда, записана у XI ст. при князі Ярославі Мудрому. Головним у ньому був захист інтересів «мужей» — знаті. Історія розвитку законодавства про майнові злочини — злочини проти абсолютних прав власності суб'єкта —

¹ Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник Общаго уголовного права. — К.: Изд. книгопродавца-издателя Ф. А. Иогансона, 1891. — С. 50.

у цей період наводиться С. В. Богданчиковим¹, про тимчасове запозичення в кримінальному праві — В. В. Гладилінім² та іншими авторами.

Дослідники зазначають, що саме Руська Правда, що виникла не пізніше 1054 р., Просторова, підготовлена не раніше 1113 р., і Ско-рочена, що з'явилася з Просторової редакції в середині XV ст., є основним давньоруським джерелом світського писаного права в юридичній літературі (Коротка Руська Правда, що за своїм науковим та історичним значенням справедливо вважається важливою пам'яткою XI–XII ст., і в ті часи була офіційним актом, що включав норми різних галузей права, перш за все кримінального)³. Однак, як справедливо уточнюється в енциклопедії професора Малініна⁴, на підставі даних відомого російського правознавця М. В. Влади-мирського-Буданова першими писемними правовими пам'ятками, що містять кримінально-правові норми, визнаються російсько-візантійські договори, у першу чергу договори Олега 911 р. та Ігоря 944 (945) р.⁵ Договір Олега став можливим у результаті успішного походу на столицю Візантії Царград.

Цікаво, що саме в договорі, укладеному київським князем Олегом, передбачалася, зокрема, відповідальність за крадіжку та грабіж і говорилося: якщо злодій буде схоплений потерпілим під час крадіжки, вчинить при цьому опір і буде вбитий, таке заподіяння смерті слід вважати правомірним. Якщо ж злодій без опору віддається в руки потерпілого, він повинен повернути викрадене в потрібному розмірі. Застосовувалося таке покарання й у випадку заволодіння чужим майном із заподіянням потерпілому насильства і страждань.

¹ Богданчиков С. В. Противодействие преступным посягательствам на абсолютные права собственности (хищения): Монография. – М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2008. – С. 6–12.

² Гладилін В. В. Временное позаимствование в уголовном праве: вопросы ответственности. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 26–38.

³ Российское законодательство X–XX веков: В 9 ч. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 28.

⁴ Энциклопедия уголовного права. – СПб.: Изд. проф. Малинина, 2005. – Т. 2: Уголовный закон. – С. 448–452.

⁵ Владимирский-Буданов М. В. Обзор истории русского права. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – С. 112; Исаев И. А. История государства и права России: Учебник. – М.: Юрист, 1996. – С. 308–311.

Як бачимо, у давні часи (X ст.) на українській землі визнавалися права потерпілого на захист свого майна від злочинного його вилучення із заповіданням злочинцеві, який чинить опір, не тільки тілесних ушкоджень, й навіть смерті. Майно перебувало «на одних терезах» із життям.

Договором князя Ігоря 944 р. були внесені деякі зміни до договору Олега 911 р. Наприклад, за замах на грабiж покарання знижувалося: з винного стягувалася не потрійна (за договором 911 р.), а подвійна вартість викраденого майна. За крадіжку потерпілий одержував не потрійну вартість, а саму викрадену річ або її вартість (у випадку, якщо вона була знайдена; якщо ж злодій встиг її продати, то з нього стягувалася подвійна вартість речі). У договорі 944 р. під загрозою покарання заборонялося привласнення якого-небудь майна з корабля, що зазнав катастрофу на морі, а також обернення в рабство членів екіпажу.

Незважаючи на зміни, внесені до договору 911 р., зберігалася тенденція того, що норми про майнові злочини мали таке ж значення, як і норми про захист життя й здоров'я.

Принциповою є точка зору групи дослідників, які вважають, що законодавча діяльність великих князів була активнішою і що на початок X ст. вже існував правовий кодекс «Закон руський» чи «Статут і закон руський», що не дійшов до нас. Науковці визнають його прототипом збірника права Руська Правда, створеного пізніше¹.

Як було вже відзначено, основною правовою пам'яткою є Руська Правда. Для України важливо те, що при всій складності питання про час її появи переважна більшість дослідників пов'язує походження цього правового акта з ім'ям Великого князя київського Ярослава Мудрого.

Охорона приватної власності є одним з основних призначень Руської Правди. Так, згідно зі статтею 71 Просторової редакції Правди знищення знака власності на бортних деревах тягнуло за собою великий штраф (12 гривен). Цей штраф означав захист самого принципу приватної власності від посягань порушника².

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 60.

² Там само. – С. 64–65.

У Руській Правді відображено процес посилення охорони приватної власності: якщо у Короткій Правді розмір штрафу залежав тільки від виду і кількості вкраденого, то у Просторовій редакції Правди — від місця вчинення злочину (із закритого приміщення чи на відкритій місцевості)¹.

Злочини в Руській Правді йменувались загальним поняттям «образа». Під останньою розумілось будь-яке порушення суспільної злагоди, що виражається у заподіянні потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди. Проте право того часу ще не відрізняло чітко кримінальне правопорушення від цивільно-правового. Так, згідно зі статтею 15 Короткої Правди несплата боргу внаслідок цивільно-правової угоди також визнавалася образою та тягнула за собою покарання у вигляді штрафу.

Майновими злочинами поряд зі злочинами проти особистості вважалися: розбій (який не відрізнявся ще від грабежу), крадіжка («татьба»)², самовільне користування чужим майном, знищення або пошкодження якого-небудь конкретного виду майна, вчинене в тому числі шляхом підпалу, тощо. Згідно зі статтею 13 Короткої Правди (ст. 34 Просторової Правди) за таємне викрадення чужого майна у вигляді коня, зброї, одягу передбачалися штрафи.

Розвиток господарства феодалів тягнув за собою захист нормами Руської Правди таких предметів, як худоба, домашня птиця, продукти сільського господарства (статті 36, 40 Короткої Правди; статті 42, 45 Просторової Правди). Установлювалася відповідальність за крадіжку хліба на гумні або з ями (ст. 43 Просторової Правди); за крадіжку бобра (ст. 49 Просторової Правди). У статті 39 Короткої Правди припускалася можливість при наявності певних обставин без покарання вбити крадія у домі або хліві (ст. 39)³.

Небезпечним видом майнового злочину визнавалося знищення або пошкодження якого-небудь конкретного виду майна, вчинене в тому числі шляхом підпалу, тощо. Ці злочини карались найбільш

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 65.

² Фойницький И. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 34.

³ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 70–71.

суворими покараннями: потоком або розграбуванням¹. За Руською Правдою, останні були вищою мірою покарання й застосовувалися тільки за 3 злочини — за вбивство при розбої (ст. 7 Просторової редакції Руської Правди), підпал будинку чи гумна (там же, ст. 83), конокрадіство (там же, ст. 35). Суб'єктом злочину могла бути будь-яка людина, крім холопа (феодално залежна людина, наближена за своїм правовим статусом до раба). За дії ж холопа до відповідальності притягувався його пан або (в окремих випадках) потерпілий був управі сам розправитися з холопом-злочинцем.

У Руській Правді можна знайти зародки інституту співучасті, наприклад, при вчиненні крадіжки (ст. 40 Короткої Правди, статті 42, 43 Просторової Правди). Розмір покарання за вчинення злочину одноособово був меншим, аніж за скоєння декількома особами. Розбій поряд з татьбою і грабежем у широкому смислі вважався викраденням майна цілою зграєю. Як зауважував І. Я. Фойницький, коли «сукупний напад цілої зграї винних на мирних жителів для руйнування й розкрадання їхнього майна став незабаром заборонятися, то грабїж як самоуправне насильницьке відібрання майна один на один» тривалий час ще залишався лише цивільним деліктом, а не злочином². У статті 21 Короткої редакції Руської Правди закріплювалося і право на необхідну оборону. При цьому особлива увага приділялася захисту майнових прав: «Аже уб'ють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место; а тоже покон и тивуницу».

Метою покарання було насамперед відшкодування шкоди потерпілому та його родичам, а також поповнення державної казни. Посягання на майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на майно представника іншого стану.

Згідно з Руською Правдою, найпоширенішим видом покарання було грошове стягнення, що складалося з двох частин: одна частина йшла у вигляді штрафу князю (віра, продажа), інша — у вигляді компенсації за заподіяну злочином шкоду потерпілому.

¹ Исаев И. А. История государства и права России: Учебник. – М.: Юристъ, 1996. – С. 22.

² Фойницький И. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907 (принтное изд. 2005 г.). – С. 229–231.

Давньою формою покарання була післясудова помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів. У Руській Правді помста спочатку обмежувалася (ст. 1 Короткої Правди; ст. 1 Просторової Правди), а потім була зовсім скасована (ст. 2 Просторової Правди).

Слід зазначити, що смертна кара, тілесні покарання не передбачалися давньою системою права. З'явилися вони вже пізніше у практиці церковних судів. Літописи зберегли дані про смертну кару у Київській Русі. У князівстві Володимира Святославовича збільшилися розбої. За пропозицією єпископа Володимир замість віри став застосовувати до розбійників смертну кару «з іспитом», тобто після судового розгляду всіх обставин злочину. Проте в наступному Володимир на вимогу церковників скасував смертну кару і поновив грошові штрафи¹.

За твердженнями дослідників право Київської Русі залишилося діючим і в часи феодальної роздробленості та частково у період її подолання й нової централізації земель. У XII–XIV ст. з'являються нові редакції Руської Правди, проте це було не нове законодавство, а часткова кодифікація, творчість осіб, що його переписували. Зокрема, у князівстві Галицько-Волинському, Великому князівстві Литовському норми права, що застосовувалися, зберігали схожість із загальними принципами, інститутами права Київської Русі. Життестійкість Руської Правди визначалася тим, що це був збірник феодального права, який активно захищав феодальний правопорядок.

Синтез отриманих знань щодо історії кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди дозволяє сформулювати такі

ВИСНОВКИ:

1. Почуття гордості викликає поява саме на українській землі перших правових документів, що містили норми про майнові злочини: договору київського князя Олега 911 р. і правової пам'ятки — Руська Правда, нерозривно пов'язаної з Великим українським князем Ярославом Мудрим.

2. Вимагає уваги правників виявлення історичного факту існування складів крадіжки, грабежу, розбою й низки інших ще в давні часи. Їх редакція хоча й зазнавала змін, але вони за багатьма озна-

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 72–73.

ками подібні існуючим, чинним сьогодні. Це свідчить про наступність, послідовність багатьох поколінь щодо підходів до захисту власності та сприйняття майнової шкоди як негативного наслідку, що вимагає невідворотного покарання.

3. Наведене свідчить про яскраву визначеність, оформленість кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди часів Київської Русі і його вплив на подальший розвиток такого законодавства.

Статья посвящена истории развития уголовного законодательства о причинении имущественного вреда в период Киевской Руси и феодальной раздробленности. Изучается Русская Правда и ее редакция, а также рассматриваются другие письменные акты, в которых была предусмотрена уголовная ответственность.

The article is devoted history of development of criminal legislation about infliction of property harm in the period of Kievan Russia and feudal breaking up. Ruska True and ii releases is studied, and also other writing acts criminal responsibility was foreseen in which are examined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 6 квітня 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. О. Пащенко.*

УДК 343.6

Л. В. Дорош, кандидат юридичних наук, доцент Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків;

І. В. Потапенко, помічник прокурора Київського району м. Харкова

НЕЗАКОННА ТОРГІВЛЯ ОРГАНАМИ АБО ТКАНИНАМИ ЛЮДИНИ

На підставі аналізу чинного законодавства та наукової літератури в статті запропоновано та обґрунтовано необхідність розукрупнення ст. 143 КК України та виділення самостійної статті, яка б передбачала кримінальну відповідальність за незаконну торгівлю органами або тканинами людини.

Ключові слова: злочин, склад злочину, трансплантація, донор, реципієнт, органи або тканини людини, незаконна торгівля.

У 1996 р. вперше в історії нашої держави в Конституції України було виокремлено спеціальний розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Тим самим закріплено та гарантовано найважливіші права та свободи особи. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Ці положення відповідають міжнародним стандартам і закріплені в загальновизнаних міжнародних актах, а саме в Загальній декларації прав людини 1948 р., в Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та ін. Керуючись нормами Конституції України та міжнародних документів, держава вважає пріоритетним напрямом своєї діяльності захист прав і свобод людини і громадянина. Відповідає цим стандартам і кримінальне право.

Серед юридичних гарантій забезпечення основоположних прав людини ключове місце посідають кримінально-правові гарантії.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 чинного Кримінального кодексу України (далі — КК) охорона прав і свобод людини і громадянина є одним із основних завдань законодавства України про кримінальну відповідальність. У розділі II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Особливої частини КК України передбачена низка статей, яких не знало попереднє кримінальне законодавство. Однією з них є ст. 143 КК, в ч. 4 якої передбачено кримінальну відповідальність за незаконну торгівлю органами або тканинами людини.

На сьогодні проблема боротьби з незаконною торгівлею органами як живих, так і померлих людей є гострою і надзвичайно актуальною. Аналіз міжнародно-правових документів свідчить, що світова спільнота приділяє цій проблемі серйозну увагу. Зокрема, в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, яка прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.¹, Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності², Конвенції Ради Європи про протидію торгівлі людьми від 16 травня 2005 р.³ та Рішенні № 557 «Про план дій ОБСЄ по боротьбі з торгівлею людьми» від 24 липня 2003 р.⁴ при визначенні поняття «торгівля людьми» вилучення органів і тканин людини розглядається як один із різновидів її експлуатації. Йдеться про це і в угодах, укладених на теренах пострадянського простору країнами СНД. Маються на увазі Угоди про співробітництво держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами і тканинами людини від 25 листопада 2005 р.⁵, в боротьбі зі злочинністю від 25 листопада 1998 р.⁶; модельні закони, прийняті Міжпарламентською Асамблеєю держав — учасниць СНД

¹ Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сб. док. / Сост. В. С. Овчинский. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 103–129.

² Там само. — С. 129–136.

³ http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_858.

⁴ Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сб. док. / Сост. В. С. Овчинский. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 207–233.

⁵ http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a50.

⁶ Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сб. док. / Сост. В. С. Овчинский. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 263–270.

3 квітня 2008 р.: «Про надання допомоги жертвам торгівлі людьми»¹ та «Про протидію торгівлі людьми»².

Це зумовлено тим, що останнім часом суспільного резонансу набули факти незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини³. Офіційних даних про наявність таких фактів в Україні бракує, але, як обґрунтовано зазначають учені, оцінювати гостроту цієї проблеми без належного прогнозування, тільки за статистичним методом, апелюючи до відсутності кримінальних справ даної категорії й ігноруючи наявні тенденції та латентність у вчиненні подібних дій, не варто⁴. Слід визнати слушною думку В. В. Лунеева про те, що «нишній стан державної статистики про зареєстровану злочинність не можна визнати задовільним. Народ, суспільство, держава не знають дійсної кримінологічної обстановки в країні й у зв'язку з цим не можуть вжити адекватних заходів по контролю над нею. А вибіркова «на розсуд міліції» кримінальна відповідальність може бути не тільки руйнівною для права, а й суспільно небезпечною»⁵.

Нормативні приписи, сформульовані в частинах 1—5 ст. 143 КК, дають підстави вважати структуру цієї статті нетиповою. У ній передбачено відповідальність за чотири окремих суспільно небезпечних діяння, кожне з яких містить самостійний склад злочину.

1. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ч. 1 ст. 143 КК).

¹ http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_i43&c=1#Public.

² <http://zakon.nau.ua/print/content/doc/?uid=1014.6131.0>.

³ Див.: *Мирмович А.* Съезд моргов: глазные яблоки раздора // Коммерсантъ. – 1991. – № 40; *Иващенко В., Алиева М., Гаевская А.* Девушек убивали, а их органы продавали // Киевские ведомости (по материалам Ассошиэйтед Пресс). – 2000. – 16 мая (№ 104 (2033)); *Корчинский А., Ильченко А., Харченко А.* Кто нанес удар по почкам // Сегодня. – 2010. – 9 дек. (№ 275 (3699)); *Ларионов Г.* Аморально й абсолютно безглуздо торгувати ембріональними тканинами // Наук. світ. – 2005. – № 8; *Мохнач Л.* Разрешат ли украинцам продавать свои органы? // Сегодня. – 2004. – 10 марта (№ 54 (1698)); *Торговля человеческими органами и тканями: правовые проблемы* // Предпринимательство, хоз-во и право. – 1999. – № 7. – С. 58–59.

⁴ *Костін М.* Необхідність кримінально-правової заборони незаконного вивезення за межі України анатомічних матеріалів людини // Право України. – 2006. – № 5. – С. 102.

⁵ *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Мировой криминологический анализ. – М.: Норма, 1999. – С. 136.

2. Вилучення у людини шляхом примушування або обману її органів або тканин з метою їх трансплантації (ч. 2 і ч. 3 ст. 143 КК).

3. Незаконна торгівля органами або тканинами людини (ч. 4 ст. 143 КК).

4. Участь у транснаціональних організаціях, які займаються такою діяльністю (ч. 5 ст. 143 КК)¹.

Цей висновок зумовлений тим, що наведені склади злочинів суттєво відрізняються між собою об'єктивними та суб'єктивними ознаками.

Прикметним є те, що серед зазначених складів злочинів більшості з них присвячено чимало досліджень на монографічному рівні, тоді як проблема незаконної торгівлі людськими органами фактично залишається поза увагою науковців-правників. На рівні наукових статей цією проблемою займалися такі вчені, як Глушков В., Горелік І., Гринчак С., Іващенко В., Костін М., Малєйна М., Мінченко С., Піщенко Г., Тущенко О., Чеботарьова Г. та ін. З огляду на актуальність даної проблематики та враховуючи те, що її дослідження має зазвичай фрагментарний та суперечливий характер, вважаємо за необхідне проаналізувати чинне законодавство у сфері торгівлі органами та тканинами людини.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку держави є покращення стану в галузі охорони здоров'я. Одним із досягнень України в ХХ ст. став активний розвиток трансплантології як ефективного способу врятування життя і відновлення здоров'я людини. Трансплантація як метод лікування означає пересадку органів або тканин від донора до реципієнта з метою заміни органів чи тканин, які припинили виконувати свої функції внаслідок захворювання чи інших причин. Інакше кажучи, трансплантація органів — це один із видів заміної терапії, коли функціональну недостатність ураженого органа має взяти на себе імплантований трансплантат.

На сьогодні трансплантологія стала галуззю медицини і породила індустрію торгівлі донорськими органами. Потреба в органах

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. — К.: А.С.К., 2002. — С. 294; Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2003. — С. 75.

зростає, дефіцит органів є очевидним, у тому числі для злочинних організацій. У зв'язку з цим нелегальний бізнес по постачанню органів для пересадок є одним із найприбутковіших. Потенційних донорів із країн третього світу викрадають з метою вилучення органів, а іноді позбавляють життя заради органів. Незрідка населення економічно слабо розвинутих країн поставлено в такі умови, за яких продає власні органи майже задарма. Формуються нелегальні ринки трансплантатів¹.

За законодавством переважної більшості країн торгівля органами та тканинами людини є забороненою, проте, як зазначають дослідники, «зафіксовано випадки експорту людських органів з використанням підроблених документів і підтверджені факти продажу людських органів з Аргентини, Бразилії, Гондурасу, Мексики і Перу покупцям з Німеччини, Італії і Швейцарії»².

Необхідність розвитку трансплантології в Україні не викликає сумнівів. Подальший прогрес трансплантації надасть змогу не лише краще надавати життєво важливу допомогу хворим, але й підійме медицину на якісно новий, більш високий рівень. У сучасному суспільстві право не може й не повинно відставати від наукового та технічного прогресу, воно має своєчасно регулювати ті суспільні відносини, які виникають при використанні досягнень сучасної науки і техніки³. Разом із тим, як уже зазначалось, особливість трансплантації органів і тканин людини як методу лікування полягає в тому, що у сферу відносин «лікар — хворий» залучається третя особа — донор, який не потребує медичної допомоги. Видалення у живого донора будь-якого здорового органа є для нього, безумовно, шкідливим і супроводжується певним ризиком як під час операції, так і в майбутньому.

¹ Нелегальний ринок – це сукупність відносин між покупцями і продавцями товарів і послуг, які здійснюються з порушенням чинних правових норм. Нелегальний ринок є базовим інститутом тіньової і кримінальної економіки (див.: *Антипов В. І.* Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення). – Вінниця: ДП ДКФ, 2006. – С. 43).

² *Антипов В. І.* Назв. праця. – С. 58.

³ *Шаргородский М. Д.* Научный прогресс и уголовное право // *Шаргородский М. Д.* Избранные работы по уголовному праву. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 386.

Саме тому серед злочинів проти життя та здоров'я особи значну групу становлять суспільно небезпечні діяння, які вчинюються у сфері медичного обслуговування. Злочини у сфері трансплантації, без перебільшення, можна назвати сучасним кримінальним феноменом¹. «Чорна» торгівля людськими органами в Україні набуває загрозливих масштабів. На значне поширення «бізнесу» на людських органах неодноразово звертається увага на міжнародному рівні. Так, ще у 2003 р. Європарламент зазначив, що торгівля органами і тканинами людини набула величезних масштабів, зокрема в таких країнах, як Молдова та Україна. За висновками цього європейського органу, Україна посідає друге місце в Європі після Молдови серед «чорних експортерів» людських органів². Про це свідчать такі факти. Наприклад, у серпні 1993 р. Херсонською обласною прокуратурою розслідувалася кримінальна справа, яка була порушена за фактом відправлення громадянином України через Херсонську митницю до США анатомічних матеріалів людини. Протягом березня — липня 1992 р. було відправлено 420 кг (42 комплекти по 10 кг) кісток людського походження загальною вартістю 13 500 доларів США. У грудні 1993 р. справу було припинено, позаяк на той час анатомічні матеріали людини не належали до предметів, які заборонено вивозити за кордон, а відповідальності за незаконну торгівлю органами або тканинами людини ще також не було встановлено³. В іншому випадку громадянин Молдови, 28-річний М., через посередника продав за 3 тис. доларів США власну нирку громадянину Ізраїлю⁴.

Таким чином, суспільна небезпечність наведених дій не викликає сумнівів.

У ч. 4 ст. 143 КК України передбачена відповідальність за незаконну торгівлю органами та тканинами людини. Детально підходячи до розкриття змісту ст. 143 КК України, необхідно звернутися до

¹ Мислива О. О. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері трансплантації // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики: Матеріали наук.-практ. конф. та круглого столу (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 22 і 26 трав. 2008 р.). – Д.: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 73.

² Див.: Мартиненко Ю. Україна – «чорний експортер» людських органів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health.unian.net/186714>.

³ Бантишиев О. Контрабанда трансплантаційного матеріалу // Крок. – 1999. – № 21. – С. 4.

⁴ Бізнес на людських органах // Уряд. кур'єр. – 2003. – 3 верес. (№ 163).

тексту Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»¹, згідно зі статтями якого вбачається, що порушенням встановленого законом порядку трансплантації слід вважати недотримання винним однієї чи кількох наступних умов: 1) мають бути наявними медичні показання, встановлені консиліумом лікарів відповідного закладу охорони здоров'я чи наукової установи, щодо можливості застосування трансплантації реципієнту; 2) має бути встановлена згода об'єктивно інформованого реципієнта про необхідність застосування щодо нього трансплантації; 3) застосування трансплантації має бути обґрунтоване неможливістю усунення небезпеки для життя або відновлення здоров'я реципієнта іншими методами лікування; 4) застосування трансплантації можливе лише за участю донора, якому виповнилось 18 років і він є дієздатною особою; 5) взяття гомотрансплантата в живого донора можливе лише на підставі його згоди; 6) взяття гомотрансплантата у живого донора можливе лише тоді, коли він є одним з парних органів або частиною іншого анатомічного матеріалу; 7) взяття гомотрансплантата у живого донора можливе лише за умови, що завдана здоров'ю донора шкода буде меншою, ніж небезпека для життя, що загрожує реципієнту; 8) узяття гомотрансплантата в живого донора можливе лише у випадках, коли реципієнт і донор перебувають у шлюбі або є близькими родичами (батько, мати, син, дочка, баба, дід, онук, онука, брат, сестра, дядько, тітка, племінник, племінниця); 9) як донори не залучаються особи, що утримуються у місцях позбавлення волі, або ті, що страждають на тяжкі психічні розлади, або мають захворювання, що можуть передатися реципієнту або зашкодити його здоров'ю, або котрі раніше вже надали орган або його частину для трансплантації, або є неповнолітніми; 10) є письмова заява померлої особи, котру планується використати як донора, написана нею за життя, про заборону взяття у неї анатомічних матеріалів для трансплантації (такої заяви немає, але відсутня згода подружжя або родичів, які проживали з померлою особою до її смерті); 11) відсутня згода на взяття анатомічних матеріалів у померлого неповнолітнього, обмежено дієздатного чи недієздатного з боку законних представни-

¹ Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16.07.1999 р. № 1007-XVI // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377. – С. 7–11.

ків; 12) відсутній дозвіл судово-медичного експерта на взяття анатомічних матеріалів померлого у разі необхідності проведення судово-медичної експертизи; 13) анатомічні матеріали, заплановані для трансплантації, мають відповідний дозвіл МОЗ України; 14) трансплантація здійснюється спеціально акредитованими закладами охорони здоров'я чи науковими установами, котрі мають право її проводити.

Як бачимо, серед перелічених ознак немає жодної, котра б стосувалася незаконної торгівлі органами або тканинами людини, і це цілком зрозуміло, оскільки «порушення порядку трансплантації» і «незаконна торгівля органами або тканинами людини» є зовсім різними за суттю правовими явищами, що мають самостійний статус¹.

Загальноновизнано, що система Особливої частини КК побудована за родовим об'єктом, який охоплює певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціально-економічною сутністю суспільних відносин. Розділ II таким об'єктом передбачає життя та здоров'я особи: застосовуючи правило про співвідношення філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого», зазначимо, що безпосередній об'єкт, у тому числі і злочину, передбаченого ч. 4 ст. 143 КК, має бути розташований у площині родового об'єкта, тобто в його межах. Отже, можна зробити припущення, що незаконна торгівля органами або тканинами людини теж повинна заподіювати шкоду життю або здоров'ю людини. Разом із тим аналіз чинного законодавства, яке регулює порядок обігу анатомічних матеріалів людини, дає підстави для сумніву у правильності такого припущення, бо шкода життю або здоров'ю людини незаконною торгівлею анатомічними матеріалами може заподіюватися прямо, опосередковано або взагалі не заподіюватися (наприклад, у разі, якщо орган вилучено у трупа (донора *ex mortuo*), щодо якого є прижиттєва заборона на використання органів на випадок смерті, і продано анатомічний матеріал замовнику)².

¹ Див.: Лизогуб Я. Щодо юридичної неузгодженості окремих приписів ст. 143 КК України // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 2 (44). – С. 52.

² Гринчак С. В. Незаконна торгівля органами або тканинами людини: проблеми об'єкта злочину // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 квіт. 2004 р.) / Редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 104–105.

З цього випливає, що життя або здоров'я людини є не основним, а лише додатковим (факультативним) безпосереднім об'єктом незаконної торгівлі органами або тканинами людини, бо шкода цим благам в одних випадках заподіюється, а в інших — ні. Тому основним безпосереднім об'єктом незаконної торгівлі органами або тканинами людини слід визнати суспільні відносини, що складаються у сфері забезпечення дотримання встановленого законом порядку обігу органів або тканин людини, який визначений як міжнародно-правовими документами, так і нормативними актами вітчизняного законодавства, а додатковим (факультативним) об'єктом є життя або здоров'я.

Предметом цього злочину є тільки такі анатомічні матеріали людини (гомотрансплантати), як органи і тканини, у т. ч. взяті у мертвої людини. Не є ними: а) інші анатомічні матеріали (анатомічні утворення, клітини); б) анатомічні матеріали тварини (ксенотрансплантати); в) кров, її компоненти, аутоотрансплантати (анатомічні матеріали, взяті у людини для пересадки цій же людині), штучно виготовлені замітники органів і тканин людини.

Під *органами* слід розуміти частини організму людини, що мають певну будову і спеціальне призначення (орган зору, серце, легені, печінка, нирки, підшлункова залоза з 12-палою кишкою, селезінка тощо), а під *тканинами* — речовини, що являють собою систему переважно однорідних клітин — м'які тканини (тверда мозкова оболонка, перикард), тканини опорно-рухового апарату (сухожилки м'язів, фрагменти ребер, колінний і плечовий суглоби тощо), артеріальні і венозні судини, клапани серця, аорти та інших великих судин, інші тканини (кістковий мозок, шкіра, зуби, трахея тощо).

З *об'єктивної сторони* злочин виражений у формі торгівлі органами або тканинами людини. Торгівля органами або тканинами людини означає укладення угод, що передбачають їх купівлю-продаж, у т. ч. зовнішньоторговельних. За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму¹.

¹ Цивільний кодекс України. – Х.: Ігвіні, 2009. – С. 203.

Згідно із законодавством України укладання таких угод є незаконним у всіх випадках, крім випадків купівлі-продажу кісткового мозку.

Злочин вважається *закінченим* з моменту фактичного укладення вказаної угоди.

Місце і час вчинення злочину є обов'язковими ознаками і на кваліфікацію не впливають¹.

Із *суб'єктивної сторони* злочин у будь-якій із його форм характеризується прямим умислом. Для незаконної торгівлі органами або тканинами людини характерним є мотив злочину, а саме корисливий.

Суб'єкт злочину — загальний. Характеризуючи суб'єкта цього злочину, необхідно зауважити, що теоретично під дію норми, передбаченої ч. 4 ст. 143 КК України, мають потрапляти не лише покупці, але й продавці органів. Інтернет переповнений оголошеннями про бажання продати свої органи за гроші. Однак у Міністерстві внутрішніх справ України зазначають, що в діях осіб, які бажають продати «частини» свого тіла, складу злочину не вбачають. Вітчизняні правоохоронні органи не переслідують громадян, котрі продали або збираються продавати власні органи². Проте в Німеччині в 2001 р. відбувся перший судовий процес по справі продажу людських органів за допомогою Інтернету, де обвинувачений, 19-річний громадянин Німеччини російського походження, опублікував в одному з аукціонів оголошення про продаж своєї нирки³.

Характеризуючи суб'єкта злочину, необхідно звернути увагу і на наступний аспект. Незаконна торгівля людськими органами — бізнес, який приносить величезні доходи, і до нього часто залучаються медики. Лікарі мають доступ до історії хвороби, перевіряють за документами, наскільки той чи інший донор «здоровий», і дають інформацію злочинцям. Останні викрадають людину і подальша її

¹ Мислива О. О. Проблеми кримінального захисту трансплантології. Склад злочину // Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. Н. Корецького НАН України. — 2001. — Вип. 12. — С. 479.

² Див.: Лаврик А. Агент «трансплантаційної мафії» // Укр. тижень. — 2008. — № 36 (45). — С. 2.

³ Первый судебный процесс о продаже человеческих органов в Интернете [Электронный ресурс] // Media internet group Mignews 07.09.2001. — Режим доступа: <http://www.mignews.com.ua>.

доля страшна. Такі скандали трапляються в усьому світі: Росії, Великій Британії, США та ін.

Кваліфікуючими ознаками для незаконної торгівлі органами або тканинами людини (ч. 5 ст. 143 КК) є вчинення їх за попередньою змовою групою осіб або особою, що бере участь у транснаціональних (тобто таких, що діють на території двох або більше країн) організаціях, які займаються такою діяльністю.

Злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення (ст. 28 КК). До *транснаціональних організацій* належать організації, які систематично займаються вилученням у людей шляхом примушування або обману їх органів чи тканин з метою їх трансплантації реципієнтам, які перебувають в інших країнах, та/або міжнародною незаконною торгівлею органами чи тканинами живих чи померлих людей.

Транснаціональна злочинність становить серйозну небезпеку для української держави і суспільства в цілому. Вона є вищим проявом організованої злочинності. Їй притаманні такі властивості: високий ступінь корумпованості структур державної влади; монополізація сфер злочинної або просто підприємницької діяльності; високий рівень технічного оснащення і озброєння; наявність добре налагоджених і функціонуючих зв'язків на міжнародному рівні¹.

На транснаціональні організації відповідно до ч. 5 ст. 143 не поширюються всі ознаки злочинної організації, визначені у ч. 4 ст. 28, оскільки метою останніх є вчинення лише тяжких і особливо тяжких злочинів, а жоден із злочинів, передбачених частинами 2, 3 і 4 ст. 143, не є тяжким чи особливо тяжким. Специфічних ознак транснаціональних організацій, крім виду їх діяльності, закон взагалі не визначає². Обходить своєю увагою це питання і Пленум

¹ Див.: *Шанарь А. В.* Транснаціональна організована злочинність – загроза для українського суспільства // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою: Аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників. Т. 18: НДІ «Проблеми людини». – К., 1999. – С. 140.

² Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 6-те вид., переробл. та допов. – К.: Юрид. думка, 2009. – С. 339–340.

Верховного Суду України в постанові від 23 грудня 2005 р. № 13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями»¹. Разом із тим вважаємо, що до транснаціональної організації має бути віднесене стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення діянь, передбачених частинами 2, 3 або 4 ст. 143 КК України.

На нашу думку, було б доцільно ст. 28 КК України доповнити визначенням транснаціональної організації, оскільки це поняття використовується законодавцем при характеристиці складів злочинів.

Незаконна торгівля органами або тканинами людини, вчинена особою, яка їх попередньо вилучила шляхом примушення або обману з метою їх наступної трансплантації, кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених частинами 2 або 3 і 4 ст. 143 КК України.

Незаконна угода щодо передачі людини з метою вилучення у потерпілого органів або тканин для трансплантації кваліфікується за частинами 4 або 5 ст. 143 та ч. 3 ст. 149 КК України.

Аналізуючи зазначені вище характеристики незаконної торгівлі органів, можна зробити наступні *висновки*.

Необхідно вилучити ч. 4 зі ст. 143 КК України і надати їй статусу самостійної кримінально-правової норми в рамках окремої статті.

Як було зазначено, будь-яка торгівля органами або тканинами людини є забороненою, тому назва запропонованої статті має бути змінена. Пропонуємо такий її можливий варіант: «Торгівля органами або тканинами людини». У ч. 2 зазначеної статті необхідно встановити як кваліфікуючу ознаку вчинення цього злочину медичним працівником.

У примітці до зазначеної вище статті необхідно зазначити, що кримінальній відповідальності за торгівлю органами або тканинами людини підлягають як покупці, так і продавці.

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 1. – С. 2–6; Мислива О. О. Проблеми кримінального захисту трансплантології. Склад злочину // Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Н. Корещо НАН України. – 2001. – Вип. 12. – С. 479.

На основании действующего законодательства и научной литературы в статье предложена и обоснована необходимость разукрупнения ст. 143 КК Украины и выделения самостоятельной статьи, которая предусматривала бы уголовную ответственность за незаконную торговлю органами или тканями человека.

On the basis of analysis of current legislation and scientific literature in the article offered and grounded necessity of breaking up into smaller units of article 143 of Criminal Code of Ukraine and separate the article, which will be provide of criminal responsibility for illegal trade of organs or tissues of a person.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 22 лютого 2011 р.).
Рецензент — професор **В. І. Тютюгін**.*

УДК 343.2

Ю. В. Абакумова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

ДО ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЙ ОКРЕМИХ СПІВУЧАСНИКІВ ЗЛОЧИНУ

Статтю присвячено питанням, пов'язаним з підставами та деякими проблемами кваліфікації дій співучасників у злочині. У статті розглядаються особливості кваліфікації та звільнення від кримінальної відповідальності виконавця й окремих видів співучасників у зв'язку з дійовим каяттям, добровільною відмовою від вчинення злочину, у зв'язку зі зміною обстановки, а також при ексцесі виконавця.

Ключові слова: співучасть, виконавець, організатор, підбурювач, пособник, ексцес, добровільна відмова.

Інститут співучасті у злочині обґрунтовано визнається одним із найбільш складних у кримінальному праві. Тому впродовж багатьох років йому приділялася значна увага.

Проблеми інституту співучасті розглядалися у працях видатних дореволюційних вчених: Л. С. Білогриць-Котляревського, О. С. Жиряєва, Г. Є. Колоколова, С. В. Познишева, П. П. Пусторослева, М. Д. Сергієвського, В. Д. Спасовича, М. С. Таганцева, І. Я. Фойницького, І. Я. Хейфіца. Суттєвий внесок у вирішення проблем співучасті внесли Ф. Г. Бурчак, Б. В. Волженкін, Р. Р. Галіакбаров, Л. Д. Гаухман, П. Г. Гришаєв, М. Д. Дурманов, Г. А. Крігер, В. М. Кудрявцев, О. С. Міхлін, А. А. Піонтковський, П. Ф. Тельнов, А. Н. Трайнін, М. Д. Шаргородський, М. О. Шнейдер та ін.

Разом із тим деякі аспекти співучасті продовжують залишатися дискусійними. Це питання, пов'язані з визначенням підстав, принципів кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у співучасті, а також з її індивідуалізацією.

Постановка завдання. Завдання статті — розглянути питання, пов'язані з підставами та проблемами кваліфікації дій окремих співучасників у злочині.

Кримінальне законодавство України не передбачає особливих підстав відповідальності за співучасть у злочині. Підставою кримінальної відповідальності в даній формі здійснення злочину є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу умисного злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України (далі — КК України).

Стаття 27 КК України вказує на види співучасників: організатора, підбурювача та пособника, дії яких у залежності від різновиду співучасті можуть полягати в організації злочину або керуванні його підготовкою чи вчиненням, у схилинні особи до вчинення злочину або у сприянні його здійсненню та ін. Самі ці дії, за окремими винятками, можуть виявлятися тільки поруч з діяльністю виконавця, що знаходить висвітлення при кваліфікації вчиненого, яка здійснюється з урахуванням положень, що містяться в статтях 26–31 й у відповідній статті Особливої частини КК України, за якою кваліфіковано злочин (злочини).

Однак, якщо вчинення злочину завжди реалізується в юридичних межах (початок і закінчення) конкретного злочину (конкретного складу), передбаченого Особливою частиною КК, то організація, підбурювання і пособництво можуть бути вчинені до здійснення злочину виконавцем, а пособництво, крім того, — у момент здійснення чи після вчинення злочину виконавцем. Такі широкі часові межі співучасті визначені змістом загальних правил, сформульованих у статтях 26–31 КК України, якими встановлені більш широкі межі кримінально-правової заборони. Отже, наявність складу злочину у вчиненому співучасником діянні необхідно встановлювати із застосуванням ст. 26 КК України. Звідси можна зробити висновок, що всі співучасники злочину несуть кримінальну відповідальність на єдиних засадах. Ця єдність виявляється в однаковій кваліфікації вчиненого за однією і тією же статтею Особливої частини КК. Однак із цього загального правила є винятки, про які йтиметься нижче. Єдність виявляється й у встановленні для співучасників покарання в межах однієї і тієї ж санкції. Нарешті, вона виявляється у відповідальності кожного співучасника за той самий злочин.

Притягнення співучасників до відповідальності на одних і тих же засадах не виключає індивідуалізації відповідальності. Кожен зі

співучасників злочину несе відповідальність за особисто вчинені небезпечні діяння. Її межі залежать від особистої провини. Закон виключає колективну відповідальність за діяння, що не охоплювались наміром конкретного співучасника. Разом із тим закон не передбачає будь-яких обмежень у визначенні меж покарання співучасника в залежності від того, яку роль він виконував у вчиненні злочину. Суд вправі призначити співучаснику покарання в межах санкції статті Особливої частини, приймаючи до уваги конкретний злочин, учинений виконавцем. Індивідуальна відповідальність співучасника залежить від характеру і ступеня його участі у злочині, індивідуальних ознак, що його характеризують, та деяких інших обставин, передбачених законом (ст. 29 КК України).

Характер участі у злочині дозволяє відносити співучасників до одного і того ж різновиду. Він дозволяє відрізнити організатора від підбурювача, пособника від виконавця і т. п. Ступінь участі у злочині дозволяє встановити індивідуальну активність особи в ході його вчинення і її фактичну роль у досягненні злочинного результату. Найбільший ступінь участі в злочині є характерним для організатора.

У рамках конкретного злочину характер і ступінь участі взаємозалежні й повинні враховуватися в єдності, визначаючи індивідуальну караність конкретного співучасника за вчинене діяння.

Злочин можуть характеризувати різні об'єктивні і суб'єктивні обставини. Вони по-різному ставляться в провину співучасникам. При цьому варто керуватися декількома загальними правилами: 1) усі співучасники несуть кримінальну відповідальність за один і той же злочин (злочини), тому всі об'єктивні й суб'єктивні ознаки, що характеризують його склад, повинні ставитися в провину будь-якому співучаснику; 2) об'єктивні обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, враховуються стосовно всіх співучасників злочину; 3) особисті чи суб'єктивні обставини, що є на стороні окремих співучасників злочину, враховуються і ставляться в провину тільки цим окремим співучасникам; 4) при недоведенні виконавцем злочину до кінця, з незалежних від його волі обставин, всі інші співучасники несуть відповідальність за співучасть у готуванні чи замаху на злочин.

Кваліфікуючі ознаки інкримінуються співучаснику лише за умови, якщо вони охоплювалися його наміром і характеризують підвищення рівня суспільної небезпечності вчиненого злочину в цілому¹.

Якщо відповідна стаття Особливої частини КК України вказує як кваліфікуючу обставину більш небезпечні способи, знаряддя і засоби вчинення злочину, які були використані при здійсненні злочину одним із співучасників, то це впливає на кваліфікацію вчиненого іншими співучасниками лише тоді, якщо охоплювалося їх наміром. Аналогічно вирішується питання про відповідальність співучасників за злочин при кваліфікуючих обставинах, що відносяться до характеристики суб'єктивної сторони злочину. Наприклад, за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК, що передбачає відповідальність за вбивство з метою приховати інший злочин, відповідальність можуть нести тільки ті співучасники, свідомістю яких охоплювалася наявність такої мети.

Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою чи злочинною організацією тягне більш суворі міри покарання. У цьому випадку воно призначається на підставі і в межах, передбачених кримінальним законом (ст. 30 КК України). Якщо організована група створюється для вчинення злочинів, у яких дана ознака не передбачена як обов'язкова в основному чи кваліфікованому складі злочину, вчинене кваліфікується як готування до тих злочинів, для здійснення яких організовану групу було створено².

Якщо з урахуванням малозначності вчиненого справа щодо виконавця припиняється за ознаками ч. 2 ст. 11 КК України, то вона має припинитися і щодо інших співучасників.

Учинений виконавцем злочин, що втратив злочинний характер у зв'язку зі зміною обстановки (якщо саме вчинене діяння втратило суспільну небезпечність — ст. 48 КК України), виключає кримінальну відповідальність як виконавця, так й інших співучасників.

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – С. 92.

² Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антіпов, М. В. Володько, та ін. ; під ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 5-те вид., переробл. та допов. – К. : Атіка, 2009. – С. 200.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України) при наявності передбачених законом умов є можливим щодо одного або навіть всіх співучасників. Так само вирішується питання при звільненні від кримінальної відповідальності в порядку ст. 46 КК України у результаті примирення винного з потерпілим.

Особливості відповідальності співучасників виявляються в складах зі спеціальним суб'єктом злочину, якщо закон, крім загальних особливостей, наділяє суб'єкта додатковими ознаками. Так, суб'єктом (виконавцем) військового злочину може бути тільки військовослужбовець, суб'єктом злочину проти державної влади, інтересів державної служби — особи, наділені відповідними службовими повноваженнями. Підбурювачами, пособниками й організаторами таких злочинів можуть бути особи, які не мають ознак спеціального суб'єкта.

Важливе практичне значення має ексцес виконавця, при якому виконавець вчиняє злочинні дії, що виходять за межі намірів інших співучасників. За ексцес несе відповідальність тільки сам виконавець, інші співучасники несуть відповідальність за злочин, на здійснення якого вони давали згоду. Це питання зазвичай вирішено в ч. 5 ст. 29 КК України.

Ексцес поділяють на кількісний і якісний (А. Ф. Зелінський, Г. В. Новицький, І. Е. Звечаровський)¹.

При кількісному ексцесі виконавець вчинює однорідний злочин (наприклад, майновий), щодо якого не виникає суперечності із первинним спільним задумом співучасників. Приміром, підбурювач схилив виконавця до розбою, а виконавець учинив крадіжку (дані злочини є однорідними з точки зору об'єкта посягання). У цьому випадку перший несе відповідальність за підбурювання саме до розбою, а виконавець — тільки за фактично вчинену крадіжку.

При якісному ексцесі виконавець вчинює інший (відмінний за об'єктом посягання) злочин у порівнянні з тим, який був обумовлений із співучасниками й охоплювався спільною згодою та спільним наміром. При цьому різновиді ексцесу виконавець, учинюючи злочин, керується власними намірами, відмінними від намірів інших

¹ <http://forum.yurclub.ru/1lofiversion/index.php/t44910.html>.

співучасників. З цієї причини правила співучасті в даному випадку не застосовуються. Виконавець несе відповідальність за вчинений злочин. Інші співучасники відповідають уже не за співучасть, а за готування до злочину за правилами, передбаченими статтями 14–16 КК України.

Умови і наслідки добровільної відмови також поширюються на співучасть у злочині (ст. 17 КК України). Це питання врегульовано в частинах 1 і 2 ст. 31 КК України.

Особливості добровільної відмови співучасників пов'язані з тим, що дії виконавця і співучасників можуть бути розірваними в часі. Тому добровільна відмова співучасників (на відміну від дійового каяття, що передбачає активне сприяння розкриттю злочину вже після його завершення) є можливою тільки до моменту закінчення злочину виконавцем і має полягати в запобіганні злочину.

Законом передбачено, що добровільна відмова організатора і підбурювача виключає кримінальну відповідальність, якщо ці особи відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчинюється. Добровільна відмова цих співучасників припускає тільки активну форму поведінки. Тобто особливістю добровільної відмови організатора і підбурювача є те, що, будучи «ініціаторами» діяння, свій внесок у злочин, що готується, вони можуть вилучити, лише запобігши його доведенню до кінця іншими співучасниками шляхом різних способів впливу на них, що спонукають відмовитися від учинення злочину.

Відвернути злочин організатор і підбурювач можуть також і шляхом фізичного впливу на виконавця. Окремого розгляду заслуговує питання про протидію виконавцеві шляхом застосування до нього фізичного насильства і його кримінально-правову оцінку. Зокрема, виникає питання про можливість застосування в подібних випадках норми про необхідну оборону.

Норма про необхідну оборону або її перевищення до випадків заподіяння фізичної шкоди виконавцеві з боку організатора або підбурювача може застосовуватися тільки при наявності всіх її ознак. Особливо варто звертати увагу на такі ознаки, як зазіхання з боку виконавця і співвідношення заподіяної і відверненої шкоди.

На більш ранніх стадіях вчинення злочину (наприклад, на стадії готування), тобто при відсутності ознаки наявності зазіхання, заподіювати фізичну шкоду виконавцеві, посилаючись на необхідну оборону, неприпустимо, оскільки організатор і підбурювач для запобігання злочину можуть удатися до допомоги інших осіб або звернутися до органів влади. Добровільна відмова пособника може бути і пасивною. Наприклад, пособник добровільно припиняє роботу з виготовлення засобів, без яких вчинення злочину виконавцем є неможливим, не надає засоби або знаряддя вчинення злочину або не усуває перешкоди вчинення злочину (ч. 2. ст. 31 КК України).

Нині практично знятим є спірне питання про добровільну відмову члена злочинної групи, який після угоди щодо вчинення злочину, що була укладена між співучасниками до моменту скоєння злочинних дій, не прибув на місце злочину, і злочин було вчинено без його участі. Деякі практикуючі юристи (П. Н. Панченко, П. Ф. Тельнов)¹ вважали, що є підстави оцінювати такі випадки як добровільну відмову. Причому зустрічалися і ситуації, коли на цій підставі звільнялися від кримінальної відповідальності особи, які випадково не з'явилися на місце вчинення злочину. Звісно, що підстави для прийняття судом подібних ліберальних рішень є вельми сумнівними: адже учасник групи має самочинно, безвідносно до об'єктивних ситуативних обставин запобігти груповому злочину для того, щоб його дії були кваліфіковані саме як добровільна відмова. При добровільній відмові виконавця інші учасники несуть відповідальність за готування до злочину за правилами, передбаченими ст. 14 КК України. У випадку, коли добровільна відмова організатора чи підбурювача не завершилася успіхом, дії зазначених осіб не призвели до запобігання вчиненню злочину виконавцем, їхня поведінка може бути врахована судом як обставина, що пом'якшує покарання в процесі його призначення.

Певну складність являє вирішення питання про добровільну відмову від вчинення злочину співвиконавця. Відповідно до ч. 1 ст. 31 КК України у разі добровільної відмови від вчинення злочину виконавець (співвиконавець) не підлягає кримінальній відповідальності.

¹ <http://forum.yurclub.ru/1lofiversion/index.php/t44910.html>.

ті за наявності умов, передбачених ст. 17 цього Кодексу, в якій добровільна відмова визначається як остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Це означає, що добровільна відмова співвиконавця може виражатися в діянні (діяннях), внаслідок якого запобігається завершення злочину іншими співвиконавцями. Відповідно до тлумачного словника української мови поняття «припиняти» (припинення) означає: переривати яку-небудь дію, процес, стан; змушувати кого-небудь перестати робити щось; залишити щось без завершення; бути причиною переривання якої-небудь дії, діяльності, якогось процесу¹.

Це означає, що під припиненням у ч. 1 ст. 17 КК України слід розуміти конкретну дію (дії) співвиконавця або його бездіяльність, завдяки якій був відвернений злочин.

Тобто, як і виконавець, співвиконавець у більшості випадків може добровільно відмовитися від завершення злочину в пасивній формі, просто припинивши розпочату злочинну діяльність. При цьому закон не покладає на особу обов'язок запобігти вчиненню злочину іншим (іншими) співвиконавцем. Однак зустрічаються випадки, коли добровільна відмова співвиконавця повинна проявитися в активній формі і він зобов'язаний запобігти доведенню злочину до кінця іншим співвиконавцем. Така умова виникає в тих випадках, коли між ними розподілені обов'язки (наприклад, один із співвиконавців починає виконання об'єктивної сторони злочину, а інший завершує її).

Висновки. Добровільна відмова співучасника від вчинення злочину по своїй правовій природі є обставиною, що виключає його кримінальну відповідальність (при наявності всіх умов, передбачених статтями 17 і 31 КК України). Підставою виключення кримінальної відповідальності співучасника є відсутність у діях, що передували відмові, ознак як закінченого, так і незакінченого складу злочину.

Співучасть не створює якихось додаткових підстав кримінальної відповідальності. Підставою кримінальної відповідальності співучасників є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу злочину,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – С. 943.

передбаченого кримінальним законом. Особливість співучасті полягає лише в тому, що ознаки складу і його меж окреслені як ознаками конкретного складу, закріпленими в статті Особливої частини КК України, так і ознаками, сформульованими в статтях 26–31 КК України. При цьому закон містить постійні, загальні для всіх злочинів ознаки організації, підбурювання і пособництва.

Кожен співучасник несе відповідальність за особисто вчинені небезпечні діяння, що призвели до спільного кінцевого результату. Конкретне покарання, що обирається співучаснику, залежить від характеру і ступеня його участі у злочині, індивідуальних ознак, що його характеризують, та від внеску, який співучасник зробив для досягнення злочинного результату.

Статья посвящена вопросам, связанным с основаниями и некоторыми проблемами квалификации действий соучастников в преступлении. Статья касается особенностей квалификации и освобождения от уголовной ответственности исполнителя и отдельных видов соучастников в связи с деятельным раскаянием, добровольным отказом от совершения преступления, в связи с изменением обстановки, а также — при эксцессе исполнителя.

The article is devoted to issues related to the grounds and some of the problems of qualification action accomplices in the crime. The article concerns the features of qualification and exemption from criminal liability of the Executive and individual contributors in connection with sincere repentance, voluntary renunciation of the crime, to the saints with changing circumstances, and — when the excesses of the executive.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (протокол № 4 від 19 листопада 2010 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. П. Рябчинська.*

УДК 343.979 (477)

Б. М. Головкін, кандидат юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

**ВІДВЕРНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ЗАМИСЛЕНИХ,
ПІДГОТОВЛЮВАНИХ І ВЧИНЮВАНИХ КОРИСЛИВИХ
НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ
(частина перша)**

Розглядаються основні напрямки і комплекс заходів запобіжного впливу на осіб, які виношують наміри, готують або розпочали корисливі насильницькі злочинні посягання.

Ключові слова: відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинів.

Слід відмітити, що на практиці запобіжний вплив далеко не завжди здійснюється на етапі передзлочинного становлення особи злочинця, до формування його корисливої спрямованості насильницької орієнтації, втіленої у відповідну мотивацію й намір вчинити протиправне посягання. У кращому випадку до поля зору суб'єктів запобіжної діяльності потенційні злочинці потрапляють лише на стадії замислення вчинення злочину, планування чи підготовки нападу або навіть під час уже розпочатого корисливого насильницького посягання. Звідси досить важливо розробити комплекс заходів щодо відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинних посягань, серед яких пропонуємо чотири основних напрямки запобіжної діяльності: 1) превентивний вплив стосовно осіб, які замислюють вчинення корисливих насильницьких злочинів, займаються їх плануванням і підготовкою; 2) усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру; 3) забезпечення особистої і майнової безпеки; 4) припинення розпочатого посягання чи злочинної діяльності.

Здійснення превентивного впливу стосовно осіб, які замислюють вчинення корисливих насильницьких злочинів, займаються їх плануванням і підготовкою, передбачає декілька етапів: а) виявлен-

ня осіб, від яких слід високоймовірно очікувати вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, та постановка їх на профілактичний облік; б) збирання, перевірка, фіксація, накопичення й аналіз інформації на предмет підтвердження намірів цих осіб вчинити злочинне посягання та забезпечення оперативного контролю за ними; в) проведення з підобліковим контингентом заходів, спрямованих на відмову від реалізації намірів, планування та підготовки вчинення корисливих насильницьких злочинів.

А. Виявлення осіб, від яких слід високоймовірно очікувати вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, здійснюється цілеспрямовано і нецілеспрямовано. Цілеспрямованим пошуком осіб, спосіб життя, поведінка, оточення, зв'язки у кримінальних колах яких дозволяють передбачати становлення їх на шлях вчинення корисливих насильницьких посягань, займаються спеціальні суб'єкти запобігання в межах їх компетенції, в ході повсякденної профілактичної, адміністративної, оперативно-розшукової, контрольно-наглядової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої діяльності, а також під час загальнодержавних спеціальних операцій. Ураховуючи різноспрямованість корисливих насильницьких посягань, у виявленні осіб, схильних до їх вчинення, зобов'язані брати участь практично всі структурні підрозділи ОВС, а також спеціальні підрозділи СБУ (стосовно протидії організованим угрупованням) й оперативні служби установ виконання покарань (щодо запобігання рецидиву). На практиці системно ця робота не проводиться. Як відмічає О. М. Джужа, головною обставиною, що сприяє вчиненню злочинів особами, схильними до такого роду дій, є неповнота та неточність, а подекуди і відсутність оперативної інформації щодо їх протиправних намірів, неналагодженість міжвідомчого обміну нею, недостатність банку даних, незабезпечення оперативного супроводу лідерів організованих злочинних угруповань та злочинних авторитетів після звільнення від відбування покарання. Як результат, на профілактичному обліку перебуває 3–4 % осіб, які йому підлягають¹. Нецілеспрямоване виявлення осіб зазначеної категорії здійснюється неспеціальними суб'єктами запобіган-

¹ Див.: Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі: Навч. посіб. / За ред. О. М. Джужа, О. Г. Колба. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2010. – С. 288–290.

ня: органами місцевого самоуправління, соціальними службами, навчальними закладами, медичними установами, громадськими організаціями, окремими громадянами.

Згідно з «Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі МВС України» на профілактичний облік ставляться наступні категорії громадян: звільнені з місць позбавлення волі, які відбували покарання за умисний злочин і з яких судимість не знято і не погашено в установленому порядку; засуджені за вчинення злочинів, виконання вироку щодо яких не пов'язано із позбавленням волі; які визнані в установленому порядку хронічними алкоголіками або зловживають спиртними напоями і на ґрунті пияцтва систематично допускають порушення громадського порядку; які вчиняють насильство в сім'ї після винесення їм офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки; які були визнані в установленому порядку наркоманами, токсикоманами або вживають наркотичні засоби чи психотропні речовини без призначення лікаря; психічно хворі, які є суспільно небезпечними і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я; неповнолітні правопорушники, стосовно яких здійснюється профілактична робота підрозділами кримінальної міліції у справах дітей¹. Як бачимо, для взяття громадянина на профілактичний облік необхідні законні підстави, а сама особа повинна мати правовий чи інший офіційний статус, який вказує на те, що вона є носієм суспільної небезпеки (судимість, правопорушення, психічні і поведінкові розлади, залежність від психоактивних речовин). Однак коло потенційно небезпечних у корисливому насильницькому діяльнісному відношенні осіб значно ширше, ніж перелік громадян, які підлягають профілактичному обліку. Покращити роботу по виявленню й постановці на профілактичний облік можна шляхом визначення так званої групи ризику щодо вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, що додасть цілеспрямованості запобіжній діяльності. Одинадцятий конгрес ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю (Бангкок, 18–25 квітня 2005 р.) вживає термінологію «запобігання злочинності серед молоді, яка належить до

¹ Див.: Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затверджене наказом МВС України 20.10.2003 р. – № 1212. – С. 16.

групи ризику». До такої молоді рекомендовано відносити осіб, які живуть в умовах злиднів, втратили зв'язок із суспільством і базовими цінностями, зловживають і торгують психоактивними речовинами, перебувають у конфлікті із законом¹. Беручи за основу такий підхід, спробуємо конкретизувати набір ознак, за якими визначається група ризику та розпізнаються особи, які до неї належать. У кримінології пропонувалось багато варіантів розв'язання даного питання. Однак із незначними відмінностями всі вони зводились до встановлення трьох блоків відомостей. Зокрема, стосовно: а) особи (умов її формування, характеризуючих ознак); б) її поведінки; в) найближчого оточення (мікросередовища)². Спираючись на результати нашого дослідження, приходимо до висновку, що найімовірніше вчинення корисливих насильницьких злочинів слід очікувати від молодих людей віком 14–35 років, становлення особистості яких відбувалось у несприятливих умовах особистісного розвитку. Ці особи переважно не зайняті трудовою чи навчальною діяльністю, не мають постійних джерел доходу. У міжособових стосунках та при спілкуванні виявляють такі риси характеру, як радикалізм, домінантність, егоцентризм, практицизм, агресивність, схильність до ризику заради вигоди. За поведінковими характеристиками зовні вирізняються із натовпу ненормативним стилем спілкування, викликаючими манерами, бравадою життєвою безперспективністю та лихою вдачею, забіякуватістю й агресивною налаштованістю до оточуючих. Переважно ведуть антисуспільний спосіб життя, зловживають спиртними напоями і наркотиками. Характер особистих зв'язків свідчить про несприятливе оточення, належність до криміногенних груп і наближеність до кримінальних кіл. У середньому кожен третій-четвертий має злочинний досвід і судимість. Першочергова спрямованість суб'єктів запобігання на пошук підоблікового контингенту серед окресленої групи ризику сприятиме найбільш

¹ Див.: Стратегии и наилучшие методы предупреждения преступности, в частности применительно к преступности в городах и молодежи, относящейся к группам риска: Рабочий док., подгот. Секретариатом ООН A/CONT.203/11. Russian – п. 8 предвар. повестки дня // Одиннадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию, Бангкок, 18–25 апр. 2005 г. – С. 19.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. – М.: Наука, 2005. – С. 272.

повному охопленню і своєчасному виявленню намірів цих осіб на вчинення корисливих насильницьких посягань.

Деякі особливості має діяльність по виявленню осіб, які під час відбування покарання у виді позбавлення волі виношують наміри рецидивної корисливої насильницької злочинної діяльності, підшукують серед засуджених потенційних співучасників, що підтверджено нашим дослідженням. Збиранням інформації, яка становить оперативний інтерес, так чи інакше займаються всі служби установ виконання покарань (УВП), хоча безпосередньо ця робота є компетенцією відомчого оперативного-розшукового апарату. Для цього широко використовуються аналіз і оцінка даних про особу засудженого, його поведінку і найближче оточення, результати пенітенціарно-психологічних досліджень і прогнозів, оперативні відомості та ін. Утім ця прогностично значуща інформація переважно залишається доступною для внутрішньовідомчого службового користування і повною мірою використовується для запобігання вчиненню злочинів засудженими під час відбування покарання. Міжвідомчий інформаційний обмін з іншими суб'єктами запобігання здійснюється на неналежному рівні, не в останню чергу через безініціативність останніх та законодавчу неврегульованість цього питання¹. Між тим вважається, що саме завдяки ОРД розкривається понад 85 % злочинів².

Б. Після виявлення окремих осіб та груп, у відношенні яких є достатньо даних, що вказують на замислення, планування, підготовку корисливих насильницьких посягань чи свідчать про ймовірно розпочату протиправну діяльність, з'являються законні підстави для проведення оперативного-розшукової діяльності — системи гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»³. Іншими словами, починається клопітка робота по збиранню, перевірці, фіксації, накопиченню

¹ Див.: Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі. – С. 288–289.

² Див.: Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: Монографія. – Х.: Arcis, ЛТД, 2007. – С. 161.

³ Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

матеріалів процесуально-доказового значення, викриттю усіх причетних до підготовки та здійснення протиправної діяльності, вживаються заходи по її недопущенню і припиненню. За результатами нашого дослідження, 61–79 % корисливих насильницьких посягань вчиняються у складі групи (по бандитизму і вбивствам на замовлення цей показник дорівнює 100 %). При цьому в 66 % випадків зафіксовано одноразові групові посягання, що свідчить про низьку інтенсивність прояву корисливої спрямованості насильницької орієнтації, її нестійкість, зумовлену низькодохідністю результатів злочинних дій. Водночас 34 % групових посягань мали характер злочинної діяльності: підвищено інтенсивної на організованій основі здійснення і надінтенсивної — на професійній основі здійснення, що забезпечують найвищі злочинні доходи. Відповідно до цього диференціюються стійкість умислу, планування і підготовка злочинних посягань, чисельність групи, заходи конспірації. Формування злочинного наміру учасників нестійких злочинних груп нескладно передбачити за умовами і способом життя, колом зв'язків, проявами дозлочинної поведінки, витоками інформації про замислені ними злочини з елементарним плануванням і примітивною підготовкою. Натомість розпізнати злочинні наміри, дізнатися про планування і підготовку нападів осіб, які замислюють здійснення злочинної діяльності на організованій чи професійній основі з метою отримання стабільних високих доходів, — вкрай складно. Дана обставина має враховуватись при організації і проведенні інформаційно-аналітичної, оперативно-розшукової та запобіжної діяльності суб'єктів протидії корисливій насильницькій злочинності.

Відносно першої категорії потенційних корисливих насильницьких злочинців проводяться традиційні заходи по збиранню, перевірці, фіксації, накопиченню, опрацюванню і використанню оперативної інформації для забезпечення дієвості відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинних посягань. Передусім йдеться про організацію спостереження за місцем проживання, навчання (роботи), проведення дозвілля, спрямованого на виявлення «незвичайних» змін у способі життя і поведінці підозрілих осіб, встановлення серед найближчого оточення осіб, які здійснюють негативний вплив, схиляють до протиправних дій з метою отриман-

ня відомостей, що підтверджують наміри вчинити корисливе насильницьке посягання. Спостереження можуть здійснювати як спеціальні, так і неспеціальні суб'єкти запобігання (серед останніх виділяються працівники соціальних служб, представники адміністрації за місцем навчання (роботи), родичі, сусіди, наближені до підозрюваних особи, позаштатні помічники міліції, члени громадських організацій з охорони громадського порядку та ін.)¹. На особу, яка підозрюється у підготовці або вчиненні корисливого насильницького злочину, заводиться оперативно-розшукова справа, в якій документально відображаються хід і результати оперативно-розшукової діяльності щодо підтвердження чи непідтвердження причетності до такого роду дій. У ході перевірки інформації щодо намірів підозрюваної особи використовуються спеціалізовані інформаційно-пошукові системи, картотеки оперативно-розшукового, профілактичного та довідкового призначення, робляться різноманітні запити з метою отримання матеріалів, що характеризують підозрюваного, даних про причетність до протиправних дій у минулому та за нинішніх обставин, проводиться агентурна робота, у разі потреби здійснюється стеження із застосуванням спеціальних технічних засобів, встановлюється тимчасовий оперативний контроль, що сукупно забезпечують своєчасне реагування на замислені і підготовлювані злочини з метою недопущення їх вчинення.

Відносно осіб, які підозрюються у виношуванні намірів чи здійсненні злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування на організованій чи професійній основі, якщо здійснення оперативно-розшукових заходів недостатньо, додатково вживаються й інші, більш спеціалізовані заходи, передбачені Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». На етапі організації злочинного угруповання (у тому числі банди), вчинення злочинів, спрямованих на підготовку основного виду злочинної діяльності (незаконне заволодіння зброєю, транспортними засобами, підроблення документів, придбання наркотичних засобів та ін.), чи в ході розпочатої корисливої насиль-

¹ Див.: Наркозлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання: Наук.-практ. посіб. / За заг. ред. А. П. Закалюка. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 151.

ницької злочинної діяльності практикується введення під легендою прикриття негласних співробітників спеціальних підрозділів МВС та СБУ України, а також позаштатних агентів. Проводиться оперативна робота по вербуванню членів орггруповання до співпраці з працівниками спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Зазначені особи виконують спеціальні завдання по викриттю усіх причетних до злочинної діяльності осіб, збиранню доказової бази, завчасному інформуванню про заплановані і підготовлювані більш тяжкі злочинні посягання, завдяки чому органи кримінального переслідування контролюють орггруповання й вживають заходи щодо відвернення та припинення його протиправної діяльності. Для своєчасного забезпечення оперативною інформацією щодо намірів учасників орггруповань більш широко і планомірно використовуються спеціальні технічні засоби: контроль, фіксація і документування розмов та інших дій, зняття інформації з каналів зв'язку; негласне проникнення до житла, контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією, стеження із застосуванням фото- і відеозйомки, оптичних радіоприладів та інших технічних пристроїв відповідно до положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Використовуються й інші методи оперативно-розшукової роботи. Отримана інформація підлягає перевірці, фіксації, систематизації, накопиченню, інформаційно-аналітичній обробці і використанню при організації запобіжної роботи. Зокрема, систематизована інформація використовується для поновлення бази даних інтегрованої інформаційно-пошукової системи (ІПС) МВС України та розроблених на її основі інших відомчих автоматизованих інформаційних систем як підстава для постановки особи на профілактичний облік, встановлення за нею контролю та проведення комплексу заходів превентивного впливу, про що відзначає В. В. Василевич¹.

В. Проведення з підобліковим контингентом заходів, спрямованих на відмову від реалізації намірів, планування та підготовки вчинення корисливих насильницьких злочинів, передбачає застосування різних заходів: *допомоги, обмеження, заохочення*.

¹ Див.: Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі. – С. 348.

Заходи допомоги полягають у сприянні підобліковій особі подолати складні життєві обставини, позбутися шкідливих звичок і залежностей, вийти з-під негативного впливу оточення, змінити спосіб життя і форму поведінки, що призводять до становлення на шлях вчинення правопорушень і злочинів. Безпосереднє надання різного роду допомоги здійснюється неспеціалізованими суб'єктами запобігання у тісній співпраці з правоохоронними органами. Йдеться про надання соціальних послуг (перелік яких раніше наводився), забезпечення соціального захисту, створення чи поліпшення житлово-побутових умов, сприяння у здобутті освіти, професійній переорієнтації і перепідготовці, наданні допомоги у працевлаштуванні й отриманні стабільних джерел легальних доходів, надання різнопрофільної медичної допомоги тощо. Взірцем комплексного державницького підходу у вирішенні питання надання соціальної допомоги з метою покращення пристосування підоблікового елемента до умов соціального середовища, захисту прав і законних інтересів та запобігання впливу на них криміногенних чинників може служити Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». У ньому нормативно закріплюються умови і порядок надання соціальної підтримки і допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Комплекс заходів державної допомоги і підтримки зазначеним особам надається у формі соціального патронажу, що здійснюється місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, центрами соціальної адаптації, службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережними комісіями, органами соціального захисту населення, органами охорони здоров'я, органами внутрішніх справ, центрами зайнятості населення, кризовими центрами, службами психологічної допомоги тощо¹. Перелік законодавчо передбачених заходів допомоги зазначеним особам доволі різноплановий. Він охоплює як основні заходи соціального захисту, що наводились вище, так і додаткові, пов'язані із забезпеченням тимчасового про-

¹ Див.: Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1104-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 6. – Ст. 39.

живання одразу після звільнення у спеціальних гуртожитках або центрах соціальної адаптації, вирішення питання у відновленні документів, що засвідчують особу колишніх в'язнів, надання тимчасового притулку (для бездомних) у будинках нічного або тимчасового перебування, центрах реінтеграції, направлення осіб похилого віку, інвалідів, звільнених з місць позбавлення волі, які втратили суспільно корисні зв'язки і потребують стороннього догляду та медичного обслуговування, до спеціалізованих будинків-інтернатів тощо. Допомога підобліковим особам не обмежується названими заходами і серед іншого може включати й такі заходи, як: залучення до участі у громадському житті, сприяння в організації змістовного дозвілля, переконання добровільно пройти лікування від психічних і поведінкових розладів і курс постмедичної реабілітації, зміна кола спілкування, найближчого побутового оточення, за необхідності місця проживання та ін.

Заходи обмеження передбачають тимчасове обмеження прав і свобод підоблікової особи, а також громадян, які підозрюються у вчиненні правопорушень та злочинів, накладення на них додаткових обов'язків, контролювання дотримання встановлених заборон з метою відвернення наміру вчинити корисливий насильницький злочин, припинення його підготовки чи виконання. З цього приводу В. В. Голіна відмічає, що метою вживання заходів обмеження є застережливий вплив на особу¹, який, на нашу думку, перешкоджає розвитку мотивації злочинної поведінки, плануванню посягання та його підготовці. Стосовно особи, яка перебуває на профілактичному чи оперативному обліку, вживаються наступні заходи обмеження. Насамперед йдеться про застережливий вплив на свідомість особи загрози кримінальної відповідальності, її невідворотності. Існуюча серед правоохоронців і в наукових колах думка про недієвість стримуючого впливу загрози (страху) покарання як на більшість законослухняних громадян, так і на осіб, схильних до протиправних дій, не зовсім відповідає дійсності. Проведене автором спільно з В. В. Голіною дослідження питання щодо запобіжної ролі загрози (страху) кримінального покарання та його впливу на

¹ Голіна В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження. – Х.: Регіонінформ, 2004. – С. 188.

утримання громадян від вчинення злочинів, у тому числі корисливих насильницьких, спростовує існуючі стереотипи щодо цього. Дослідження проводилось у 2009–2010 рр. методом опитування законослухняних громадян (1993 респонденти) і злочинців, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, серед яких чимало корисливих насильницьких злочинців (678 респондентів). Серед низки питань, поставлених респондентам, було й визначення їх ставлення до стримуючої ролі загрози кримінального покарання. Переважна більшість (74 %) опитаних законослухняних громадян вважає, що кримінальне покарання утримує людей від вчинення злочинів. Схожої думки дотримуються і засуджені, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі. На питання: «Назвіть причину, з якої кримінальне покарання не утримало вас від вчинення злочину» засуджені відповіли так: «не боявся кримінального покарання» — 9,1 %, «боявся покарання, але надіявся на безкарність» — 54,0 %, «зробив все, щоб уникнути покарання» — 22,8 %. Решта опитаних (14,3 %) намагались виправдатися обмовками на зразок: «не усвідомлював ступінь відповідальності», «був у стані алкогольного сп'яніння», «через матеріальну скруту»¹. Як бачимо, більшість злочинців прямо чи опосередковано, але визнають дію стримуючого чинника загрози покарання на мотивацію і рішення вчинити злочин, однак його вплив нейтралізується різного роду об'єктивними та суб'єктивними обставинами, серед яких, за нашими спостереженнями, найвагоміше значення має поєднання алкогольного/наркотичного сп'яніння із психологічним тиском співучасників, що додають упевненості, створюють ілюзію зниження ризику викриття та невідворотності індивідуального покарання кожного учасника групи. Думається, що загроза кримінального покарання буде дівіше виконувати свою превентивну функцію й утримувати громадян від вчинення корисливих насильницьких посягань за таких умов (чи їх сукупності): а) незначна вигода замисленого злочину; б) неможливість утаємничення намірів і підготовки посягання; в) незначний вплив групи (із числа найближчого оточення); г) адекватний пси-

¹ Див.: Голіна В. В., Головкін Б. М. Кримінально-правові засоби у системі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2010. – Вип. 19. – С. 22–23.

хічний стан при прийнятті рішення про напад; д) несприятливий розвиток передзлочинної ситуації, наявність непереборних перешкод; е) великий ризик викриття і кримінального покарання; ж) передбачувана загроза життю і здоров'ю нападників від очікуваного опору потенційних потерпілих. Звідси, першочерговим завданням суб'єктів запобіжної діяльності є створення хоча б деяких із перелічених умов, що забезпечуються заходами відвернення і припинення замислюваних, підготовлюваних чи вчинюваних корисливих насильницьких посягань. У цьому плані позитивний результат дасть вжиття заходів обмеження, передбачених Законом України «Про міліцію»: перевірка у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документів, що посвідчують їх особу, проведення особистого огляду, огляду речей, які знаходяться при них, транспортних засобів із вилученням предметів і речей, заборонених або обмежених в обороті, а також предметів і речей, що вказують на причетність до протиправних дій і можуть бути речовими доказами; огляд зброї та боєприпасів, що знаходяться у громадян, місць їх зберігання; анулювання дозволів на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів, виданих громадянам, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби, інші одурманюючі речовини, хворіють на психічні захворювання, і вилучення у них зброї та боєприпасів¹. Ураховуючи особливості способу життя й поведінки осіб, від яких слід очікувати корисливих насильницьких посягань (пристрасть до наркотиків і спиртних напоїв, звичка влаштовувати у громадських місцях хуліганські витівки і бійки, носити при собі заборонені предмети (ножі, кастети, інші знаряддя, спеціально пристосовані для ураження живої сили, зброю різного призначення, у тому числі бойову)), ефективність перелічених заходів не викликає жодного сумніву. Позитивний ефект дадуть й інші заходи обмеження: виклик підоблікової особи до відповідного підрозділу міліції і винесення офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки; повідомлення органам влади і місцевого самоврядування, громадськості за місцем проживання про факти правопорушень з метою громадсько-виховного впливу; відібрання пись-

¹ Див.: Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

мових пояснень з приводу вчинених правопорушень, ведення анти-суспільного способу життя, відомостей про входження до складу криміногенних формувань, члени яких підозрюються у незаконних способах здобування коштів; контроль поведінки за місцем проживання і роботи; тимчасове обмеження або заборона доступу на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей; внесення відповідним органам або службовим особам подання про необхідність усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень¹.

Рассматриваются основные направления и комплекс мер предупредительного воздействия на лиц, которые вынашивают намерения, подготавливают или начали корыстные насильственные преступные посягательства.

The basic sending and complex of measures of preventive influence is examined to the persons, which mature intentions, prepare or began mercenary violent criminal trespasses.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 1 грудня 2010 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

¹ Див.: Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. № 565-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. –1991. – № 4. – Ст. 20.

УДК 343.988

М. Г. Колодяжний, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

НАСИЛЬНИЦЬКІ ВИМАГАННЯ МАЙНА В УКРАЇНІ: ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена проблемам кримінологічної характеристики потерпілих від вимагань майна, поєднаних із фізичним насильством, аналізу особливостей їх віктимної поведінки.

Ключові слова: вимагання майна, потерпілі від вимагань, віктимна поведінка, віктимність.

При вчиненні вимагань, поєднаних із заповіданням фізичного насильства (ч. 3 і ч. 4 ст. 189 КК України), окрім особи, яка вчинила злочин, учасником кримінальної події також є особа, стосовно якої цей злочин вчиняється, тобто потерпілий. Становить науковий інтерес з'ясування характеру поведінки потерпілих від вимагань та ситуації, в якій вони ставлять себе у небезпечний стан. Із цим пов'язана специфічність ролі жертви цього злочину, що виявляється не у будь-якій ситуаційній віктимності, а у певній поведінці системного характеру, постійній діяльності, яка зрештою значно підвищує її шанси стати потерпілим від вимагань. Загальним проблемам кримінологічної віктимології та окремим питанням кримінологічної характеристики потерпілих від різних видів злочинів присвячено чимало праць зарубіжних і вітчизняних науковців, як-от: В. С. Батиргарєвої, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, В. С. Малишева, Д. В. Ривмана, В. О. Тулякова, В. С. Устінова, Л. В. Франка та ін.

Щодо віктимологічної характеристики вимагань майна, то вона досліджувалась переважно російськими вченими: О. В. Корягіною, О. М. Попович, І. Ф. Перовим, В. М. Сафоновим, С. О. Ступіною, А. П. Фільченко, Р. Ш. Шегабудіновим. В Україні бракує кримінологічних досліджень вимагань майна, хоча певні зусилля були докладені С. В. Дьоменком. Стосовно віктимологічної характеристики тих форм цього злочину, що поєднані, окрім психічного, ще

й з фізичним насильством до потерпілого, то такі дослідження взагалі відсутні.

Свідомо уникаючи наукової дискусії з приводу співвідношення понять «потерпілий» та «жертва», слід зазначити, що «... немає підстав для поляризації цих понять, оскільки за будь-якого розуміння термінів «потерпілий» і «жертва» є очевидним, що останній термін уособлює більш широке поняття»¹. КПК України у ч. 1 ст. 49 визначає потерпілого як особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Виходячи із розуміння потерпілого даною процесуальною нормою, слід сказати, що фізичної шкоди потерпілі зазнавали завжди, оскільки в поле зору вивчення потрапляли лише ті вимогання, які були пов'язані із застосуванням до жертв психічного й фізичного насильства. Стосовно майнової шкоди, то вона не завжди спричинялась потерпілому, оскільки у 36 % вимогання майно винним не передавалось у зв'язку з їх затриманням. Моральна шкода при вчиненні цього злочину пов'язана із фізичними стражданнями жертв, приниженням їх честі, гідності, моральними переживаннями, порушенням права власності тощо.

Слід зазначити, що особливості віктимологічного аспекту вимагання пов'язані зі специфікою складу цього злочину. Жертва під впливом погроз та застосування до неї реального фізичного насильства передає винному певне майно, право на майно чи вчиняє інші дії майнового характеру. Таким чином, багато що у генезі злочинної поведінки вимагача залежить від самого потерпілого: сам факт погодження на виконання майнових вимог; період, упродовж якого вони виконуватимуться; чинення опору або відсутність такого; звернення до правоохоронних органів із заявою про вчинений злочин.

За офіційними статистичними даними МВС України, за останні роки від усіх форм вимагання (ст. 189 КК України) потерпіло: у 2003 р. — 1907 осіб; у 2004 р. — 1350; у 2005 р. — 1080; у 2006 р. — 912; у 2007 р. — 659; у 2008 р. — 609; у 2009 р. — 539. Тобто за останні сім років від вимагачів постраждало фізично, матеріально, психологічно, морально понад сім тисяч осіб, не враховуючи латентних жертв, частка яких є набагато більшою. Виокремити за-

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссроуд, 2008. — С. 208.

гальну кількість потерпілих саме від насильницьких форм цього злочину неможливо, оскільки така статистика, на жаль, не ведеться. Отже, наявні статистичні дані для кримінологічного аналізу є мало-придатними. Тому здійснити віктимологічну характеристику насильницьких вимогань можливо шляхом вивчення архівних кримінальних справ, що дозволить проаналізувати відомості про жертв, інформацію відносно вибору їх злочинцями. Ці кримінологічно значущі дані свідчать про: найбільш незахищену частину населення України, спосіб вчинення злочинів, поведінку потерпілих у процесі і до вчинення проти них злочинів, рівень поінформованості населення щодо заходів самозахисту, необхідної оборони та ін.¹

У літературі зазначається, що без знання структури особи потерпілого важко розраховувати на успіх у справі запобіжних заходів². Так, соціально-демографічний зріз віктимологічної характеристики цього злочину свідчить про те, що чоловіки майже у п'ять разів частіше за жінок стають жертвами насильницьких вимогань: 82,4 % проти 17,6 %. Указані результати очевидні, бо саме чоловіки, як правило, більше займаються підприємницькою діяльністю, саме сильній статі у контексті соціальних ролей належить функція утримання сім'ї, забезпечення членів родини різними благами, вони більше схильні до відчуття ризику тощо. Тому саме стосовно чоловіків спрямована основна частина майнових вимог злочинців.

Ці показники досить логічно кореспондуються з наступною ознакою — віком потерпілих. Слід зазначити, що ми звертали увагу не тільки на дорослих потерпілих, але й на неповнолітніх. Потерпілих віком до 15 років виявлено всього 0,6 %. Старших жертв у віці від 15 до 18 років було 15,8 %. Як показало дослідження, це жертви переважно так званих «шкільних» вимогань, тобто тих, що вчиняються в школах, ПТУ, технікумах і навіть вищих навчальних закладах. Найбільша частка потерпілих спостерігається у віковій групі від 19 до 30 років (32,6 %). Третину (30,6 %) складають жертви від 31 до 40 років. Далі частка потерпілих зменшується залежно

¹ Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Кроссруд, 2007. – С. 51.

² Полубинский В. И. Поведение жертвы / В. И. Полубинский // Человек и закон. – 2001. – № 3. – С. 40.

від їх віку: від 41 до 50 років — 14,7 %, від 51 до 60 років — 4,4 %, понад 60 років — 1,3 %. Отже, ми бачимо, що більшість потерпілих від насильницьких вимагань становлять чоловіки молодого і більш зрілого віку до 40 років. Останнє свідчить про те, що злочинців приваблюють особи із соціальним статусом, які розпоряджаються певними коштами. Є, звичайно, і винятки, до яких можна віднести вказаних жертв старше 60 років. Як показали матеріали архівних кримінальних справ, це пенсіонери або особи, які займались продажем саморобних алкогольних напоїв, у зв'язку з чим і ставали жертвами своїх же клієнтів, або самотні особи, що мали у власності певне майно (квартира, будинок, автомобіль), яким бажали заволодіти вимагачі шляхом переоформлення прав на це майно.

Освітній рівень потерпілих від вимагання, на нашу думку, не має особливої кримінологічної значущості, оскільки не можна говорити про стабільний зв'язок їх освітнього рівня з фактом звернення до правоохоронних органів із метою захисту свого життя, здоров'я, майна. Тим не менше базову середню освіту мали 12,7 % осіб; середню освіту — 36,8 %. Досить значну групу жертв (27,3 %) становлять особи із професійно-технічною освітою. Найбільш освічена частина потерпілих цього злочину складає п'яту частину: базова вища освіта — у 5 % жертв, вища освіта — у 17,9 %. Що стосується характеристики потерпілих за ознакою національності та громадянства, то вона дуже схожа з аналогічними показниками самих вимагачів — 63,7 % осіб є українцями, а третина (30,3 %) — росіяни. При цьому 98,3 % з них є громадянами України. Незначну частку становлять грузини, вірмени й азербайджанці (2,4 %), на інші національності припадає 3,6 % (білоруси, молдовани, татари тощо). Тобто ми можемо констатувати, що цей злочин вчиняється стосовно громадян нашої країни. Одруженими виявились 44,1 % потерпілих, 6,3 % перебували у фактичних шлюбних відносинах. Четверо з десяти жертв (39,2 %) були неодруженими, 7,1 % — розлучені, 2,4 % — вдівці (вдови), а стосовно 0,9 % осіб такі дані не відбивалися у матеріалах кримінальних справ. З цієї інформацією пов'язана характеристика наявності родини у потерпілих, тобто не тільки своєї власної сім'ї, але й родини батьківської: у 91,7 % осіб родина була. Звідси можна зробити висновок, що вимагачі не дарем-

но обирали жертв цього злочину саме таких осіб, оскільки погрози розправи над близькими потерпілих, а тим більше заподіяння їм фізичного насильства в їх присутності, остаточно спонукають до задоволення протиправних майнових вимог.

Центральною і, мабуть, найсуттєвішою характеристикою потерпілих від вимагання є їх соціально-професійний статус, тобто рід занять (рис. 1). Такі дані дозволяють науковцям виокремити у сучасних умовах процесу продовження накопичення капіталу так звані групи ризику, тобто осіб із підвищеним рівнем небезпечності, щодо яких цей злочин вчиняється найчастіше. Найбільшу групу потерпілих становлять приватні підприємці (43,2 %). Іншими дослідниками свого часу також вказувалось на достатньо високу частку комерсантів у загальній кількості жертв цього злочину — 40 %¹, 32 %².

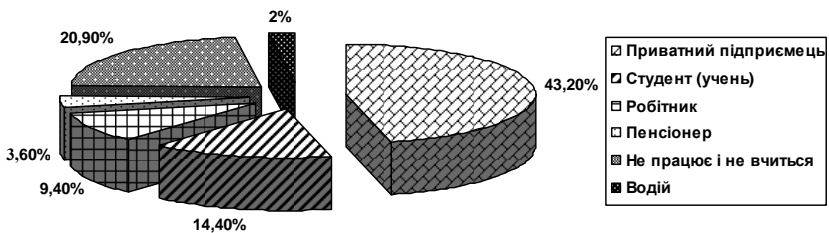

Рис. 1. Дані про соціально-професійний статус потерпілих від вимагань, поєднаних із насильством

Другу групу за обсягом посідають студенти, учні шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів та інших навчальних закладів — 14,4 %. Уявляється, що такий стан справ є штучним, через те що зумовлюється не стільки більшою поширеністю вимагань в учнівському та студентському середовищі, скільки меншою латентністю цих злочинів порівняно з насильницькими вимаганнями щодо дорослих.

¹ Сафонов В. Н. Организованное вымогательство: уголовно-правовой и криминологический анализ : монография / В. Н. Сафонов ; под ред. С. Ф. Милукова ; С.-Петербург. ин-т внешнеэкон. связей, экономики и права ; о-во «Знание» Санкт-Петербурга и Ленингр. обл. – СПб. : СПБИНВЭСЭП, 2000. – С. 205.

² Корягина О. В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика вымогательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. В. Корягина ; Иванов. гос. ун-т. – Иваново, 1998. – С. 202.

Кожним десятим потерпілим від насильницьких вимогань (9,4 %) стали робітники підприємств промисловості, транспорту, зв'язку тощо. Рідше жертвами були пенсіонери — 3,6 %, водії та таксисти — 2 %, інші — 6,5 %. При цьому п'яту частину потерпілих складають особи, які не працювали і не вчилися (20,9 %). Але тут слід дещо пояснити. Дійсно до цього показника входять особи, які ніде не працювали і статки яких не були великими, однак такий показник сформувався переважно завдяки потерпілим, які офіційно вважалися такими, що не працюють (це відображалось у відповідних процесуальних документах). Але це не означає, що їх матеріальне забезпечення є невисоким. Вони могли займатися незаконними видами діяльності, працювати за наймом, не сплачуючи податки.

Одним з основних питань віктимологічної характеристики цього злочину є дані про віктимну поведінку потерпілих від вимогань, поєднаних із фізичним насильством. Причому кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви (жертв), а тільки така, що сприяє виникненню злочинної рішучості та її реалізації або створює конкретні життєві ситуації, що передують вчиненню конкретного злочину¹. У науковій літературі під віктимністю розуміється реалізована злочинним актом «схильність», вірніше, здатність стати за певних обставин жертвою злочину або, інакше кажучи, нездатність уникнути небезпеки там, де її об'єктивно можна запобігти². Інші автори характеризують віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізується в сукупності соціальних, психічних та моральних проявів³. Існують визначення віктимності, пов'язані з уродженими рисами та властивостями особи різного характеру (біофізичні, психологічні, соціальні, матеріальні тощо), які взаємодіють із зовнішніми умовами

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссруд, 2008. — С. 240.

² Франк Л. В. Віктимология и виктимность. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью : учеб. пособие / Л. В. Франк. — Душанбе : Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1972. — С. 22.

³ Туляков В. О. Віктимология (соціальні та кримінологічні проблеми) / В. О. Туляков. — О. : Юрид. л-ра, 2000. — С. 161.

та підвищують імовірність стати жертвою злочину¹ або які підпорядковані детермінантам злочину².

З огляду на це постає питання про віднесення до групи віктимних осіб бізнесменів, підприємців або заможних громадян, поведінка яких зовні не відрізняється особливою здатністю стати жертвою вимагання, тобто осіб нейтрального типу. З цього приводу справедливо зазначається деякими кримінологами, що не всі особи стають жертвами у зв'язку зі своєю віктимністю чи віктимною поведінкою. Якщо підтримати позицію, що без віктимізації немає злочинності і навпаки, то будь-яка людина зі звичайною (навіть обережною) поведінкою стає віктимною і таким чином наче виправдовує злочинців³. Вважаємо, у цій ситуації повинно йтися не стільки про віктимність указаних осіб, скільки про суб'єктивне сприйняття вимагачами соціального статусу осіб з високими доходами, у зв'язку з чим ці особи розглядаються вимагачами як потенційні жертви цього злочину. Інакше кажучи, така віктимна властивість потерпілих вимагання, як матеріальна забезпеченість, може перетворитися на якість їх реальної уразливості⁴.

Таким чином, майже 35 % жертв вимагання, що вели активну й прибуткову підприємницьку діяльність, понад 10 % потерпілих, які придбавали квартири, автомобілі, предмети розкоші та інші цінності, не можна назвати віктимними у загальноживаному значенні цього терміна, оскільки таких осіб можна віднести до представників процесу так званої пасивної віктимізації. Серед чинників, що підвищують віктимність потерпілих від вимагання, не останнє

¹ Див.: Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Ю. Юрченко ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2004. – С. 8.

² Див.: Лукаш А. С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія / А. С. Лукаш ; за ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2008. – С. 130.

³ Голіна В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3. – С. 188.

⁴ Колодяжний М. Г. Деякі питання віктимності потерпілих від насильницьких форм вимагання / М. Г. Колодяжний // Кримінологічна політика в Україні: теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності : матеріали VII міжвуз. наук. конф. з кримінології (м. Харків, 27 листоп. 2008 р.) / за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – С. 139–141.

місце займає існування боргу не тільки перед винним, але й третіми особами. Це характерно для 11,1 % жертв, які є особливою категорією осіб, віктимність яких має провокаційний характер і від якої залежить подальша поведінка вимагача. Ілюстрацією висловленому стане кримінальна справа про вимагання відносно гр-ки С., яка була головою кооперативу та взяла великий кредит у банку. Зі своїм боргом своєчасно жінка не розрахувалась. Після того як посаду начальника кредитного відділу даного банку обійняв новий керівник, він вирішив повернути гроші, створивши організовану злочинну групу з шести осіб, в якій він був організатором. Злочинці вимагали у жінки 38 тис. доларів США, переоформлення прав на її квартиру та автомобіль. Майнові вимоги винні поєднували погрозами вбивства, зґвалтування, у тому числі і її неповнолітньої доньки, для чого потерпілу неодноразово вивозили до лісу, де її били та катували. У результаті С. передала злочинцям 11 тис. доларів США та оформила довіреність на передачу квартири та автомобіля, після чого вимагачі були затримані, а за вироком суду отримали покарання у виді позбавлення волі на тривалі строки з конфіскацією майна¹. На жаль, аналогічних вимагань багато.

Наступною віктимною властивістю потерпілих є їх вік чи стан здоров'я. Таких осіб налічується 7,1 %. До них належать передусім малолітні та неповнолітні особи, які внаслідок свого фізичного та психологічного розвитку не можуть чинити опір вимагачам. Серед таких жертв також можна виокремити осіб похилого віку, які внаслідок слабкого здоров'я, фізичної слабкості, вікових особливостей організму привертають увагу злочинців. Водночас це дає їм можливість уникнути затримання та продовжити у подальшому злочинну діяльність. У 5,6 % потерпілих віктимність проявлялась у необачному виборі знайомств. Жертви в подібних випадках виявляли зайву довірливість до малознайомих осіб, нерозбірливість у представниках певної мікрогрупи за побутовими інтересами і частіше у партнерах по бізнесу, коли останні через певні невдачі, використовуючи іноді дрібні приводи, вчиняли вимагання.

Віктимність 5,5 % потерпілих виражалась у поведінці аморального характеру. Перш за все до них можна віднести алкоголіків та

¹ Архів місцевого суду Центрального району м. Сімферополя за 2005 р.

наркоманів (3 %). Ця морально-психологічна риса не найкращим чином проявляється при виконанні обов'язків у сім'ї, трудовому колективі, позначається на проявах агресії, постійній необхідності вживання цих речовин, для чого необхідні неабиякі суми грошей. У деяких потерпілих (3,9 %) віктимність проявлялась внаслідок заняття злочинною діяльністю. Інакше кажучи, для вимагачів такі особи становили особливий інтерес, по-перше, через наявність у них великих сум грошей та інших цінностей, а по-друге, внаслідок незаконного характеру отримання цих речей, що нібито виправдовувало дії винних як у своїх, так і в очах потенційних потерпілих. Як вказували під час інтерв'ювання засуджені вимагачі, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, такі особи повинні поділитись майном, отриманим незаконним шляхом, оскільки це є, на їх думку, справедливо. Лише відносно 3 % потерпілих від цього злочину можна сказати, що вони турбувались про особисту безпеку та безпеку своїх близьких. Йдеться про наявність охоронників, частіше за місцем роботи, засобів самозахисту у вигляді газової чи іншої зброї, спеціальних газових балончиків тощо.

Немаловажною при віктимологічній характеристиці насильницького вимагання є інформація стосовно взаємин потерпілого з винним. Досить часто вони були знайомими (43,4 %). Так, знайомство переважно було за місцем роботи (14,7 %); 13,8 % потерпілих були раніше знайомі зі злочинцем за спільним дозвіллям. Про стосунки 6,3 % жертв з вимагачем можна говорити у зв'язку з місцем їх мешкання. Проживаючи поруч, будучи іноді навіть сусідами, такі винні мали інформацію про рівень доходів потенційних жертв, можливі засоби впливу на них. 3,9 % потерпілих були знайомі зі злочинцем за місцем навчання. 3 % осіб, які потерпіли від вимагання, були малознайомими зі злочинцем.

Кримінологічно значущими є відомості стосовно дій потерпілого після того, як йому пред'явлено майнові вимоги злочинців. Лише 10 % жертв одразу не погодились виконати вимоги винних без застосування щодо них фізичного насильства. 36,7 % потерпілих погодились на задоволення майнових вимог під час їх пред'явлення. Половина жертв (50,6 %) виявились більш психологічно стійкими, оскільки погодились тільки після застосування фізичного насильства. Деякі особи

(2,7 %) навіть сперечалися зі злочинцями, намагаючись знизити суму вимоги чи змінити її характер, тобто запропонувати, наприклад, замість певної суми грошей передати певне майно.

При проведенні кримінологічних досліджень вимагань майна науковці звертають увагу передусім на особу злочинця. При цьому кримінологічний аналіз цього злочину може бути неповним, оскільки дослідження поведінки жертви, її віктимних рис та властивостей можуть ігноруватись. Адже досить часто поведінка потерпілих може мати провокаційний, суперечливий та не завжди законослухняний характер. Тому здійснення віктимологічної характеристики насильницьких вимагань виведе на новий рівень діяльність різних суб'єктів із запобігання цим небезпечним корисливо-насильницьким злочинам.

Статья посвящена проблемам криминологической характеристики потерпевших от вымогательств имущества, соединенных с физическим насилием, анализу их виктимного поведения.

The article is devoted the problems of criminological description of victims from extortion connected with physical violence, analysis of their conduct.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 28 квітня 2010 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

УДК 343.97:343.8(477)

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник, м. Харків;

Т. Є. Дунаєва, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В КОНТЕКСТІ НАБЛИЖЕННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ

Стаття присвячена аналізу актуальних питань взаємодії органів, що здійснюють протидію злочинності в Україні, в контексті адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ЄС.

Ключові слова: протидія злочинності, взаємодія, координація, міжвідомчі слідчі й слідчо-оперативні групи.

Взаємодія правоохоронних органів у сфері протидії злочинності є одним із визначальних чинників успішного попередження, припинення й розкриття злочинів. Незважаючи на зусилля, які здійснюються як на законодавчому, так і на практичному рівні щодо вдосконалення взаємодії відповідних органів, це питання залишається одним із найменш розроблених у чинному законодавстві щодо протидії злочинності. Експерти відзначають значну кількість органів, які беруть участь у здійсненні правоохоронної діяльності, а також численні законодавчі прогалини у питанні співробітництва компетентних органів в окремих напрямках здійснення протидії злочинності¹. Практика йде шляхом напрацювання методик співробітництва правоохоронних органів у питаннях, віднесених до їх компетенції, а отже, існує потреба в їх законодавчому закріпленні.

¹ Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 234–236; Пивоваров В. В. Взаємодія слідчого з органами дізнання при провадженні досудового слідства у кримінальних справах : навч. посіб. / В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. – Х. : Право, 2008. – 296 с.

Актуальність дослідження означеної теми зумовлюється проведенням реформи правоохоронних органів, яка започаткована у серпні 2010 р. під патронатом Президента України¹. *Метою* дослідження є визначення форм співробітництва правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, а також напрямків їх удосконалення з урахуванням європейських стандартів, які є пріоритетними в рамках взаємовідносин України з ЄС².

Насамперед слід коротко визначитися з такими поняттями, як «правоохоронні органи» і «протидія злочинності».

У науковій юридичній літературі немає єдиного поняття «правоохоронна діяльність», її сутнісних ознак та переліку органів, що належать до правоохоронних. Цьому сприяє як світова практика, яка не містить єдиних критеріїв з цього питання, відсутність відповідних міжнародних стандартів, так і невизначеність чинного законодавства у цій сфері. Єдиний нормативний акт, що містить перелік органів, які належать до правоохоронних, — це Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. Відповідно до ст. 1 Закону до таких органів відносяться органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, державної податкової служби, виконання покарань, а також органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони та інші державні органи, які здійснюють правозастосовні і правоохоронні функції³. При цьому за законом цей перелік не є вичерпним, а понят-

¹ Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства : Указ Президента України від 17.09.2010 р. № 820/2010 // Офіц. вісн. Президента України. – 2010. – 4 верес. (№ 25). – С. 6. – Ст. 807.

² План дій Україна – Європейський Союз: європейська політика сусідства [Електронний ресурс] : 02.02.2005 р. // Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19138.htm>. – Заголовок з екрана; Силіна Т. Безвізова ПЛАНка [Електронний ресурс] / Тетяна Силіна // Дзеркало тижня. – 2010. – 27 листоп. – 3 груд. (№ 44). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/1000/1600/70901/>.

³ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

тя «правозастосовні» і «правоохоронні» функції визначені лише на доктринальному рівні¹.

Визначенню конкретного переліку правоохоронних органів, які здійснюють протидію злочинності, має передувати аналіз завдань і повноважень, які законом покладені на відповідні органи, виходячи із визначення протидії злочинності. У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі для характеристики діяльності щодо протидії злочинності, вжиття заходів по її зменшенню використовуються різні терміни: «попередження», «профілактика», «боротьба», «контроль», «протидія», «війна», «запобігання», «припинення» тощо. Ми вважаємо, що кожний із цих термінів має свій зміст, але найбільш уживаними на сьогодні є терміни «запобігання» та «протидія», яким надається різне смислове навантаження. Так, О. О. Бандурка та Л. М. Давиденко вважають, що термін «протидія» у широкому контексті охоплює й запобігання і слугує для визначення загального впливу на злочинність². А. П. Закалюк дотримується іншої точки зору і вважає, що поняття «боротьба», «протидія» належать до класу узагальнених, які відтворюють загальну сутність, що полягає у чиненні супротиву і не розкриває сутності запобігання³.

Відповідно до ще однієї правової позиції, поняття «протидія злочинності» і «боротьба зі злочинністю»⁴, що вживаються в широкому їх значенні, можуть трактуватися як реакція суспільства на злочинність. При цьому термін «реакція» включає у себе як кримінально-правовий вплив, так і кримінологічний вплив на зло-

¹ Організація судових та правоохоронних органів : підруч. для студ. юрид. спец. навч. закл. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 10.

² Бандурка А. А. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография / А. А. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Харьков, 2005. – 376 с.

³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 321.

⁴ За браком місця ми не будемо вдаватися до аналізу термінологічних розбіжностей «протидії злочинності» й «боротьби зі злочинністю», підкреслимо лише їх синонімічний характер. Якщо перше поняття було більш вживаним за радянських часів, то друге є більш сучасним і відображає ті суспільно-політичні зміни, які відбулися після набуття Україною незалежності у 1991 р.

чинність¹. Підтримуючи в цілому вказаний підхід, зауважимо, що поняття, які аналізуються, мають включати також і кримінально-процесуальний аспект, оскільки застосування положень кримінального закону можливо лише в рамках кримінально-процесуальної форми, аналіз результативності якої дозволяє виокремити кримінологічні аспекти впливу на злочинність.

На нашу думку, *протидія злочинності* — це поняття, яке у найбільш узагальненому вигляді означає діяльність компетентних державних органів щодо відповіді на злочинність як соціальне явище, усунення та відвернення її негативних для суспільства наслідків. До складових цього поняття можна віднести: 1) попередження (профілактику) злочинності; 2) безпосереднє припинення вчинення злочину; 3) розслідування, розкриття злочину й пред'явлення обвинувачення; 4) притягнення судом винних до кримінальної відповідальності; 5) виконання кримінального покарання; 6) усунення причин і умов злочину.

Відповідно до чинного законодавства можна виділити такі форми роботи уповноважених державних органів: а) оперативно-розшукова діяльність; б) досудове провадження по кримінальній справі, яке здійснюється у формах дізнання та досудового слідства і структуроване на етапи відповідно до КПК України; в) розгляд і вирішення кримінальної справи судом; г) виконання кримінального покарання; д) координація діяльності правоохоронних органів органами прокуратури; е) діяльність компетентних державних органів у рамках визначених законом повноважень у сфері протидії злочинності.

Окремої уваги потребують організаційно-правові форми взаємодії компетентних державних органів у сфері протидії злочинності. Найбільш загальним нормативним документом у цій сфері є Інструкція про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю. Зазначеною Інструкцією визначено основні напрями та форми взаємодії правоохоронних органів України у вирішенні питань боротьби зі злочинністю, а також безпосередньо визначаються суб'єкти цієї діяльності, а саме: МВС, СБУ, Державний комітет у справах охорони державного кор-

¹ Давыденко Л. М. Противодействие преступности: вопросы теории и практики : курс лекций / Л. М. Давыденко, М. Л. Давыденко, А. Н. Литвинов. – Харьков : Тимченко, 2009. – С. 5–14.

дону України, Міністерство оборони України, Міністерство юстиції України.

До *основних напрямів* взаємодії правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі зі злочинністю Інструкція відносить такі: 1) організація реалізації державної політики у сфері боротьби із злочинністю; 2) профілактика злочинів та інших правопорушень; 3) виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів; 4) розшук та затримання злочинців; 5) забезпечення громадського порядку та громадської безпеки; 6) удосконалення правової бази боротьби із злочинністю¹. Відповідно до визначених напрямів взаємодії та співробітництва виділяються головні *форми* проведення спільних дій у сфері протидії злочинності: спільні наради з метою визначення та розгляду найбільш актуальних питань боротьби зі злочинністю; розробка та реалізація спільних планів, програм протидії злочинності в цілому та за окремими напрямами; взаємне інформування правоохоронними органами один одного про виявлену ними в процесі здійснення своїх функцій інформацію щодо злочинів, безпосередня боротьба з якими віднесена до компетенції іншого правоохоронного органу, створення спільних баз даних; підготовка та видання відомчих нормативних актів, які регламентують спільну діяльність; створення у разі необхідності слідчо-оперативних груп з числа працівників взаємодіючих органів для здійснення у межах визначеної законодавством компетенції заходів по виявленню, розкриттю та розслідуванню злочинів; створення робочих груп щодо вивчення криміногенної ситуації в цілому в країні та за окремими напрямами; використання у разі потреби співробітників інших органів для виконання функцій, покладених на правоохоронний орган; виділення в оперативно-розшукових та слідчих підрозділах правоохоронних органів працівників, відповідальних за організацію взаємодії з аналогічними підрозділами інших правоохоронних органів; спільний аналіз ситуації, яка стосу-

¹ Про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі із злочинністю [Електронний ресурс] : Інстр. СБУ, МВС, Держ. ком. у справах охорони держ. кордону України, Держмиткому, Нац. гвардії України, МО, Мін'юсту № 4348/138/151/11-2-2870/172/148-407/2-90-442 від 10.08.94 р. // Закони України : інформ.-прав. портал. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_12/pg_ijnrwb.htm. – Заголовок з екрана.

ється злочинності; підготовка пропозицій щодо окремих заходів та комплексу дій протидії злочинності тощо.

Аналіз зазначених вище форм взаємодії правоохоронних органів у сфері протидії злочинності дозволяє виокремити актуальні напрямки, які мають наблизити Україну до стандартів і практик РЄ і країн ЄС.

Перший важливий аспект, який стосується функціонування органів протидії злочинності, стосується загальної системи цих органів. Усі експерти одностайні в тому, що вона є занадто громіздкою, заплутаною, повноваження деяких органів дублюються, а також має місце значна неузгодженість у визначенні їх компетенції. Більше того, за роки незалежності України (починаючи з 1991 р.) кількість органів протидії злочинності не зменшувалася, а, навпаки, збільшувалася (приміром, МВС України позбавили системи виконання покарань і пожежної охорони, була утворена податкова міліція із наділенням її функціями дізнання й досудового слідства). Відповідно до основ теорії управління збільшення кількості об'єктів, які потребують управлінського впливу, призводить до ускладнення керування ними¹. Отже, на практиці виникають компетенційні конфлікти між великою кількістю органів протидії злочинності. У сучасній правоохоронній системі не існує єдиного центру управління органами протидії злочинності, який би здійснював програмне, інформаційно-аналітичне та координаційне забезпечення діяльності компетентних державних органів у цій сфері.

Досвід функціонування правоохоронних органів Європи свідчить про наступне. По-перше, значно меншою є штатна чисельність та загальна кількість органів, що здійснюють протидію злочинності. По-друге, у країнах Європи наближені або прирівняні до статусу військовослужбовців лише ті підрозділи правоохоронних органів, які здійснюють безпосередній опір злочинцям і мають право застосовувати зброю і заходи з обмеження прав громадян. Як слушно зазначає з цього приводу В. Карасик, все те, що прямо не пов'язано із забезпеченням громадської безпеки, боротьбою з кримінальною злочинністю і розслідуванням злочинів, по-

¹ Терещенко В. І. Організація і управління / В. І. Терещенко. – К. : Вища шк., 1990. – 320 с.; Боровська Т. М. Основи теорії управління та дослідження операцій : навч. посіб. / Т. М. Боровська, І. С. Колесник, В. А. Северілов. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. – 242 с.

винні здійснювати державні чиновники¹. Усі ж інші підрозділи МВС України, Державної податкової адміністрації України (ДПА України) та інших правоохоронних органів мають бути цивільними, а їх службовці — перебувати на державній службі (приміром, паспортні служби в системі МВС України). Отже, в Україні існує нагальна потреба чіткого виділення функцій протидії злочинності й інших супутніх функцій, які здійснюють правоохоронні органи, й прийняття відповідних організаційно-правових заходів. Це досить складне завдання, яке потребує насамперед політичної волі. Перегляд функціональних повноважень і кількості правоохоронних органів, що здійснюють протидію злочинності, потребуватиме непростих кадрових рішень, скорочення штатів, можливо — ліквідації певних структур.

У цьому контексті нове звучання може отримати ідея щодо утворення Національного бюро розслідувань (НБР), яка вже тривалий час обговорюється, реалізація якої залишається на стадії законопроекування. Окрім розслідування найбільш небезпечних видів злочинів, приміром корупційних правопорушень, злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями, НБР могло б стати реальним центром з координації взаємодії правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, вироблення загальних підходів до зменшення небезпек, які спричинює злочинність у суспільстві. При цьому не обов'язково йти радикальним шляхом і концентрувати в НБР абсолютно всі слідчі підрозділи, які нині функціонують у різних органах. Можливим є і такий варіант, як передача до НБР підслідності органів прокуратури (що дозволить виконати п. 9 перехідних положень Конституції України), СБУ (це сприятиме зосередженню уваги цього органу на оперативній й розвідувальній діяльності), вивільнення підрозділів ДПА України від слідчих функцій (оскільки це не відповідає європейській практиці), а також перерозподіл підслідності між слідчими підрозділами МВС України і НБР. На нашу думку, такі інституційні перетворення сприятимуть підвищенню ефективності заходів протидії злочинності на держав-

¹ Карасик В. Замість довгих промов... [Електронний ресурс] / Володимир Карасик // Дзеркало тижня. – 2010. – 13–19 листоп. (№ 42). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/1000/1050/70776/>.

ному рівні. Адже слід враховувати і той факт, що єдину структуру або дві-три структури, які здійснюють одноманітні функції, набагато простіше проконтролювати як громадськості, так і на державному рівні, а відповідно — це сприятиме досягненню загальної мети зменшення рівня злочинності в державі.

Ситуація ускладнюється відсутністю єдиної стратегії протидії злочинності, яка була б ухвалена на загальнодержавному рівні. Безперечним позитивом можна визнати прийняття Кабінетом Міністрів України Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року від 29.09.2010 р.¹, однак цей документ, по-перше, стосується лише питання профілактики, яке є одним із складових протидії злочинності, а по-друге, містить лише норми програмного спрямування без чіткого переліку конкретних заходів, які мають здійснюватися конкретними правоохоронними органами. Отже, нагальною потребою є розробка й прийняття такого документа, який буде стосуватися якщо не всіх видів злочинів, то принаймні найбільш небезпечних проявів злочинності, які набули найбільшого поширення в Україні або являють небезпеку для національної безпеки країни. Перелік таких злочинів можна визначити на підставі аналізу судової статистики, а також даних органів МВС, СБ, ДПА, прокуратури.

Окремої уваги в контексті вдосконалення взаємодії органів, що здійснюють протидію злочинності, є визначення ролі прокуратури. Функції прокуратури визначені ст. 121 Конституції України, однак Закон України «Про прокуратуру» покладає на ці органи низку додаткових завдань. Відповідно до ст. 10 Закону Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори координують діяльність органів внутрішніх справ, органів служби безпеки, органів податкової міліції, органів митної служби, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та інших правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю. Як справедливо відзначають П. М. Каркач, В. Л. Синчук, головне призначення координації дій правоохоронних органів — це підвищення

¹ Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 29 верес. 2010 р. № 1911-р // Уряд. кур'єр. – 2010. – 5 жовт. (№ 184). – С. 7.

ефективності боротьби зі злочинністю, усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів¹.

Форми координації діяльності правоохоронних органів визначаються у відомчих актах Генеральної прокуратури України. До них належать: 1) проведення координаційних нарад керівників правоохоронних органів; 2) обмін інформацією з питань боротьби зі злочинністю; 3) видання спільних наказів, вказівок, підготовка інформаційних листів та інших організаційно-розпорядчих документів; 4) спільні виїзди до регіонів для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю; 5) вивчення і поширення позитивного досвіду; 6) створення слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів; 7) проведення спільних цільових заходів з метою виявлення і припинення злочинів, а також усунення причин і умов, що сприяли їх вчиненню; 8) взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підвищення кваліфікації працівників, проведення спільних семінарів, конференцій; 9) розроблення і затвердження узгоджених планів координаційної діяльності та інших напрацьованих практикою форм².

Варто зауважити, що діяльність органів прокуратури в напрямку координації діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності є досить активною й результативною, що зумовлено насамперед накопиченням багаторічного досвіду в цій сфері.

У контексті триваючої в науковій юридичній літературі дискусії щодо визначення функцій прокуратури з метою наближення її до стандартів ЄС варто зазначити наступне. Незважаючи на відсутність прямої вказівки щодо координаційної функції органів прокуратури у сфері протидії злочинності в документах РЄ і ЄС, не можна категорично відмовлятися від цього напрямку діяльності прокуратури. По-перше, функція координації логічно витікає із загальних функцій кримінального переслідування й нагляду за слідством, які при-

¹ Каркач П. М. Координаційна функція прокуратури України : навч.-метод. посіб. / П. М. Каркач, В. Л. Синчук – Х. : Право, 2005. – С. 15.

² Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю [Електронний ресурс] : Наказ Ген. прокурора України № 2 від 21.02.2000 р. : ред. від 20.01.2001 р. // Правові системи НАУ. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.2360.0>. – Заголовок з екрана.

таманні прокуратурам більшості країн Європи. По-друге, в Рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства» від 06.10.2000 р. серед функцій прокуратури у деяких системах кримінального судочинства зазначається «здійснення національної політики щодо злочинності, пристосовуючи її, за необхідності, до дійсності на місцях та в регіонах»¹. Координаційна діяльність прокуратури, безперечно, є складовим елементом «національної політики щодо злочинності».

Окрім того, ще у жовтні 1999 р. у м. Тампері (Фінляндія) спеціальна сесія Європейської Ради погодила заходи практичних дій щодо протидії злочинності, серед яких — координація роботи національних правоохоронних служб через спеціальні установи². До фактів, які свідчать про усвідомлення в ЄС проблеми налагодження взаємодії правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, належить триваюча в ЄС дискусія щодо можливості створення наднаціональної прокуратури³. А отже, при визначенні функцій національної прокуратури в ході реформи кримінальної юстиції очевидно є відповідь на запитання щодо залишення координаційної функції.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити таке. Протидія злочинності — це важлива функція держави, яка означає діяльність компетентних державних органів щодо відповіді на злочинність як соціальне явище, усунення та відвернення її негативних для суспільства наслідків. Координація діяльності державних органів, до повноважень яких належить протидія окремим проявам злочинності, має здійснюватися на державному рівні. По-перше, має бути прийнята державна програма протидії злочинності. По-друге, під час реформи органів кримінальної юстиції варто визначитися із переліком органів, які здійснюють протидію злочинності, оптимізувати їх діяльність, усунути паралелізм у роботі й дублювання

¹ Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства : Рекомендація R (2000) 19 Комітету міністрів держав – членів Ради Європи від 6 жовт. 2000 р. // Вісн. прокуратури. – 2001. – № 2. – С. 71–77.

² Международное уголовное право : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / РАН, Ин-т государства и права ; [И. П. Блищенко и др.] ; под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1999. – С. 6.

³ Право Европейского Союза : учеб. для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по направлению и специальности «Юриспруденция» / [С. Ю. Кашкин и др.] ; под ред. С. Ю. Кашкина. – М., 2004. – С. 84.

повноважень. Важливу роль у забезпеченні ефективної взаємодії органів протидії злочинності мають відігравати органи прокуратури, що відповідає як національній практиці, так і міжнародним стандартам. Основним напрямком удосконалення законодавства у цій сфері має стати створення нормативних передумов для функціональної взаємодії різноманітних суб'єктів протидії злочинності.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення вдалого досвіду компетентних органів країн — членів ЄС, а також практик наднаціональних інституцій ЄС у сфері взаємодії органів, що здійснюють протидію злочинності з метою впровадження їх у вітчизняне законодавство.

Статья посвящена анализу актуальных вопросов взаимодействия органов, которые осуществляют противодействие преступности в Украине, в контексте адаптации отечественного законодательства к стандартам ЕС.

The article is devoted the analysis of actual questions of co-operation of organs which carry out counteraction criminality in Ukraine, in the context of adaptation of domestic legislation to the standards of ES.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 3 листопада 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

О. Ю. Шостко.

УДК 343.9

В. О. Дятлова, главный специалист НПЦ Генеральной прокуратуры Республики Беларусь, аспирант Национального центра законодательства и правовых исследований Республики Беларусь, г. Минск

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ИНТЕРЕСОВ СЛУЖБЫ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Стаття присвячена розгляду кримінологічної характеристики злочинів проти інтересів служби у Республіці Білорусь.

Ключевые слова: криминологическая характеристика, преступление против интересов службы, предупреждение преступлений.

К преступлениям против интересов службы в соответствии с уголовным законодательством Республики Беларусь относятся: злоупотребление властью или служебными полномочиями; бездействие должностного лица; превышение власти или служебных полномочий; служебный подлог; служебная халатность; незаконное участие в предпринимательской деятельности; получение взятки; дача взятки; посредничество во взяточничестве; принятие незаконного вознаграждения. По данным уголовной статистики, количество преступлений против интересов службы в период с 2001 по 2009 г. в Республике Беларусь составляло в разные годы от 1,3 до 2,5 % от всех зарегистрированных преступлений (2009 г. — 1,7 %). В структуре группы преступлений против интересов службы наибольший удельный вес приходится на такие преступления, как служебный подлог (ст. 427 УК) — 34,5 %, дача взятки (ст. 431 УК) — 27,2 %, получение взятки (ст. 430 УК) — 16,2 %, злоупотребление властью или служебными полномочиями (ст. 424 УК) — 12,6 %¹. Необходимо также отметить, что количество зарегистрированных злоупотреблений властью или служебными полномочиями возросло за девять

¹ Статистические данные за 2009 г.

лет (период с 2001 по 2009 г.) более чем в 2 раза (со 151 до 324 преступлений), дача взятки — рост за этот же период составил 127 %, в то же время количество служебных подлогов и получений взятки сократилось на 15 % и 37,7 % соответственно. В период с 2001 по 2008 г. значительно возросло (более чем в 7 раз) количество преступлений, предусмотренных ст. 433 УК («Получение незаконного вознаграждения служащим государственного аппарата»), — с 10 в 2001 г. до 73 в 2008 г., однако уже в 2009 г. было зарегистрировано 48 преступлений, или на 35 % меньше по сравнению с предыдущим годом.

Количество выявленных лиц, совершивших преступления против интересов службы, составило в 2009 г. 1314 лиц, что на 81,5 % больше по сравнению с 2001 г. Также за период с 2002 г.¹ по 2007 г. динамика количества осужденных за совершение преступлений против интересов службы имела тенденцию постоянного роста и к 2007 г. прирост составил 55,0 % по сравнению с 2002 г.

Из числа осужденных рассматриваемой категории в 2009 г. 12 % совершили преступления в сфере сельского хозяйства, 5 % — в промышленности, 3 % — торговле и общепите, 3 % — строительстве, 2 % — сфере транспорта. Следует отметить, что, согласно данным статистики, в 2009 г. каждый десятый из числа осужденных являлся на момент совершения преступления руководителем и должностным лицом (в абсолютных цифрах — 69 из 726 осужденных, или 9,5 %). В том числе — в сфере строительства — 9 % от осужденных, в сфере промышленности — 7,7 %, в сельском хозяйстве — 16,6 %, в транспортной сфере — 18,2 %. Статистические данные коррелируются с данными, полученными на основе анализа уголовных дел, возбужденных по ст. 424 УК. Исследование показало, что подавляющее большинство деликтов злоупотребления властью или служебными полномочиями происходит в сфере хозяйственной деятельности (промышленность, транспорт), сельского хозяйства, а также правоохранительной деятельности. Кроме того, установлено, что субъектами таких коррупционных преступлений являются чаще всего руководители (их заместители) государственных предприятий, учреждений, организаций, служа-

¹ Статистика осужденных анализируется начиная с 2002 г.

щие предприятий, учреждений, организаций иных форм собственности, в т. ч. смешанной, работники сельскохозяйственных предприятий, сотрудники правоохранительных органов, органов исполнительной власти, банковских учреждений. По мнению исследователей, такое положение может свидетельствовать о недостаточной урегулированности и подконтрольности отношений в этих сферах деятельности. Следует также отметить, что, по данным исследования, в сфере сельского хозяйства основной ущерб, причиненный в результате злоупотреблений властью или служебными полномочиями, наносится руководителями структурных подразделений (заведующий молочной фермой, бригадир и т. д.) и в основном этот ущерб причиняется гражданам, работникам тех же совхозов, колхозов и др. К наиболее часто встречающимся злоупотреблениям относится, например, составление фиктивных актов на выбраковку, выбытие и передачу (продажу) скота в счет заработной платы работникам хозяйства, на основании которых производится удержание из заработной платы, хотя на самом деле произошел падеж скота (из выявленных фактов совершения злоупотребления служебной властью или служебными полномочиями, повлекшего причинение материального ущерба, в сельском хозяйстве на долю таких злоупотреблений приходится 62,5 %). Представляется, что в этих случаях имеет место несовершенство законодательства в этой сфере, так называемая «погоня» за статистическими показателями и низкий уровень правовой культуры.

Причины и условия, способствующие совершению преступлений против интересов службы. Преступления против интересов службы объективно присущи всем моделям государственного устройства. Следовательно, есть определенный комплекс факторов, детерминирующих причины и условия, способствующие совершению преступлений против интересов службы. Наиболее удобной является классификация по содержанию, где можно выделить социально-экономические, правовые и организационно-управленческие блоки.

1. Социально-экономические.

1.1. В хозяйственной сфере преобладает разрешительный принцип, когда от работника соответствующей государственной структуры зависит решение многих вопросов. В настоящее время в за-

конодательстве недостаточно регламентированы основания, способы и формы контроля в сфере предпринимательской или иной экономической деятельности. При отсутствии подобной регламентации создаются благоприятные условия для служебного произвола и взяточничества.

1.2. Криминальный бизнес и организованная преступность активно стремятся к подкупу должностных лиц. Уже достаточно традиционными формами подкупа стали оплата зарубежных поездок, льготные кредиты, строительство недвижимости и оформление имущества на подставных лиц и т. п. В свою очередь, от коррупционеров требуется вывести из-под контроля физических и юридических лиц, действующих в нарушение установленных правил, а в случае необходимости — и активное лоббирование интересов предпринимателей и коммерческих структур, несмотря на то, что это противоречит интересам государства и общества.

1.3. Имеющееся в обществе расслоение по уровню доходов также провоцирует определенную часть служащих пренебречь принципами и государственными интересами.

2. Организационно-управленческие.

2.1. Эффективность работы правоохранительных органов по изобличению в совершении преступлений против интересов службы должностных лиц из высших эшелонов власти остается недостаточно высокой. Международный опыт свидетельствует, что для успешной борьбы с этим явлением необходима не только совершенная правоохранительная система, но и соответствующее стремление ответственных должностных лиц государства вести борьбу с коррупцией.

2.2. Проникновение в органы государственной власти и управления лиц, имеющих корыстную направленность. Заинтересованность представителей криминального бизнеса продвинуть «своих» лиц в государственные органы, чтобы решать собственные узкокорпоративные задачи.

2.3. Недостатки системы контроля за доходами и расходами государственных служащих. Как свидетельствует зарубежный опыт, финансовый контроль над доходами и имуществом должностных лиц и членов их семей существует во всех цивилизованных странах мира.

2.4. Структурная неадекватность правоохранительной системы и недостаточно эффективный механизм взаимодействия органов по вопросам борьбы с преступлениями против интересов службы. На сегодняшний день специализированные подразделения МВД и КГБ Республики Беларусь в борьбе с коррупционной преступностью частично дублируют друг друга. Критерии оценки деятельности субъектов, задействованных в борьбе с коррупционной преступностью, должны быть скорректированы с учетом научных разработок и нововведений в действующем законодательстве. В то же время координация работы правоохранительных органов по выявлению и расследованию коррупционной преступности находится еще не на должном уровне.

3. Правовые.

3.1. Нормы права должны четко регламентировать все сферы деятельности должностных лиц и нейтрализовать возможности для манипулирования ими в личных противоправных целях. Нечеткая правовая регламентация деятельности предприятий, учреждений, организаций, недоработки в их финансово-хозяйственной деятельности, недостаточная регламентация прав и обязанностей должностных лиц неизбежно порождают безответственное отношение к службе, возможность избежать наказания за вред, причиняемый государственным и общественным интересам.

Мероприятия по предупреждению преступлений против интересов службы. Все мероприятия, которые могут принести положительные результаты, можно условно подразделить на краткосрочные и долгосрочные. В числе долгосрочных мер следует выделить повышение уровня юридической образованности граждан, их правосознания и правовой культуры, формирование установок на законопослушное поведение и уважительное отношение к закону, правам и законным интересам других лиц. Важная роль здесь отводится качеству среднего и специального образования, деятельности общественных объединений. Результативность этих и других аналогичных мероприятий будет тем выше, чем эффективнее государство будет поощрять правомерное поведение личности.

В качестве краткосрочных можно предложить следующие:

1. Совершенствование законодательства в целях устранения причин и условий, способствующих совершению коррупционных

преступлений, например, посредством сокращения и упрощения существующих административных процедур, осуществляемых как в отношении физических лиц, так и индивидуальных предпринимателей и юридических лиц. Основные направления в данной сфере должны осуществляться через установление оптимальных сроков совершения административных процедур, сокращение количества предоставляемых документов; максимально возможную реализацию принципа «одно окно» при совершении административных процедур; пропорциональность платы за их совершение понесенным расходам; доступность информации об административных процедурах.

2. Совершенствование законодательства, регламентирующего прохождение службы в государственном аппарате. В связи с этим следует рассмотреть необходимость введения нового правового института — «конфликт интересов», который существует в законодательстве Российской Федерации и нашел поддержку среди ученых и практиков как одна из мер предупреждения коррупции. Кроме того, возможно использовать опыт ряда государств об ограничении (запрете) приема на работу бывшего государственного служащего в течение определенного срока в организации, если при исполнении своих служебных полномочий им оказывалось влияние на деятельность этих организаций. А также применение более эффективных мер воздействия в отношении лиц, склонных к совершению коррупционных правонарушений. На сегодняшний день некоторые наказания (например, предупреждение, выговор) показывают невысокую результативность. В связи с этим следует рассмотреть в качестве альтернативы такие виды наказаний, как уменьшение стажа службы либо дисквалификацию.

3. Разработка документа, сочетающего этические и дисциплинарные нормы поведения государственных служащих (Кодекс государственной службы), который должен включать нормы, регламентирующие порядок их действий в коррупционно рискованных ситуациях, а также процедуру привлечения государственных служащих к дисциплинарной ответственности.

4. Совершенствование методов проверки достоверности сведений о доходах государственных служащих.

5. Установление обязанности внесения представлений органами уголовного преследования об устранении причин и условий, способствующих совершению преступлений против интересов службы.

Статья посвящена рассмотрению криминологической характеристики преступлений против интересов службы в Республике Беларусь.

The article is devoted to the consideration of criminology description of crimes against interests of service in the republic of Belarus'.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 11 від 15 грудня 2010 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

СИСТЕМА ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ШВЕЙЦАРІЇ

Стаття присвячена висвітленню основних даних про систему виконання кримінальних покарань Швейцарської Конфедерації.

Ключові слова: тюрма, кримінальні покарання, позбавлення волі, ув'язнення, виконання покарань.

Ураховуючи прагнення України до запровадження прогресивних стандартів у сфері виконання покарань, особливої актуальності набуває потреба вивчення позитивного міжнародного досвіду. Автору цієї статті довелося особисто ознайомитись із порядком організації процесу виконання кримінальних покарань у Швейцарській Конфедерації, а отримана в ході візиту до цієї країни інформація відображена у даній публікації.

Правову основу для виконання покарань та заходів правового характеру становить Кримінальний кодекс Швейцарії (далі — КК Швейцарії), що набув чинності 1 січня 2007 року, та ст. 123 Конституції Конфедерації. КК Швейцарії пояснює цілі кримінального закону, описує різноманітні кримінальні санкції та типи установ виконання покарань. Стаття 123 Конституції Конфедерації встановлює основні принципи (вимоги) в підході до виконання покарань: 1) *кантони*¹ зобов'язані виконувати рішення своїх судів; 2) кантони зобов'язані будувати свої пенітенціарні установи та забезпечувати їх функціонування і в цьому питанні можуть досягати узгодження з іншими кантонами. Це перш за все стосується питання спільного

¹ Кантон – це територіальна одиниця, щось на кшталт областей в Україні. У Швейцарії існує 26 кантонів, більшість з яких є автономними. Найбільший кантон нараховує 1 300 тис. жителів, найменший – 15 тис.

будівництва та використання подібних інститутів (міжконтинентальні угоди по виконанню покарань). Тобто не всі кантони через нечисленність мешканців потребують власних місць позбавлення волі, тому доволі поширеною практикою є створення спільних установ виконання покарань, що обслуговують декілька кантонів та утримуються ними спільно. Але означеним роль таких угод не вичерпується, в результаті чого міжкантональні угоди є доволі поширеною практикою. Незалежно від того, що практично кожен кантон будує та забезпечує функціонування всіх типів тюрем, необхідних для виконання покарань та заходів правового характеру на своїй території, кантони укладають низку інших регіональних договорів. Ці формальні міжкантональні угоди заповнюють прогалини, що існують у конфедеративному законодавстві та законодавстві самих кантонів. Міжкантональні угоди переважно охоплюють такі сфери:

– спільне використання установ виконання покарань з точки зору економічної доцільності;

– гармонійний та обґрунтований підхід до розміру заробітної плати, що виплачується правопорушникам за їх трудову діяльність в тюрмі, при звільненні за тимчасовою ліцензією та при особливих формах виконання покарань.

Спеціальне законодавство в області кримінального судочинства є компетенцією конфедеративних урядів, а виконання покарань являє собою зону відповідальності кантонів, за винятком випадків, коли загальним законодавством встановлено інший порядок. Як результат, у Швейцарії фактично існує 26 в цілому незалежних систем виконання покарань (за числом кантонів), що, за визначенням самих працівників, дозволяє апробувати на практиці найрізноманітніші підходи до процесу виконання кримінальних покарань, обравши для впровадження найкращі з них.

Базуючись на ст. 123, параграфах 1 та 3 Конституції Конфедерації, федеральний уряд може займатися законодавчою діяльністю щодо призначення покарань та відігравати активну роль у наданні субсидій на будівництво установ для дорослих і неповнолітніх правопорушників, а також на функціонування виховних установ для неповнолітніх. Додатково конфедеративний уряд має можливість

підтримувати пілотні проекти в даній галузі. Так, у минулому році контрибуції на будівництво, ремонт та оновлення установ виконання покарань та заходів правового характеру склали 17 млн швейцарських франків (близько 140 млн грн); конфедеративні уряди витратили на пілотні проекти та виплату субсидій близько 1 млн франків (8,2 млн грн) й надали загалом суму в 73 млн франків (600 млн грн) на розвиток й утримання служб, що займаються питаннями соціального супроводу та роботи з неповнолітніми.

Слід одразу ж відзначити, що у Швейцарії відсутні тюрми для неповнолітніх (такими визнаються діти віком від 12-ти до 18-ти років). Правопорушники названого віку поміщуються у спеціальні виховні установи, що мають освітнє спрямування (відносяться до відання системи освіти). Разом із цією категорією осіб у названих закладах перебувають інші діти, вилучені з різних причин із родин, а також діти, що залишились без батьківської опіки. Лише у виняткових випадках, коли неповнолітній є вкрай небезпечним для оточуючих, він не направляється до освітньої установи, а розміщується в окремому відділенні тюрми для дорослих (необхідно зазначити, що нині таких осіб усього 100 на всю країну). Разом із тим передбачається функціонування спеціальних судів для розгляду справ щодо неповнолітніх засуджених.

Уряди членів конфедерації зобов'язані забезпечувати всі стандарти та гарантувати права засуджених у рамках міжнародних угод, ратифікованих та підписаних Швейцарією. Найбільш важливими з них визнаються Європейська конвенція з прав людини, Європейська конвенція з попередження тортур, Європейські тюремні правила, Конвенція проти тортур ООН.

На перший погляд система кримінальних покарань Швейцарії є доволі простою. Так, КК Швейцарії встановлює дві основні категорії кримінальних санкцій — покарання та заходи правового характеру. До покарань належать: тюремне ув'язнення, штраф та громадські роботи. Кожен із названих видів покарання може мати умовний або частково умовний характер із встановленням іспитового строку від 1-го до 5-ти років. На початку виконання покарання засуджений проходить пробацийний період, за результатами якого визначається, чи буде він реально відбувати покарання, що йому

призначене. Якщо правопорушник успішно проходить пробаційний період, то покарання може бути замінене на умовне, якщо ж умови порушені — покарання залишається без змін.

Тюремне ув'язнення — це санкція, що обмежує свободу, причому обмеження особистої свободи не завжди пов'язується з постійною ізоляцією у спеціальній установі. Зазвичай строк тюремного ув'язнення коливається від 6-ти місяців до 20 років. У випадках, якщо законом встановлені спеціальні вимоги, тюремне ув'язнення може бути призначене довічно. Слід одразу ж обмовитись, що останній вид покарання не має абсолютно довічного характеру, оскільки засуджені у разі доброї поведінки мають можливість звільнитися після відбуття 15 років позбавлення волі (практично всі засуджені до довічного позбавлення волі звільняються після відбуття цього терміну, усі інші — до закінчення 20-річного ув'язнення). Також суд має право призначити строк покарання тривалістю менше 6-ти місяців, зокрема у разі порушення умов, якими супроводжувалось прийняття рішення про винесення умовного вироку.

Форма позбавлення волі визначається кантоном і встановлюється в кожній установі виконання покарань. Та чи інша форма позбавлення волі обирається як безпосередньо при надходженні особи до тюрми, так і в процесі виконання покарання у виді позбавлення волі. Такими формами є:

– *часткове (напіввільне) позбавлення волі* — «*тюремне ув'язнення наполовину*» — це особлива форма покарання у виді позбавлення волі, що являє собою поєднання свободи та тюремного ув'язнення. Зазвичай використовується, якщо строк покарання не перевищує 1 рік. При виконанні даного покарання засуджений продовжує свою професійну або навчальну діяльність на свободі, а увесь інший час проводить у тюрмі;

– «*робітничий (навчальний) екстернат*» — засуджені, що позитивно характеризуються¹ та відбули половину призначеного строку покарання, можуть за власним бажанням знайти собі роботу або галузь навчання за межами тюрми;

¹ Слід зауважити, що у Швейцарії поняття «позитивно характеризуються» означає, що особа представляє собою незначний ризик для суспільства. Тобто позитивність поведінки засуджені не вимушені доводити якимись вчинками, достатньо дотримуватись встановлених правил.

– «житловий екстернат» — у разі дотримання особою встановлених правил перебування в тюрмі їй дозволяється не лише працювати й навчатися за межами тюрми, а й проживати за межами установи. У даному разі поведінка засудженого контролюється адміністрацією тюрми (за допомогою засобів зв'язку та особистих зустрічей);

– «позбавлення волі по днях» — як правило, застосовується у разі призначення тюремного ув'язнення до 4-х тижнів. Але може бути впроваджене як вираз схвальної оцінки доброї поведінки засудженого. Дана форма позбавлення волі полягає в тому, що засуджений перебуває в тюрмі лише у вихідні і святкові дні;

– «електронний арешт» — по суті, це не що інше, як «домашній арешт», коли місце перебування засудженого обмежується домівкою та територією, де він мусить бувати по роботі, навчанню, та контролюється за допомогою електронних приладів.

Означеним вище форми виконання позбавлення волі не вичерпуються, оскільки в різних установах різних кантонів запроваджуються власні способи і форми поступового залучення засуджених до суспільного життя й обмеження негативного впливу ізоляції на особу. Короткострокове позбавлення волі може бути замінене на покарання, не пов'язані з позбавленням волі: штраф або громадські роботи.

Покарання у виді штрафу. Штрафи накладаються судом як альтернатива тюремному ув'язненню, що не перевищує 6 місяців. Суд визначає суму та порядок щоденних виплат залежно від вини правопорушника, його особистих та фінансових обставин. Максимальний розмір щоденної виплати не може перевищувати 3000 франків (2500 грн)¹.

Громадські роботи. В якості альтернативи тюремному ув'язненню, що не перевищує 6 місяців, або замість штрафу суд може накласти на правопорушника обов'язок виконувати громадські роботи. Проте порушник повинен з цим погодитись та у випадку надання згоди виконувати громадські роботи, пов'язані із соціальною діяльністю, суспільними інтересами, або допомагати людям, які потребують підтримки. Чотири години громадських робіт від-

¹ Середній розмір заробітної плати у Швейцарії становить 6000 франків на місяць.

повідують одному дню тюремного ув'язнення або одному розміру щоденної виплати штрафу.

При призначенні покарання у виді громадських робіт суд встановлює лише їх тривалість, вид робіт визначають спеціальні відділи (у деяких кантонах вони входять до структури служби пробації, в інших — це окрема служба). При цьому враховуються професійні здібності засудженого, його ритм життя, сімейні та інші обставини. Тобто ці спеціальні служби перш за все покликані надавати допомогу засудженому та сприяти найбільш оптимальному відбуттю призначеного покарання; вони не виконують функцій контролю та нагляду за засудженими, які властиві українській кримінально-виконавчій інспекції. Так, вони періодично складають звіт про хід відбування покарання, але це відбувається на основі стороннього (без безпосередньої участі засудженого та надання ним якоїсь інформації або документів) спостереження, у звіті також зазначається допомога, надана особі. В окремих кантонах служба пробації також здійснює виконання покарання у виді електронного нагляду, але подібна функція виконується окремими та незалежними структурними підрозділами служби пробації; основне ж її завдання — соціальна допомога засудженим і звільненим. Різною у різних кантонах є й підпорядкованість служби пробації — це може бути кантональне міністерство юстиції, служба безпеки кантону тощо.

Служби надання соціальної допомоги розпочинають свою роботу ще під час перебування особи в умовах слідчого ізолятора, оскільки надані ними рекомендації, визначені проблеми та шляхи їх подолання визнаються однією з умов успішного виконання плану позбавлення волі та зменшення ризику вчинення повторних злочинів. Цьому сприяє також і те, що практично всі засуджені відбувають покарання в кантоні засудження і саме останній надає необхідну допомогу після звільнення. Тому соціальна діяльність має безперервний характер та позитивні результати.

Кримінальний кодекс Швейцарії передбачає, окрім вищевказаних видів покарань, також такі *заходи правового характеру: терапевтичні заходи, невизначене ув'язнення (заходи, спрямовані на забезпечення безпеки)* тощо. Заходи відрізняються від покарань за тривалістю та не засновуються виключно на винуватості правопо-

рушника, оскільки можуть тривати стільки часу, скільки необхідно, та мають особливу мету — скоротити ризик повторних порушень, причому лише в тих випадках, коли є реальні перспективи для успіху. Як правило, заходи пропонуються судом як доповнення до вироку, хоча вони можуть використовуватись і самостійно.

Кримінальний кодекс вимагає, щоб відповідні органи переглядали не рідше одного разу на рік результати відбування покарання з метою встановлення того, чи може бути особа звільнена умовно-достроково. Першого разу це питання розглядається після відбуття 2/3 призначеного строку тюремного ув'язнення. При цьому адміністрація тюрми доводить не те, що особа може бути звільнена, а має надати підстави для обґрунтування доцільності подальшого тримання засудженого в місцях позбавлення волі. При цьому оцінюється не поведінка особи, а ризики, які можуть від неї походити, тому, приміром, такий показник, як «невідшкодування заподіяних злочином збитків», не може стати підставою для відмови. Існування ризиків аж ніяк не означає автоматичної відмови в умовно-достроковому звільненні — вони є лише орієнтирами для розробки плану роботи із засудженим після звільнення; виключно неподоланні на даний момент ризики виступають як такі підстави. У разі позитивного вирішення даного питання може бути встановлений пробаційний період тривалістю від 1 до 5 років (це залежить від призначеного покарання).

Для періоду після звільнення застосовується так званий «захисний нагляд», який являє собою комплекс заходів, спрямованих на попередження вчинення повторних злочинів та допомагає засудженому адаптуватися в суспільство. У теперішній час практично всі кантональні служби мають програми допомоги, що включають у себе підшукування житла, роботи, впорядкування фінансів тощо.

Основною метою встановлення пробаційного періоду є, як не дивно, не забезпечення контролю за поведінкою засудженого (це виступає побічним завданням), а створення правових підстав для надання соціальної допомоги. Єдина умова для засуджених — не допустити вчинення нових злочинів. Надання допомоги — законодавчо визначений обов'язок кантону, в якому особа планує проживати після звільнення. Судові органи та установи виконання покарань можуть вимагати від служби надання допомоги звітів про

виконанні заходи — таким чином забезпечується контроль за подальшою долею засудженого й результатами процесу виконання покарань. Такий же звіт у разі бажання може отримати й сам засуджений — і служба не може йому в цьому відмовити.

Необхідно зауважити, що у Швейцарії близько 99,9 % засуджених звільняються саме умовно-достроково, звільнення після повного відбування строку покарання вважається винятком із загального правила. Адміністрація тюрми та члени комісії з розгляду питань умовно-дострокового звільнення (до неї входять представники уряду кантону, громадськості, державних інституцій тощо) несуть тільки моральну відповідальність за прийняте рішення (за винятком випадків, коли прийняте рішення є наслідком зловживань службовим становищем).

Терапевтичні заходи:

1. *Лікування психічних хвороб.* Цей захід застосовується за наявності двох умов: по-перше, правопорушник повинен вчинити кримінальний злочин або проступок внаслідок своєї психічної хвороби чи розладу; по-друге, ризик вчинення цим же порушником подібного злочину або проступку може бути знижений за допомогою лікування. Слід звернути увагу на відмінність даних законодавчих норм від звичного для українського кримінального права поняття неосудності — у Швейцарії йдеться не про неможливість особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, а про наявність психічної хвороби або розладу, які стали однією з причин або умов вчинення порушення.

Даний захід виконується переважно спеціальними психіатричними закладами або установами, спеціально створеними для їх виконання. Поки залишається ризик втечі засудженого та вчинення ним нових злочинів, він буде триматися у цій спеціальній установі. КК Швейцарії передбачає, що обмеження свободи з професійним лікуванням психічних хвороб може тривати максимум 5 років. Якщо по закінченні цього строку стан здоров'я засудженого не відповідає умовам для звільнення, суд може його продовжити ще на 5 років, а якщо необхідно, то й на все життя.

Лікування залежностей. Мета цих заходів — знизити ризик вчинення повторних злочинів особами, що мають наркотичну або іншу залежність. Воно застосовується у разі, якщо існує імовірність, що спеціальне лікування буде мати позитивний ефект та дозволить знизити потяг до наркотичних чи інших речовин. Лікування проводиться спеціалізованими установами або, якщо це необхідно, психіатричними клініками. Обмеження свободи, поєднане з лікуванням, зазвичай триває не більше 3-х років, суд може продовжити цей строк один раз і не більше ніж на рік.

Заходи правового характеру для молоді призначені виконувати роль покарання молодих людей віком від 18 до 25 років, які вчинили кримінальний злочин. Мета цих заходів — максимальне врахування особливостей цієї категорії правопорушників, оскільки вони через свій біологічний вік вже не є суб'єктом ювенальної юстиції, однак все ще потребують спеціальної підтримки. Усі установи для молодих правопорушників працюють у соціально-виховній та терапевтичній сферах. Розміщення в них засуджених покликане сприяти розвитку та підтримці інтересу в отриманні освіти й професійних навичок. Лише особи, які вчинили тяжкі насильницькі або інші злочини, не можуть бути направлені до цих закладів.

Амбулаторне лікування. Призначення амбулаторного лікування не пов'язане з вчиненням правопорушником кримінального злочину або проступку, оскільки може застосовуватись за будь-яке правопорушення. Основна умова — правопорушник має декларувати мотивацію та бажання проходити лікування. Суд може призначити амбулаторне лікування як у поєднанні з тюремним ув'язненням, так і без нього. У першому випадку цей захід виконується в місці відбування тюремного ув'язнення, у другому (якщо суд відкладає виконання вироку) — за місцем свого проживання. Приблизно половиною тих, кому призначене амбулаторне лікування, складають люди, що мають наркотичну залежність.

Заходи, спрямовані на забезпечення безпеки та лікування, покликані забезпечити безпеку суспільства та дозволяють застосувати невизначене ув'язнення. Швейцарський уряд визнає за постулат, що люди мають бути захищеними від повторних злочинів, які можуть учинити вже засуджені особи. Хоча заходи, спрямовані на забезпе-

чення безпеки та лікування, пов'язані з ізоляцією правопорушників від суспільства, принцип соціальної реінтеграції є тут основним (до речі, як і при призначенні інших заходів), а правопорушник має право відбувати покарання в умовах, наближених до нормальних.

Існують дві основні умови застосування названих заходів: 1) злочин має бути дуже серйозним, приміром вбивство або захоплення заручників, спричинення тяжких тілесних ушкоджень іншій особі; 2) оцінка ризиків вчинення подібних правопорушень у майбутньому відносно даної особи показує високу імовірність. Цей захід виконується в тюрмі найвищого ступеня безпеки. Зазвичай він має вигляд довічного позбавлення волі, проте перегляд та оцінка поведінки засудженого проводяться регулярно (як правило, один раз на місяць) з метою визначення можливості застосування до особи умовно-дострокового звільнення або призначення амбулаторного лікування.

Інші заходи правового характеру. Як доповнення до покарання, терапевтичних заходів або невизначеного ув'язнення суд може призначити додаткові санкції, також спрямовані на зменшення ризику продовження злочинної діяльності або посилення виховного ефекту покарання. Це може бути, приміром, заборона праці за професією, заборона керування транспортними засобами, публікація рішення суду, конфіскація небезпечних об'єктів, цінностей тощо.

Законодавство Швейцарії передбачає *три основних варіанти відмови від кримінального переслідування правопорушника:*

- 1) коли вчинено незначний злочин;
- 2) коли злочинець вже повністю відшкодував завдані злочином збитки. Відшкодування збитків може відбуватися як у грошовій, так і негрошовій формі. Так, правопорушник може запропонувати потерпілому в якості компенсації вчинення певних дій (відвезити його до лікарні, купувати йому продукти, зробити ремонт в оселі тощо), і у разі згоди прокурора це зараховується як відшкодування. Доцільно звернути увагу, що ця підстава не поширюється на осіб, які мають дохід вище середнього по країні, а також тих, хто обіймає посади в державних або політичних інституціях. Таким чином забезпечується унеможливлення «відкупу» та уникнення відповідальності певними категоріями громадян, які займають ви-

соке становище в суспільстві. Цим особам суд повинен (хоча й з урахуванням відшкодування як позитивного моменту) призначити покарання, приміром, у виді громадських робіт або покласти обов'язок виконати певні умови або вчинити певні дії (зокрема, надати допомогу особі, яка постраждала від злочину; публічно виступити стосовно вчиненого діяння і його негативних наслідків і т. ін.);

3) коли правопорушник «вже покараний». На нашу думку, це найбільш цікавий варіант припинення кримінального переслідування, оскільки в ньому враховується збіг непередбачуваних обставин. Приміром, кримінальну справу буде припинено, якщо правопорушник порушив правила користування автомобілем, але через це постраждала його власна родина; якщо особа, яка вчинила напад на людину, після злочину втратила близького родича при подібних обставинах і т. п.

Певні особливості має і порядок виконання кримінальних покарань. У Швейцарії існує 114 установ, на які покладається функція виконання кримінальних покарань та заходів правового характеру. Вони переважно є невеликими — розраховані в середньому на 100 місць, лише в чотирьох передбачена можливість розміщення понад 200 засуджених. Утворення саме невеликих установ, в яких засуджені відбувають позбавлення волі, за визначенням представників Швейцарської Конфедерації, полегшує їх керованість та забезпечення контролю й допомоги засудженим.

Більшість установ виконують функції слідчих ізоляторів та є закладами «відкритого типу» для короткострокових покарань у виді позбавлення волі. Лише близько 30-ти тюрем виконують тривалі покарання. Згідно з офіційною статистикою, у минулому році в установах виконання покарань Швейцарії утримувалось 6048 засуджених, з яких 31 % — не були засудженими (1888 підслідних та 411 ув'язнених, які чекали депортації або екстрадиції); з них 6,1 % — жінки. Особливістю швейцарської системи виконання покарань можна назвати й те, що переважна більшість осіб, які утримуються в місцях позбавлення волі (понад 80 %), є іноземними громадянами.

Кримінальний кодекс Швейцарії передбачає функціонування двох типів установ виконання покарань, які повинні мати всі кантони: відкриті та закриті тюрми. *Закриті тюрми:* правопорушник розмі-

щується у закритій тюрмі або закритому секторі відкритої тюрми у випадку, коли існує ризик вчинення ним втечі або повторного правопорушення. Закриті тюрми повинні вживати всіх заходів, включаючи структурні, технічні та організаційні дії, мати підходящий персонал, щоб максимально виключити можливість втечі або вчинення іншого злочину. *Відкриті тюрми*: до них особа направляється, якщо немає підстав для побоювань, що правопорушник вчинить втечу або новий злочин. Узагалі «орієнтація на ризик» є базовим напрямком у діяльності установ виконання покарань Швейцарії.

Закрита тюрма може мати відкриту секцію, а відкрита тюрма, у свою чергу, може формувати закриті відділення; але терапевтичні установи повинні функціонувати окремо від тих закладів, які безпосередньо займаються виконанням покарань. Співвідношення числа засуджених та персоналу місць позбавлення волі є таким: один працівник на двох засуджених — у тюрмах, один працівник на трьох ув'язнених — у слідчих ізоляторах (мається на увазі загальна кількість як персоналу, що безпосередньо контактує із засудженими та ув'язненими, так і адміністративних працівників).

Стаття посвячена изложению общей информации о системе исполнения уголовных наказаний Швейцарской Конфедерации.

The article is devoted illumination of master data about the system of implementation of criminal punishments of Swiss Confederation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 11 листопада 2010 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.1

О. Г. Шило, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

РОЗУМНИЙ СТРОК ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються актуальні питання, пов'язані із встановленням строків провадження в кримінальному процесі, оптимізацією існуючих строків на досудових стадіях та визначенням розумного строку провадження в стадії судового розгляду.

Ключові слова: *строк провадження; розумний строк; критерії визначення строку.*

У період реформування кримінально-процесуального законодавства України, гармонізації його з європейськими стандартами в галузі прав людини та здійснення правосуддя одним із найактуальніших є питання створення належних умов для реалізації права кожного на справедливий суд упродовж розумного строку. В юридичній науці воно постійно привертає увагу фахівців: його різні аспекти досліджено в роботах Ю. М. Грошевого, О. А. Банчука, О. М. Дроздова, С. О. Заїки, О. О. Куйбіди, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, О. Б. Прокопенка, О. І. Рабцевич, С. А. Солоткого, С. Б. Фоміна, В. М. Філатова, С. В. Шевчука, М. Є. Шумила та ін. Проте незважаючи на досить ґрунтовну наукову розробку, законодавче вирішення цієї проблеми не може бути визнане достатнім, у зв'язку з чим необхідним вбачається звернення до її аналізу.

Значення гарантії розумного строку в кримінальному судочинстві відповідно до практики Європейського Суду полягає в тому, що обвинувачений, якщо не вчинював кримінального діяння, повинен мати можливість виправдати себе без зволікань, тоді як обвинувачений, вина якого доведена, не повинен піддаватися додатковому покаранню у формі надмірних зволікань з розглядом його справи,

що може мати негативні наслідки для його інших прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод¹. Невиправдане зволікання із здійсненням кримінального провадження практично дорівнюється відмові у правосудді. *Justitia debet esse celeris, quia dilation est quaedam negation*, що в перекладі з латинської означає «правосуддя має бути скорим, адже зволікання є видом відмови». Оскільки право на судовий розгляд упродовж розумного строку є невід'ємним елементом права на судовий захист, то його порушення призводить і до порушення права на судовий захист, що тягне моральні страждання управомоченого суб'єкта. При цьому важливо підкреслити, що розумний строк провадження по кримінальній справі має однакове значення як для забезпечення прав та законних інтересів обвинуваченого (підсудного), так і потерпілого, який потребує якнайшвидшого поновлення порушених прав та відшкодування шкоди, завданої злочином.

При розгляді скарг на порушення вимоги розумного строку перед Європейським Судом, як правило, постають два основних питання: який саме період брати до уваги для оцінки дотримання вимоги розумного строку; чи був такий період розумним у сенсі ст. 6 Конвенції.

Зважаючи на те, що в кримінальному процесі його складовою частиною є досудове провадження, в якому право на судовий захист також реалізується у специфічних процесуальних формах, питання стосовно періоду, який береться до уваги при оцінці дотримання розумного строку і відповідно сумлінності, ретельності та оперативності виконання компетентними органами своїх обов'язків, вирішується Судом по-різному, залежно від конкретної справи. Так, у Рішенні «Меріт проти України» зазначається, що в кримінальних справах «розумний строк», передбачений п. 1 ст. 6 Конвенції, починається з того часу, коли особі було пред'явлено обвинувачення; це може статись як до моменту розгляду справи в суді, так і з дня арешту, дня, коли відповідна особа була повідомлена, що проти неї висунуте обвинувачення у справі, або з дня, коли було розпочате попереднє слідство. «Обвинувачення» відповідно до положень п. 1

¹ Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 3-тє. – К. : Реферат, 2010. – С. 309–310.

ст. 6 Конвенції може бути визначено як «офіційне повідомлення, надане особі уповноваженими представниками влади в підтвердження того, що вона вчинила злочин». Щодо закінчення строку в кримінальних справах період, передбачений п. 1 ст. 6, включає все провадження у справі, в тому числі процес апеляції¹. Виходячи із положень даного рішення, а також інших рішень Євросуду з цього питання («Еклє проти Німеччини» від 15.07.1982 р., «Антоненков та інші проти України» від 22.11.2005 р. тощо), тривалість провадження у кримінальній справі для цілей ст. 6 Конвенції розпочинається з моменту винесення постанови про притягнення як обвинуваченого чи затримання особи за підозрою у вчиненні злочину і закінчується винесенням остаточного рішення. При цьому період розгляду кримінальної справи не ділиться на стадії досудового слідства та судового розгляду й аналізується з точки зору його розумності в цілому.

Практика Європейського Суду свідчить про те, що значна частина скарг, які надходять до нього, стосуються саме порушення розумного строку, невинуватого зволікання з вирішенням справи (12 % рішень Європейського Суду з прав людини щодо України складають скарги на тривалі судові розгляди)², хоча й аксіоматичним, як вище зазначалося, є твердження про те, що затяжне правосуддя дорівнюється відсутності правосуддя, а здійснення правосуддя в розумний строк є важливою складовою принципу правової визначеності як одного з аспектів верховенства права, який охороняє стабільність суспільних відносин, оскільки учасники процесу повинні мати можливість передбачити, коли може закінчитися провадження по їх справі. Недостатність передбачуваності викликає почуття розчарування та безпорадності і, як наслідок, — знижує авторитет судової влади.

До оцінки тривалості провадження Суд застосовує гнучкий механізм, при цьому критерії оцінювання розумності строку роз-

¹ Справа «Меріт проти України» (заява № 66561/01) : Рішення Євросуду з прав людини від 30 берез. 2004 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 30. – Ст. 2059.

² Доповідь Голови Верховної Ради України Володимира Литвина на загальних зборах Національної академії правових наук України 24 вересня 2010 р. «Європейська конвенція про захист прав людини та завдання юридичної науки в Україні» // Голос України. – 2010. – 25 верес. (№ 179). – С. 2–3.

гляду справи є однаковими для всіх категорій справ — кримінальних, цивільних, господарських чи адміністративних. Такими критеріями є: складність справи; поведінка заявника; поведінка органів державної влади. Ретельність та оперативність, з якою діяли компетентні органи держави, завжди враховуються Судом при оцінці дотримання стандарту «розумного строку» (Рішення у справі «Екле проти Німеччини» від 15 липня 1982 р.)¹.

Аналіз рішень Євросуду з даного питання, які прийнято стосовно України, дозволяє констатувати, що відповідальність держави за затягування провадження у справі, як правило, настає в разі допущення значного періоду невинуватеної неактивності (бездіяльності), а саме — зволікання із проведенням слідчих дій, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування при переданні справи з одного суду до іншого, невжиття судом заходів для дисциплінування сторін у справі, дії яких обумовлюють збільшення строку, повторне направлення справи на додаткове розслідування. Неодноразові направлення справи на додаткове розслідування з того самого кримінального провадження досить часто стосуються справ, в яких особа заявляє про застосування щодо неї незаконних методів проведення дізнання або досудового слідства (Рішення у справі «Спінов проти України» від 27 листопада 2008 р.², «Олексій Михайлович Захаркін проти України» від 24 червня 2010 р.³).

При оцінці складності справи враховуються обсяг обвинувачення, кількість учасників кримінального провадження, необхідність проведення експертиз, отримання міжнародної правової допомоги тощо. Поведінка учасників процесу оцінюється з урахуванням належного виконання ними своїх обов'язків. При цьому використання процесуальних прав, зокрема заявлення клопотань, скарг, не може розцінюватися як перешкоджання здійсненню провадження за винятком тих випадків, коли йдеться про зловживання правом.

¹ Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. — К. : Реферат, 2002. — С. 227–228.

² Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Спінов проти України» від 27.11.2008 р. // Юрид. вісн. України. — 2009. — 17–23 січ. (№ 3 (707)). — С. 12.

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Олексій Михайлович Захаркін проти України» від 24.06.2010 р. // Юрид. вісн. України. — 2010. — 9–15 жовт. (№ 41). — С. 29–32.

Дії органів, які здійснюють досудове провадження, та суду є такими, що порушують вимогу розумного строку у випадках допущення періодів необґрунтованої бездіяльності (неактивності), причини якої мають з'ясовуватися у кожному провадженні.

З огляду на сказане з метою забезпечення права на справедливий суд у розумний строк в галузі кримінального судочинства кримінально-процесуальне законодавство України потребує глибокої модернізації, зокрема, стосовно: запровадження спрощених процедур як на досудовому провадженні (медіації та інших видів угод), так і судового розгляду кримінальних справ; оптимізації заходів забезпечення явки на виклик суду учасників кримінального провадження; скасування інституту повернення справи на додаткове розслідування з мотивів неповноти або неправильності досудового слідства; введення строків судового розгляду кримінальних справ; підвищення ефективності апеляційного провадження і усунення практики не виправданого повернення справ на новий судовий розгляд; запровадження процедури компенсації за порушення права на справедливий суд упродовж розумного строку.

Важливість гарантії розгляду справ упродовж розумного строку зумовила вироблення позиції Європейського Суду щодо необхідності існування у національному праві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких особа могла б оскаржити тривалість провадження та вжити заходів, спрямованих на його прискорення. Так, у справі «Кудла проти Польщі» Суд констатував порушення ст. 13 Конвенції, оскільки заявник не мав у своєму розпорядженні ефективного національного засобу правового захисту, за допомогою якого він би міг відстояти своє право на судовий розгляд справи упродовж розумного строку¹. Наслідком відсутності відповідних національних правових механізмів стало те, що заявник не зміг отримати компенсації за порушення свого права. Аналізуючи це питання, О. А. Банчук та Р. О. Куйбіда констатують, що після прийняття Європейським Судом цього рішення багато європейських країн вже почали формувати механізми захисту прав осіб від над-

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» від 26 жовтня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/hr/case/39.html>.

мірної тривалості розгляду справ у національних судах з метою приведення внутрішнього законодавства у відповідність до вимог Конвенції. На виконання зазначеного рішення у Польській Республіці прийнято Закон «Про порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованої затримки судового розгляду», в Італії діє так званий Закон Пінто, який передбачає національні засоби захисту у разі порушення розумної тривалості судового розгляду. Згідно з цими законами заява про відшкодування шкоди, завданої порушенням строку розгляду справи, подається до суду вищого рівня щодо того судового органу, який допустив стверджуване порушення. Питання про порушення строків розгляду справи судами вищого рівня вирішують безпосередньо ці самі суди. За наслідками розгляду справи суд може ухвалити рішення про задоволення вимог та визнання факту порушення строків розгляду справи та відшкодування особі завданої шкоди¹.

З метою забезпечення права на суд упродовж розумного строку прийнято також Закон Російської Федерації від 30.04.2010 р. № 68-ФЗ «О компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок»², яким започатковано внутрішньодержавний механізм правового захисту від порушення права на суд у розумний строк. Закон передбачає компенсацію за порушення цього права в усіх видах судочинства. Стосовно кримінального судочинства право на компенсацію мають підозрювані, обвинувачені, підсудні, засуджені, виправдані, потерпілі, цивільні позивачі та цивільні відповідачі при порушенні їх права на справедливий суд упродовж розумного строку. Компенсація присуджується за умови, що порушення права відбулося з причин, що не залежать від заявника, за винятком надзвичайних або нездоланних обставин. Присудження компенсації не залежить від наявності або відсутності вини суду, органів кримінального переслідування, органів, на які покладено обов'язок ви-

¹ Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : ІКЦ «Леста», 2005. – С. 39–40.

² О компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок : Закон Рос. Федерации от 30.04.2010 г. № 68-ФЗ // Рос. судья. – 2010. – № 7. – С. 35–37.

конання актів суду. До осіб, з вини яких допущено порушення права, можливе пред'явлення регресного позову. Заяву про присудження компенсації розглядає суд загальної юрисдикції, якщо порушення права викликано довгим судовим розглядом у суді загальної юрисдикції або тривалим досудовим провадженням по кримінальній справі. Заява подається у шестимісячний строк з дня набуття законної сили вироком чи постановою суду або іншим рішенням, яким закрито кримінальне судочинство. У разі встановлення підозрюваного або обвинуваченого заява про присудження компенсації може бути подана до закриття кримінального переслідування або до набрання законної сили вироком суду, якщо тривалість провадження по кримінальній справі перебільшила чотири роки і заявник раніше звертався із заявою про прискорення розгляду справи в порядку, передбаченому КПК РФ. Компенсація за порушення права на судочинство у розумний строк присуджується за рахунок коштів федерального бюджету. Судове рішення про присудження цієї компенсації підлягає негайному виконанню.

У зв'язку з прийняттям даного Закону в Російській Федерації прийнято також Федеральний закон від 30.04.2010 р. № 69-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «О компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок»¹. Відповідно до даного Закону КПК РФ доповнено новою статтею 6-1 «Разумный срок уголовного судопроизводства». На наш погляд, такий крок законодавця РФ є виправданим, адже в РФ, як і в Україні, порушення права на справедливий суд упродовж розумного строку набуло надзвичайно поширеного характеру².

¹ О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «О компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок» : Федерал. закон Рос. Федерации от 30.04.2010 г. № 69-ФЗ // Рос. судья. – 2010. – № 7. – С. 38–47.

² З метою перешкодження практиці порушення строку розгляду справ Верховний Суд України видав окремого листа «Щодо перевищення розумних строків розгляду справ» [Електронний ресурс] : Лист Верхов. Суду України головам апеляц. судів від 25 січ. 2006 р. № 1-5/45. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1156767868>.

Зважаючи на це, уявляється, що і КПК України слід доповнити новою статтею, яка визначає засаду кримінального провадження, що полягає у здійсненні його впродовж розумного строку. У ній з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини необхідно передбачити: вимогу розумного строку кримінального провадження; період провадження, який береться до уваги при оцінці дотримання розумного строку; критерії, за допомогою яких оцінюється строк провадження; оперативний механізм прискорення провадження по справі, який має бути доступним його учасникам. Таку статтю передбачено у проекті Кримінального процесуального кодексу України, підготовленого Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права (ст. 26 «Розумні строки кримінального провадження»). У частині 1 цієї статті зазначається, що кожен має право, щоб обвинувачення стало предметом судового розгляду в найкоротший строк або відповідне кримінальне провадження було закрито. Це формулювання, на наш погляд, потребує певного коригування, оскільки за змістом права на справедливий суд упродовж розумного строку особі має бути забезпечено не тільки те, щоб обвинувачення стало предметом судового розгляду в найкоротший строк, а й те, що саме кримінальне провадження, в тому числі і його судовий розгляд та апеляційне провадження, також відповідали цьому стандарту. Тому більш коректним вбачається закріплення в законі імперативної норми щодо здійснення в розумний строк усього кримінального провадження.

Викладене дає підстави для пропозиції передбачити в Загальній частині КПК серед засад кримінального судочинства нову статтю «Здійснення кримінального судочинства у розумний строк», у якій має бути закріплено, що кримінальне судочинство здійснюється в розумний строк; критеріями для визначення розумності строку є:

- фактична та правова складність кримінальної справи;
- добросовісність учасників кримінального судочинства по виконанню своїх процесуальних обов'язків та реалізації прав;
- сумнісність особи, яка здійснює дізнання, органу дізнання, слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, судді та суду при виконанні покладених на них процесуальних обов'язків; при

визначенні розумності строку кримінального судочинства до уваги береться період з початку здійснення кримінального переслідування до набуття вироком або постановою суду законної сили; обставини, які пов'язані із організацією роботи органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, не беруться до уваги як причина порушення розумного строку кримінального судочинства; кримінальне провадження щодо підозрюваного або обвинуваченого, який тримається під вартою, а також щодо неповнолітніх має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово; здійснення в розумний строк досудового провадження забезпечується слідчим та прокурором, а судового розгляду кримінальної справи — судом.

У контексті проблеми, що розглядається, не можна обійти мовчанням й те, що, на відміну від КАС та ЦПК, чинний КПК взагалі не встановлює строків судового розгляду кримінальних справ. Згідно з ч. 1 ст. 122 КАС адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження у справі, якщо інше не встановлено цим Кодексом. Справи щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби розглядаються та вирішуються протягом розумного строку, але не більше двадцяти днів з дня відкриття провадження у справі. Стаття 157 ЦПК також містить досить конкретні положення з цього питання — суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів — протягом одного місяця. У виняткових випадках за клопотанням сторони з урахуванням особливостей розгляду справи суд ухвалою може подовжити розгляд справи, але не більше як на п'ятнадцять днів. При цьому слід звернути увагу на те, що Законом України від 07.07.2010 р. про внесення змін до зазначених законодавчих актів у зв'язку із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» строки судового розгляду в цивільному та адміністративному судочинстві скорочено. Відповідно виникає питання щодо причин відсутності строків судового розгляду кримінальних справ у КПК.

Аргументи стосовно особливої складності кримінальних справ або їх більшого обсягу порівняно із цивільними справами не вба-

чаються переконливими, адже кожна справа відрізняється своєю індивідуальністю та специфічністю фактичних обставин, а відтак — складністю доказування. На наш погляд, причиною відсутності в КПК строків судового розгляду кримінальних справ є недосконалість законодавства, яка має бути усунена комплексним вирішенням даного питання, що включає не тільки запровадження строків судового розгляду кримінальних справ та порядку їх продовження, а й оптимізацію заходів, спрямованих на забезпечення явки учасників судового розгляду. Тому на підтримку заступують пропозиції науковців стосовно введення строків судового розгляду кримінальних справ¹. Ми погоджуємося з позицією С. Б. Фоміна щодо встановлення в законі: строків судового розгляду справи, порядку їх продовження і підстав зупинення плинину; максимальних строків, на які може бути відкладено судовий розгляд кримінальної справи у випадках, передбачених ч. 1 ст. 280 КПК: у зв'язку з необхідністю вжити заходи для виклику осіб, що не з'явилися в судове засідання — не більше ніж на 10 діб, у зв'язку з витребуванням нових доказів — не більше ніж на 1 місяць; збільшення розміру штрафних санкцій за неявку свідків і потерпілих до суду без поважних причин і за злісне ухилення від явки до суду (вони повинні бути співвіднесені з витратами, пов'язаними з перенесенням слухання справи)². Тривалість судо-

¹ Філатов В. М. Застосування норм міжнародних договорів і рішень Європейського суду з прав людини у кримінальному судочинстві / В. М. Філатов, С. А. Солоткий // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 7 (47). – С. 34; Фомін С. Б. Строки у кримінальному судочинстві: поняття, класифікація та функціональне призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Б. Фомін ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – С. 13; Заїка С. О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. О. Заїка ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 14; Дроздов О. М. Значення розумних строків судового розгляду у стадії перегляду судових рішень в порядку виключного провадження у кримінальному судочинстві України / О. М. Дроздов // Правове забезпечення оперативної-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 28 трав. 2010 р.; м. Харків. – Х. : ТОВ «Оберіг», 2010. – С. 172–177.

² Фомін С. Б. Строки у кримінальному судочинстві: поняття, класифікація та функціональне призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Б. Фомін ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – С. 13.

вого розгляду конкретної кримінальної справи залежить від її обсягу, складності і з урахуванням цього охоплює час, що є необхідним для вчинення процесуальних дій, які мають значення для правильного її вирішення.

На особливу увагу в контексті проблеми, що розглядається, заслуговує механізм прискорення заінтересованою особою строку судового розгляду кримінальної справи, який передбачено КПК РФ в редакції Закону від 30.04.2010 р.: якщо після надходження до суду справа тривалий час не розглядається і судовий процес затягується, заінтересовані особи мають право звернутися до голови суду із заявою про прискорення розгляду справи. Така заява розглядається головою суду в строк не пізніше 5 діб, і за результатами розгляду він виносить мотивовану постанову, в якій може бути встановлено строк судового розгляду, а також передбачено інші процесуальні заходи, спрямовані на прискорення процесу (ст. 6-1).

Упровадження зазначених положень у національне кримінально-процесуальне законодавство України сприятиме не тільки забезпеченню прав учасників процесу, а й гармонізації національної правозахисної системи з європейською, що повинно призвести до зниження кількості звернень українців до Європейського Суду з прав людини з підстав порушення права на справедливий суд упродовж розумного строку.

В статье анализируются актуальные вопросы, связанные с установлением сроков производства в уголовном процессе, оптимизацией существующих сроков в досудебных стадиях и определением разумного срока производства в стадии судебного разбирательства.

Actual 'ni questions, related to establishment of terms of realization in a criminal process, are analysed in the article, by optimization of existent terms on the pre-trial stages and decision of clever term of realization in the stage of judicial trial.

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 11 листопада 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

Н. В. Глинська.

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СУТТЄВИЙ ФАКТОР, ЩО ВИЗНАЧАЄ НАПРЯМКИ ОНОВЛЕННЯ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянуті основні риси, характерні для сучасного стану праворозуміння, та виявлені основні напрямки його впливу на формування концептуально нових стандартів якості кримінально-процесуальних рішень.

***Ключові слова:** праворозуміння, якість, стандарти якості кримінально-процесуальних рішень, забезпечення ефективності кримінального судочинства, правовий закон, процес застосування норм закону.*

Постановка проблеми. XXI століття все частіше називають «століттям якості». Зростання значимості якості як фундаментальної категорії філософії останнім часом підтверджується тим, що це поняття стало невід'ємним у діяльності різноманітних організацій практично всіх сфер життя суспільства. Сфера кримінального судочинства посідає одне з чільних місць серед інших сфер суспільної життєдіяльності, для яких актуалізується проблема забезпечення як якості, так і ефективності діяльності, що досягається на її основі.

Проблема підвищення якості та ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду завжди була актуальною для сфери протидії злочинності. В умовах ціннісної переорієнтації та реформування кримінального процесу ця проблема набуває особливого значення в силу іманентної обумовленості реального ступеня забезпечення прав та законних інтересів осіб у сфері кримінального судочинства рівнем якості та ефективності правозастосовчої діяльності органів кримінальної юстиції. Не випадково забезпечення ефективності кримінального судочинства визнано одним із пріоритетних напрямків реформування системи кримінальної юстиції в низці політичних документів. Актуалізація цієї проблеми пов'язана із певною незадоволеністю

суспільства діяльністю правоохоронних органів, достатньо низькою оцінкою якості сучасного рівня правозастосовчої діяльності цих органів як самими професійними суб'єктами кримінального процесу, так і громадянами. Про низьку оцінку якості кримінального судочинства професійними його учасниками безпосередньо свідчать статистичні дані щодо результатів прокурорського нагляду та судового контролю. Невисоку оцінку процесуальної діяльності в різних стадіях кримінального процесу надають й інші її учасники, що виражається в їх численних скаргах, клопотаннях, заявах у різні інстанції. Як наслідок, не оптимістичними є дані соціологічних опитувань громадян (у тому числі й тих, які мають вищу юридичну освіту) щодо рівня довіри у населення до правоохоронних органів.

Оскільки будь-яка діяльність органів кримінальної юстиції врешті-решт об'єктивізується в прийнятому ними процесуальному рішенні, звідси доброякісність останніх є тим визначальним критерієм, що характеризує загальний рівень якості кримінально-процесуальної діяльності цих органів. Питання якості кримінально-процесуальних рішень є самостійним і, до речі, вельми актуальним напрямком дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Якість кримінально-процесуальних рішень, вимоги, що ставляться до них, були предметом наукових досліджень багатьох відомих вчених. Ще за радянських часів ними опікувалися М. І. Бажанов, М. М. Гродзинський, О. Я. Дубінський, І. Д. Перлов, А. Л. Рівлін, М. С. Строгович та ін.

Ці проблеми продовжують складати предмет наукового пошуку сучасних дослідників. Так, у різні часи вони привертали увагу Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Карнеєвої, П. А. Лупинської, В. Т. Мальяренка, О. Р. Михайленка, І. Л. Петрухіна, В. М. Савицького та ін.

Між тим у ракурсі глобальних змін, що відбуваються у правовій науці, орієнтації сучасного кримінального судочинства на захист прав осіб, які беруть у ньому участь, імплементації міжнародно-правових стандартів у національне кримінально-процесуальне законодавство очевидно є об'єктивна необхідність концептуального перегляду «стандартів» якості кримінально-процесуальних рішень. Передумовою такого перегляду в умовах сучасної правової дійсності є звернення (хоча б і фрагментарне) до проблеми праворозуміння,

яка належить до числа вічних тем для науково-теоретичних дискусій. Ураховуючи її багатоаспектність, відразу оговоримось, що на цих сторінках розглядатимемо проблему щодо типу праворозуміння під кутом зору теоретико-практичних питань правозастосування у сфері кримінального судочинства.

Мета та завдання статті. Автор статті ставить перед собою мету — сформулювати основні вектори впливу сучасного стану праворозуміння на правозастосовчу діяльність у сфері кримінального судочинства. Для досягнення поставленої мети автором сталися такі завдання:

шляхом аналізу сучасної загальноправової літератури виявити основні риси сучасного праворозуміння;

виявити напрямки впливу сучасного стану праворозуміння на формування концептуально нових стандартів якості кримінально-процесуальних рішень.

Виклад основного змісту матеріалу. Різні тлумачення природи та призначення права призвели до виникнення декількох характерних традицій чи типів праворозуміння, з яких найбільш стійкими виявилися дві — природно-правова та юридико-позитивістська, які історично конфліктують між собою. Об'єктивною річчю сьогодення є той факт, що «позитивізм», який упродовж тривалого часу займав монопольне становище в радянській правовій науці, неминуче та ґрунтовно синтезується як на практиці правового регулювання, так і в науці з природно-правовими основами праворозуміння. Конституція України, встановивши, що права та свободи людини визначають смисл та зміст усієї діяльності, проголосивши принцип верховенства права, який, за словами С. Головатого, є «центральним діамантом корони лібералізму», «логічним вислідом доктрини природного права»¹, фактично встановила нагальну потребу в «заміні доктрини юридичного позитивізму на ту іншу, завдяки якій стає можливим не тільки збагнути й опанувати саму сутність верховенства права, а й оволодіти всіма механізмами практичного застосування відповідного юридичного принципу, за-

¹ Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки // Право України. – 2010. – № 5. – С. 72.

фіксованого в ч. 1 ст. 8 КУ»¹. Природно-правовий підхід до розуміння права на перший погляд є найприйнятним в умовах докорінної соціально-політичної перебудови держави, при руйнуванні стереотипів попередніх років, оскільки «...в період ідейних хитань ця концепція допомагає усвідомити формальні цінності, до яких відноситься право, та показати орієнтири бажаного розвитку політико-правових ідеї та стосунків (права і свободи людини та громадянина)»². Утім йому, як і решті інших концепцій, властиві свої переваги та недоліки. Зведення природного права як взагалі, так і основної його ідеї до сукупності соціальних цінностей історично породжувало чимало проблем, оскільки цінність є досить невизначеним феноменом³. Тому цілком зрозумілим є той факт, що критика природного права в науці має багатоаспектний харак-

¹ Визнання людини найвищою соціальною цінністю принципово змінює всю правову систему, вносить до неї низку нових рис, серед яких слід перш за все відмітити зміну сутності права та теоретичних підходів до його розуміння (див.: Черненко А. К. Теоретико-методологические аспекты формирования правовой системы общества: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – М., 2006. – С. 82).

Разом із тим феномен верховенства права, закріплений у Конституції, ще не отримав свого необхідного цілісного розуміння в теорії. У зв'язку з цим практичне втілення даного явища в національну правову систему ускладнюється. Слід зазначити, що саме після прийняття Конституції України, в тексті якої зафіксовано відповідний принцип, дослідження проблематики верховенства права набуло особливої актуальності. Однак, закріпивши поняття верховенства права в Основному Законі, законодавець тим самим зумовив появу кола питань, які слід з'ясувати в межах цього поняття. Скажімо, нерозв'язаними є питання: яке значення і місце посідає це явище у національній правовій системі; як принцип верховенства права співвідноситься з іншими принципами права; яким має бути механізм дії верховенства права тощо.

² Фролова Е. А. Методологические основы разграничения концепций правового понимания // Государство и право. – 2009. – № 4. – С. 73.

³ «Будь-яка соціальна цінність, взята саме як цінність (і тільки як цінність) неюридична... цінність у своєму діяльнійшому аспекті, тобто яка функціонує в якості орієнтиру для діяльності, володіє зовсім обмеженим та своєрідним регулятивним потенціалом. Цінність – це не чіткі норми та стандарти поведінки, а певні ідеали, що задають тільки загальну спрямованість діяльності, проте не її конкретні параметри...» (див.: Варламова Н. В. Права человека как предмет юридической интерпретации // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 24–25).

тер¹. Не випадково навіть при проголошенні людини, її прав та свобод найвищою соціальною цінністю все ж таки залишається потрібним чітко визначене писане право. На думку більшості вчених-правознавців, сьогодні, як ніколи, потрібен такий підхід, який виражав би принципово новий погляд на право. Він ґрунтується не на протиставленні різних концепцій права, а на їх *інтеграції*². У сучасному світі все більше утверджується думка щодо необхідності взаємозв'язку природно-правового та позитивістського підходів³. Так, зокрема, єдність та взаємодія всіх позитивних моментів різних теорій (особливо природно-правової та юридичного позитивізму) дозволили обґрунтувати в загальноправовій науці нове якісне явище — *природно-позитивне право чи позитивне право в людському вимірюванні*⁴. У загальній літературі висунуті й інші

¹ Див.: Фролова Е. А. Указ. праця. – С. 72. Беручи до уваги, що основу природного права складає правосвідомість людей, слід відмітити, що така основа не створює стабільності в праві. Колізії професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів не забезпечують належних умов стійкого правопорядку, а за відсутності чіткого критерію законного чи незаконного в праві важко бачити рівний масштаб, еталон, модель, що застосовується до вчинків людей у конкретних стосунках. Як буде вирішений конкретний спір – багато в чому залежить від правосвідомості та совісті правозастосувачів.

² Ідея інтегративного праворозуміння все більше отримує прихильників у сфері загальноправових досліджень. Прийнятною є позиція прибічників плюралізму загально-теоретичних концепцій праворозуміння щодо необхідності використання ідейного змісту всіх теорій, перш за все теорії юридичного позитивізму для формування соціально орієнтованої держави з гарантовано відкритим переліком прав та свобод громадян (див., зокрема: Цвік М. Право розуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–28; Графский В. О традициях в понимании права // Право України. – 2010. – № 4. – С. 76–80; тощо).

³ Проблема єдності та взаємозв'язку природного та позитивістського права, як показують історичний досвід та сучасність, вирішується складно та не завжди однаково. Слід відмітити, що дискусія з цього приводу досить актуальна в наш час (див., зокрема: Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве: Критические заметки по поводу учебника С. С. Алексеева // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 52; тощо).

⁴ Так, В. М. Шафіров справедливо зазначає: «Государство не может не признать естественные права. Несмотря на то, что естественные права принадлежат человеку от рождения, «защиту» им придает юридическая форма, форма закона. Позитивистский подход должен опираться на категории свободы, справедливости, фундаментальные права человека... Правовое регулирование заключается в трансформировании, то есть в возведении естественного права в закон... и, наоборот, наполнении юридической формы закона естественно правовыми ценностями» (Шафіров В. М. Естественно-позитивное право: Проблемы теории и практики: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Красноярск, 2005. – С. 55).

концепції інтегративного праворозуміння. Слід відмітити, що їх спільною рисою є обов'язкова комбінація природного права з позитивним. При цьому природне право в силу своєї природи є первинним та визначальним по відношенню до позитивного права. Воно виконує певну керівну функцію, оскільки з його допомогою оцінюються позитивні норми права, визначається їх соціальна цінність та відповідність праву як мірі свободи.

У контексті сучасного праворозуміння цілком закономірною, обумовленою цілеспрямованим пошуком найбільш адекватних та ефективних засобів урегулювання суспільних відносин, є тенденція більш активного використання *принципів права* як основних ідей, що відображають сутність, зміст та призначення права¹. Дати вичерпний перелік загальних принципів права важко, тому що вони не мають достатньої чіткості та стабільності змісту. Основними ж з них є такі загальновизнані принципи, як принцип свободи, спра-

¹ Див.: Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации // Государство и право. – 2009. – № 6. – С. 7. Регулятивна роль правових принципів у правовій державі цілком очевидна та іманентна сутності самого права в сучасному його розумінні, оскільки правові принципи являють собою «юридичну форму», «правове переломлення» універсальних цінностей, в яких сконцентровані основні правові ідеї (див.: Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 14). Відомий західний філософ права Г. Радбрух з цього приводу писав: «Існують також правові принципи більш авторитетні, ніж будь-який юридичний припис. Подібного роду принципи називають природним правом» (Радбрух Г. Философия права. – М., 2004. – С. 226). У його працях ідея права ототожнюється з ідеєю справедливості в широкому розумінні. Ідея права засновується на трьох правових цінностях, які її реалізують: справедливість (у вузькому розумінні), доцільність і правопевність або, за іншим перекладом, правова стабільність чи визначеність (Радбрух Густав. Философия права / Пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М., 2004. – С. 86).

Як відмічає Н. В. Варламова, «одні й ті ж цілі (ідеали) можуть бути виражені як цінності і як принципи... в першому випадку – через твердження, орієнтовані на суб'єктивні почуття, стосунки, у другому – на об'єктивні підстави діяльності. Юридичне тлумачення цінності (тієї чи іншої ідеї, проголошеної в якості цінності) якраз і полягає в наданні їй нормативного характеру» (Варламова Н. В. Права человека как предмет юридической интерпретации // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 28). По суті юридизація цінності – це її трансформація у принцип (див.: Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 6–7).

ведливості, добросовісності, рівності, гуманізму, демократизму, законності тощо¹.

Усі ці загальнотеоретичні розсудження з проблем правопізнання мають безпосереднє методологічне значення для подальшого дослідження питань як щодо поняття, сутності, видової характеристики нормативно-правових основ діяльності, яка нас цікавить, так і щодо критеріїв досконалості сучасного законодавства. Більш того, тип праворозуміння є суттєвим фактором при визначенні стандартів, яким мають задовольняти рішення, які приймаються у сфері кримінального судочинства. І це цілком зрозуміло. Якщо в рамках доктрини юридичного позитивізму процесуальне рішення, прийняте у відповідності до закону, апропрі є справедливим, то сучасний стан праворозуміння, який не зводить право до закону та характеризується пануванням права над людиною, передбачає інші якісні очікування від результату кримінального судочинства. З цього приводу зазначимо декілька аспектів.

Принципове значення визнання діалектичної єдності природно-правових та позитивістських цінностей для сфери кримінального судочинства перш за все орієнтує на перегляд як змістової основи (субстанції) сучасного кримінально-процесуального права, так і його джерел². Сприйняття національною правовою системою концепції верховенства права, зафіксованої в якості відповідного юридичного принципу в ч. 1 ст. 8 КУ, само по собі свідчить про те, що в Україні отримали своє визнання загальні принципи, ідеї права як регулятори суспільних відносин безвідносно до того, чи закріплені ці основоположні ідеї в національному законодавстві. Це твердження правомірно, хоча б виходячи з того, що принцип верховенства права сам по собі є синтезом багаточисленних правових прин-

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник: Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

² Див.: Марченко М. Н. Проблемы правопонимания в связи с исследованием источников права // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 11, Право. – 2002. – № 3. – С. 3–20.

ціпів¹. Цілком логічно, що у сфері кримінально-процесуальної діяльності, яка тісно пов'язана із забезпеченням прав людини, такі правові принципи мають певний регуляційний потенціал, який полягає в тому, що вони визначають дух, спрямованість цілей та мотивів правозастосовника при вирішенні кожного правового питання, щоб у кожному його процесуальному рішенні відбивались основні правові принципи, які складають суть ідеї права. Як вірно зазначає А. А. Павлушина, гуманітарні правові принципи, загальносоціальні пріоритети проявляють себе і в процесуальній сфері, визнаються такими, що володіють властивістю «юридичної обов'язковості» перш, ніж всі інші норми та правила»². У системі регулятивних засобів принципи права можуть виступати в різних формах та проявах. Як зазначав Ж.-Л. Бержель, принципи права «можуть бути як відображені, так і не відображені в тексті закону, проте обов'язково застосовуються в судовій практиці та мають достатньо загальний характер»³. Як правило, загальноправові принципи, які мають безпосереднє значення для врегулювання кримінально-

¹ Zagrebelsky G. Ronald Dworkin's Doctrine on Legal principles. An Italian Point of View // *International Journal of Constitution Law (I.CON)*. – 2003. – Vol. 1. No. 4. – P. 628. Дослідження С. Головатим цього феномену із концептуальних джерел доктрини верховенства права та напрацювань західної юридичної думки показало, що «станом на початок ХХІ століття принцип верховенства права слід сприймати не просто як універсальний принцип права, а як інтегральний. Нині вже йдеться про мегапринцип, – зазначає автор, – який у перебігу еволюції... увібрав у себе й інші добре відомі універсальні принципи права, які тут уже виступають як його складники». Серед останніх автор виділяє такі, зокрема, як принцип законності; принцип поділу влади; принцип народного суверенітету; принцип демократії; принцип основоположних прав та свобод людини (природних прав людини); принцип юридичної визначеності тощо. Далі автор цілком справедливо констатує, що позитивне право певної національної юридичної системи, оформлене як юридичні норми, що містяться в різноманітних актах, виданих владними органами тієї чи іншої держави, не становлять того, що визначає сутність верховенства права. Це позитивне право може лише засвідчити або ж наявність тих чи інших елементів (ознак) верховенства права, або ж їхню відсутність у рамках певної політичної чи юридичної системи (див.: Головатий С. С. Указ. праця. – С. 72).

² Павлушина А. А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития. – М.: Юрлитинформ, 2009. – С. 191.

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 168.

процесуальної діяльності, мають позитивний характер, оскільки знайшли своє відображення в системі міжнародно-правових норм та загальноновизнаних принципах міжнародного права, причому існує тенденція їх закріплення в національному кримінально-процесуальному законодавстві.

Зміст загальноправових принципів у тому вигляді, як вони знайшли своє відображення в позитивному праві, не зводиться до простої абстракції ідеалів справедливості, гуманності, демократизму тощо. Кожен принцип складається з низки вимог та передбачає функціонування певних стандартів, сукупність яких і являє собою систему критеріїв та показників, за якими оцінюється ступінь дотримання правозастосовниками принципів права у своїй діяльності (оцінка дотримання правозастосовником меж свободи угляду, розумності, забезпечення ефективності судового захисту тощо). Загальноправові принципи справедливості, розумності, добросовісності, незловживання правом, домірності обмежень та примусу, що застосовується, відображені в принципових положеннях, нормативних принципах та стандартах, що містяться в міжнародно-правових актах, в яких передбачається право на справедливий судовий розгляд. До речі, на думку правників, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹, в якій сконцентровані європейські стандарти із захисту прав людини, складається не із сукупності правових норм, які підлягають безпосередньому застосуванню, а є «емерджентною сукупністю принципів (правових і моральних), які формалізуються у словесних виразах як відбиття ідеї верховенства та захисту прав людини і основоположних свобод»². Ці норми нібито набирають життя у практиці Європейського суду з прав людини (далі по тексту Євросуд), яка є еталоном тлумачення цих загальних положень. Указані

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : Офіц. пер. із поправками, внес. відповідно до положень Протоколу № 11. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

² Юрловський Д. Б. До питання застосування судами України практики Європейського суду з прав людини // Вісн. Верхов. Суду України. – 2010. – № 9 (121). – С. 46.

норми-принципи конкретизуються в системі прецедентних позицій Євросуду¹.

Той факт, що ці ідеї права часто мають позитивний характер, не позбавляє їх природно-правової першооснови. Правовий принцип-норма, за словами А. А. Павлушиної, «залишається нормою лише в самому загальному смислі, застосування його завжди призводить до оціночного стилю юридичного мислення як при розгляді спору, так і в позитивному правозастосуванні»². У цьому аспекті гуманістична концепція природного права нібито змикається з юридичним позитивізмом, проте не розчиняється в ньому, оскільки налаштовує на інше, більш широке розуміння права як найважливішої соціальної, культурної та етично-гуманістичної цінності.

У правозастосуванні, що здійснюється в рамках кримінального судочинства, регулятивна роль загальноправових принципів, перш за все основних з них — принципу справедливості, добросовісності

¹ Так, зокрема, В. С. Вепрев для виявлення загальноправових критеріїв свободи угляду, пов'язаних із справедливістю, розумністю, вимогою забезпечення ефективного захисту, пропонує оцінити положення статей 5, 6, 13 Європейської Конвенції прав людини та основних свобод, пп. 2–4 Протоколу № 7 до неї у їх роз'ясненні ЄСПЛ, а також Конституційним Судом РФ в Постанові № 18-П від 23 грудня 2003 р.; принцип 38 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі (1988 р.); Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.) та інші акти. Їх аналіз супутно з аналізом рішень ЄСПЛ дозволив автору виокремити низку принципів положень, стандартів, що відображають дію загальноправових принципів справедливості, домірності обмежень, забезпечення ефективного правового захисту як критеріїв оцінки правомірності рішень, що приймаються правозастосовниками:

– забезпечення всією діяльністю компетентних органів та посадових осіб права на здійснення справедливого, своєчасного судового розгляду;

– рішення будь-якого органу, що приймає вихідне рішення, має бути піддано контролю такого судового органу, який відповідає вказаним вимогам (ч. 1 ст. 6 Конвенції та принципове роз'яснення цього положення в рішенні Альбер та Ле Конта проти Бельгії в 1982 р.);

– особливо слід відмітити, що ЄСПЛ констатує, що адміністративні та судові органи, які здійснюють свої повноваження необхідним чином, можуть володіти широкою свободою угляду за умови, що вони відповідають вимогам статті 6 Конвенції (позиція, відображена у справі Сттл та інші проти Австрії 1987 р.) (див.: Вепрев В. С. Основания уголовно-процессуальной ответственности. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 69).

² Павлушина А. А. Указ. праця. – С. 193.

ті, розумності, гуманізму, пріоритетності захисту прав і свобод людини, знаходить свій прояв на всіх етапах прийняття процесуальних рішень, а особливо на етапі вибору правової норми, змістовного її аналізу та тлумачення. Кримінально-процесуальний закон застосовується в дусі його тлумачення відповідно до загальнолюдських ціннісних орієнтирів, які на сьогодні знайшли своє закріплення у формі загальноновизнаних принципів міжнародного права у сфері забезпечення права та основних свобод людини. За словами О. В. Капліної, «особливістю правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права є їх тлумачення з урахуванням пріоритетності захисту прав і свобод людини, залученої до сфери кримінального судочинства»¹. Визначальна роль правовим принципам відводиться у випадках, коли закон надає правозастосовнику право обирати варіант вирішення правового питання з урахуванням конкретних обставин справи.

Регулятивну роль принципів права чітко окреслює С. П. Погребняк, відмічаючи, що «хоча для принципів зазвичай характерна опосередкована форма реалізації (суд має прийняти рішення відповідно до норм, але й у світлі принципів права), проте принципи права можуть бути й безпосередньою правовою підставою для вирішення справ... це обумовлено тим, що право зобов'язане орієнтуватися на ті цінності, що втілені в принципах права, а однією з цілей застосування права є прийняття такого рішення, яке б узгоджувалося з принципами права»². Це положення має безпосереднє практичне значення для сфери кримінального судочинства, оскільки налаштовує на те, що принципи права є самодос-

¹ Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 53.

² Погребняк С. П. Основоположні принципи права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2009. – С. 16. На думку автора, питання про безпосереднє застосування принципів права тісно пов'язане з проблемою побудови (розвитку) права під час його реалізації. Побудова права судовою владою є беззаперечним стандартом сучасної західної юриспруденції. Підкреслюється, що вона має відбуватись у процесі постійної комунікації між суддями, спільнотою юристів і громадськістю. Спрямованість на забезпечення основоположних принципів права, а врешті-решт – на утвердження верховенства права, є тією обставиною, що легітимує побудову права.

татніми: для застосування їх вимог немає необхідності посилатися на інше джерело права.

На підтвердження цього положення можна вказати хоча б на той факт, що правова ідея справедливості в позитивному праві не знайшла свого буквального закріплення, а втілена у низці правових вимог матеріального та процесуального характеру, зокрема праві на справедливий судовий розгляд. Проте, як справедливо зазначає С. П. Погребняк, відповідність позитивного права справедливості існує не завжди. У деяких випадках позитивне право може випереджати або відставати від суспільних уявлень про справедливість; частина норм є «етично індиферентними»; крім того, право може орієнтуватися на інші цінності (принципи)¹. А отже, можливість прямого посилання на справедливість як правову ідею має величезне значення для адекватного вирішення тих чи інших правових питань.

З огляду на викладене закономірним явищем стає розгляд правового спору на основі загальних принципів права — справедливості та гуманізму. Яскравим прикладом цього положення є практика конституційних та верховних судів, які зазвичай вважаються судами права. Так, Конституційний Суд України уповноважений визнавати закони загалом чи частково неконституційними, керуючись принципом верховенства конституції, інтерпретуючи положення Конституції

¹ Погребняк С. П. Указ. праця. – С. 19. У роботі також наголошується на важливості втілення ідеї справедливості в судовій діяльності. Підкреслюється, що поняття «справедливе судочинство» має два аспекти: 1) матеріальна справедливість, яка полягає в тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання мають бути справедливо визначені права й обов'язки тих, хто звернувся до суду, або завдяки судовому рішенням має бути відновлена порушена справедливість); 2) процедурна справедливість, яка передбачає розгляд справи у суворій відповідності до певних судових процедур. У матеріальному аспекті суд повинен перенести ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Крім того, суд може компенсувати недоліки, обумовлені такою рисою права, як загальність. У більш складних випадках суд може застосовувати справедливість замість закону або всупереч закону. Вирішуючи питання про необхідність поновлення справедливості, порушеної прийняттям нормативного акта, суду доцільно користуватися формулою Г. Радбруха. Підкреслюється, що виправлення закону під час правозастосування (добудова *contra legem*), тобто здійснення правосуддя «*contra legem sed secundum ius*» (а саме – лише відповідно до принципів права без урахування закону), є припустимим лише у виключних випадках.

України з позиції принципу верховенства права¹. Визначальними серед правових підстав рішень цього органу поставлені ідеї права: загальноправові принципи та загальнолюдські цінності².

Отже, з позиції широкого змістовного розуміння права нормативно-правова матерія не вичерпує собою все право, а є лише його видимою частиною. Як справедливо зазначив Ж.-Л. Бержель, «...право не можна зводити до формальної сукупності правил, які виступають не більш ніж його прояв у даний момент та в даному суспільстві. Ці правила ще не все право, вони є лише його головним інструментом...»³. Існує ще його невидима частина, зокрема у вигляді правових принципів — своєрідних векторів, які визначають напрямок розвитку позитивного права. Принципи права безвідносно до їх закріплення в конкретній нормі можуть бути безпосередньо застосовані в реальній практичній діяльності, зокрема при прийнятті рішень у сфері кримінального судочинства.

У контексті сучасного праворозуміння акцентуємо увагу ще на один важливий як для правозастосовчої, так і правотворчої діяльності момент. Принципове значення визнання діалектичної єдності природно-правових та позитивістських цінностей у сфері кримінального судочинства проявляється в розкритті співвідношення між

¹ Див.: Бігун В. Філософія правосуддя як критерій розмежування неправового та правового законодавства (прикладна філософія права Г. Радбруха) // Юрид. Україна. – 2009. – № 11. – С. 4.

² Так, зокрема, для ілюстрації наведемо декілька суджень Конституційного Суду України, сформульованих в рішенні від 30 січня 2003 року щодо конституційності положень ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора). В обґрунтування свого висновку щодо того, що унеможливлення розгляду судом скарги на постанову про порушення кримінальної справи щодо певної особи на стадії досудового слідства, відкладення її перевірки судом на стадію попереднього розгляду кримінальної справи або на стадію розгляду її по суті, відстрочка судового контролю обмежують конституційне право людини на судовий захист, який є гарантією всіх прав і свобод людини і громадянина, Конституційний Суд України вказує на те, що «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст. 8). Право на ефективний засіб захисту закріплено також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 2) і Конвенції про захист прав людини та основних свобод (ст. 13).

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 90.

законом та правом, розумінні правового закону. У рамках концепції природно-позитивного права нового глибокого змісту набуло таке якісне утворення, як *правовий закон*. Першою та основною властивістю такого закону є те, що його зміст обумовлений природним правом, «правовою природою речей». Сам же закон з точки зору його юридичної форми трактується як дещо вторинне. Інакше кажучи, правові властивості закону, його значення та місце в соціальному житті визначає те, наскільки він адекватний самому життю, його соціальним, природним, суспільно-історичним, економічним, національним, психологічним та іншим факторам і процесам. У правовому законі органічно поєднані природне право та позитивне, тобто зміст, що виходить із природи людини, та зміст, що визначається державою¹. Словом, юридичний закон виступає в ролі правового, «справжнього закону» тоді, «коли в його обличчі невідомий природний закон свободи стає свідомим державним законом»².

Утім не можна не визнати, що сучасне національне кримінально-процесуальне законодавство ще цілком не відповідає вимогам природно-правових цінностей, що призводить до соціальної напруги та нестабільності в суспільстві. Це обумовлює той факт, що іноді мета судочинства у вигляді забезпечення прав та основних свобод осіб при формальному застосуванні національного закону (поза оцінкою його змісту) може бути й не досягнута. На критичне ставлення правозастосувачів до норм позитивного права перш за все налаштовує сама Конституція України. Закріплений у ній принцип верховенства права та систематичне тлумачення положень статей 8 та 9 Конституції України, законів України «Про міжнародні договори України»³ та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»⁴ обумовлює обов'язок правозастосувача при прийнятті рішення по конкретній справі оцінювати закон, що ним застосовується, на предмет його відповідності Конституції України, загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права у сфері захисту прав та

¹ Шафиров В. М. Указ. праця. – С. 25.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1. – С. 122.

³ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

⁴ Там само. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

основних свобод людини. У разі невідповідності норм українського кримінально-процесуального законодавства положенням, що містяться в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною, тобто в колізійних ситуаціях або за наявності прогалин у вітчизняному законодавстві, пріоритетне значення для вирішення сформованої правової ситуації мають відповідні норми міжнародного права¹.

Орієнтація на міжнародні стандарти не випадкова, оскільки вони за своєю суттю і є «еталоном природного права», теоретичним узагальненням сучасної світової практики правового регулювання із захисту прав людини. Саме в міжнародно-правових актах сконцентрована система цінностей, трансформованих у правові принципи. Офіційним еталоном їх тлумачення є практика Євросуду, правовою основою діяльності якого є перш за все норми природного права. Тому цілком логічним є той факт, що відповідно до чинного законодавства України рішення Європейського суду з прав людини визнаються тепер теж (як і акт законодавства) джерелом позитивного права².

Таким чином, застосування норм закону, який у правовій державі має лише адекватно виражати право, не може бути суто механістичним процесом. Не тільки судді, а й усі суб'єкти кримінального судочинства, які уповноважені державою на прийняття процесуальних рішень, мають ураховувати той факт, що конкретна норма, яка ними застосовується, завжди діє в системі інших правових регуляторів та підлягає оцінці на предмет від-

¹ У контексті дослідження питання щодо співвідношення принципу верховенства права із принципом законності в сучасній загальноправовій літературі вказується на те, що правозастосовча діяльність має здійснюватися відповідно до вимог саме природного права, за умови, що позитивне право не пропонує однозначного вирішення правової ситуації. Такий прояв верховенства права може мати місце в силу, зокрема, таких обставин: а) абстрактність диспозиції юридичної норми, що підлягає застосуванню; б) прогалина у правовому регулюванні (що породжує потребу застосування аналогії права чи закону); в) відносна визначеність санкції юридичної норми; г) колізія юридичних приписів (див.: Сушко Є. Р. Верховенство права: проблеми розуміння // Судова апеляція. – 2007. – № 1. – Режим доступу до журн.: Web-портал Апеляційного суду м. Києва).

² Ця обставина має суттєве значення, оскільки факт застосування тверджень, що містяться у рішенні Євросуду, всупереч положенням, що зафіксовані в акті національного законодавства, в цілому відповідатиме принципу законності, який залишається основоположним у правосвідомості вітчизняних правозастосовників.

повідності її змісту загальним принципам права, які знаходять своє відображення в правових положеннях Конституції України, загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Отже, необхідним складовим елементом процесу застосування правової норми стає змістовна оцінка відповідних правових норм національного законодавства, що регулюють ті чи інші питання, на предмет їх правового характеру, тобто відповідності вимогам Конституції України, загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права у сфері захисту прав та основних свобод людини¹. Звичайно, сам процес аналізу соціальної адекватності правової норми не є простим та одноактним². Відповідно на сьогодні це завдання для правозастосовника є нелегким, оскільки для адекватної оцінки правового характеру закону він має спиратися на певні критеріальні ціннісні орієнтири, в той час як процес осмислення західних традицій праворозуміння, до яких тяжіє й Україна, тільки ще триває у вітчизняній правовій науці³. Все це ставить перед наукою завдання теоретичного пізнання та

¹ Така оцінка в загальній структурі відповідного правозастосовного процесу, на наш погляд, відбувається в рамках аналізу правової норми та тлумачення її смислу, які є самостійними стадіями другого традиційного етапу правозастосування – встановлення юридичної основи справи, який логічно слідує за встановленням її фактичної основи (зокрема, див.: Венгеров А. Б. Теория государства и права. Ч. 2. Теория права. – М., 1997. – Т. 2. – С. 56–59).

² У правовій літературі запропонований своєрідний алгоритм діяльності по встановленню відповідності норм національного права положенням Конвенції (див.: Раданович Н. Проблеми забезпечення відповідності законодавства України конвенції про захист прав людини і основних свобод: Загальнотеоретична характеристика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 39).

³ Тут не можна залишити поза увагою, що сам факт виникнення в правовій теорії поняття «неправовий закон» дуже бурхливо обговорюється серед науковців та практиків й, до речі, має багато противників, які висловлюють з цього приводу багатоаспектні критичні зауваження. Одним із самих поширених аргументів є твердження про те, що критичний підхід правозастосовників до змісту закону формулює у них нігілістичне ставлення до закону, а значить, взмозі призвести до правової анархії у правозастосуванні, «розмивання» законності. Не входячи в глибокі дискусії з цього приводу, лише вкажемо, що, на наш погляд, критичний аналіз норм законів із позиції їх соціальної адекватності при їх застосуванні, навпаки, сприяє формуванню поважного ставлення до права та подоланню правового нігілізму.

усвідомлення об'єктивно існуючої системи цінностей, прав та свобод людини, доведення їх у доступному вигляді до правозастосовників. Така система цінностей має стати своєрідним компасом, з яким необхідно звіряти свої дії як законодавчим органам, так і правореалізуючим органам при вирішенні правових питань. Ідеальною метою є створення в Україні такого нового правового Кримінально-процесуального кодексу, положення якого якомога б повніше відповідали стандартам забезпечення прав людини у сфері судочинства, повно та всебічно врегулювали процесуальні питання кримінального провадження. Якісна та повна правова регламентація цих питань в основному джерелі кримінально-процесуального права — Кримінально-процесуальному Кодексі не тільки значно спростить та скоротить правозастосовний процес через відсутність необхідності звертатися до інших джерел, проте й цілком відповідатиме національній континентально-правовій традиції¹.

¹ Слід зазначити, що орієнтація вітчизняної правознавчої науки на західні стандарти забезпечення прав людини не означає механічного копіювання західноєвропейської правової традиції. Україна не може копіювати законодавство, яке регламентує здійснення кримінально-процесуальної діяльності, жодною з європейських держав, оскільки система органів кримінальної юстиції тісно пов'язана з національними традиціями, ментальністю народу України, іншими інститутами українського суспільства. І тому необгрунтоване залучення її елементів з чужої правової системи, штучне перенесення їх до нашого правового простору не тільки сприятиме досягненню очікуваної мети — покращення ситуації у кримінальному процесі, скільки призведе до несподіваних шкідливих наслідків.

Реформування кримінально-процесуального права (результатом якого має стати новий КПК) вимагає знання й урахування фундаментальних положень, розроблених не одним поколінням процесуалістів. В. Г. Гончаренко обгрунтовано пов'язує надзвичайну важливість удосконалення кримінально-процесуального законодавства України з необхідністю урахування як «світової практики, сучасного стану і чинників нашого законодавства та тенденцій його розвитку», так і «традицій вітчизняної правової думки» (див.: Гончаренко В. Деякі зауваження у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 698). Запозичення передового іноземного правового досвіду має лише допомогти заповнити прогалини в національній правовій системі, проте аж ніяк не революційно змінити кримінальне судочинство, результатом чого стане неефективність нового законодавства через його неясність та відсутність довіри до нього у професійних учасників процесу. Відчуження позитивного права від національних правових традицій закономірно призведе до зниження престижу права в суспільстві.

В статье рассмотрены основные черты, характерные для современного состояния правосознания, и обнаружены основные направления его влияния на формирование концептуально новых стандартов качества уголовно-процессуальных решений.

In the article to examine there are basic lines, characteristic for the modern state found out the basic sending of his influence to forming conceptually of new standards of quality of criminal proces decisions.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 3 від 11 листопада 2010 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*

УДК 343.131(094.4)(477)

І. Л. Беспалько, асистент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ НОРМАТИВНОГО ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ У КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена визначенню нормативного змісту принципу диспозитивності у Кримінально-процесуальному кодексі України.

Ключові слова: принцип, диспозитивність, права та свободи людини і громадянина, нормативний зміст.

Закріпивши в кримінально-процесуальному законодавстві принцип диспозитивності, законодавець не звернув уваги на його легальне визначення, що можна пояснити хіба що новизною поняття «диспозитивність» у кримінальному процесі України, для якого протягом не одного століття головним залишався принцип публічності. Необхідність запровадження в кримінально-процесуальне законодавство принципу диспозитивності зумовлена процесами демократизації суспільного життя. Диспозитивність отримала своє нормативне закріплення в ч. 5 ст. 16¹ КПК України, суть якої полягає в тому, що сторони користуються рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Тобто у даному випадку мається на увазі можливість сторін розпоряджатися своїми правами. На нашу думку, цей принцип має ширше значення. Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних з порушенням, розслідуванням і судовим розглядом кримінальних справ, характеризується тим, що домінуючим методом правового регулювання є імперативний, а не диспозитивний. Це зрозуміло, адже кримінально-процесуальне право традиційно вважається галуззю публічного права. Природа ж диспозитивності є приватноправовою. Розуміння законодавцем принципу диспозитивності як свободи сторін

у наданні суду доказів і доведенні перед судом їх переконливості не повною мірою охоплює свободу суб'єктів процесу в розпорядженні своїми правами. Вважаємо за необхідне погодитись із думкою М. Л. Лобойка, що дане право проявляється у декількох основних аспектах, як-от право: 1) ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин органам дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду (поширюється на всі справи, в тому числі на справи приватно-публічного обвинувачення); 2) розпоряджатися своїми матеріально-правовими вимогами (стосується справ приватного, публічно-приватного обвинувачення); 3) розпоряджатися своїми процесуальними правами (заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення осіб і органів, які ведуть процес); 4) розпоряджатися доказовим матеріалом (поширюється на всі кримінальні справи)¹.

Наша держава взяла на себе обов'язок реформування національного кримінального процесу відповідно до європейських стандартів, де людина, її права та свободи визнаються найвищою соціальною цінністю. Щодо принципу диспозитивності дане положення відображає, на наш погляд, необхідність розширення його положень. Про це свідчить Указ Президента України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», у розд. 1 якого зазначається, що метою Концепції реформування кримінальної юстиції України є підвищення її ефективності для забезпечення прав і свобод людини. Пункт 5 цього документа спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на поєднання захисту прав особи і забезпечення публічних інтересів². А в п. 31 розд. 2 цієї концепції зазначається, що з метою забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності необхідно вдосконалити процесуальну регламентацію процедур збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвину-

¹ Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія / Л. М. Лобойко. – Д. : Юрид. акад. МВС України : Ліра ЛТД, 2004. – С. 52.

² Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15.02.2008 р. № 311/2008. – Режим доступу: gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=31963&pf35401=122446. – С. 4–7. – Заголовок з екрана.

вачення на основі чітко визначених критеріїв. У п. 5 розд. 4 Указу Президента України «Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10.05.2006 р. зазначається, що диспозитивність полягає у праві вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору. А в п. 16 йдеться про те, що з метою забезпечення рівності сторін у кримінальному процесі треба реалізувати принцип змагальності на стадії досудового розслідування, надавши стороні захисту процесуальні можливості для проведення альтернативного розслідування. Потерпілі повинні мати ефективні можливості обстоювати свої інтереси при незалежному проведенні досудового слідства¹.

За таких умов для з'ясування поняття і змістовного наповнення диспозитивності в кримінально-процесуальній діяльності слід звернутися, вважаємо, до спорідненої галузі цивільного процесуального права, для якої цей принцип є головним, оскільки визначає механізм виникнення, розвитку й закінчення цивільної справи. У теорії цивільного процесу походження і сферу дії диспозитивності визначають, виходячи з позиції автономії особи у сфері цивільних прав. Під такою автономією розуміють властивість власника суб'єктивних цивільних прав вільно ними розпоряджатися². Стаття 11 ЦПК України закріплює основні характеристики принципу диспозитивності: суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненнями фізичних і юридичних осіб; межі судового розгляду визначаються особами, що звертаються до суду; підстави вимог визначаються також ними; особи, що беруть участь у справі, розпоряджаються своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд; таким же правом наділені і дієздатні особи, в інтересах яких заявлено вимогу іншими особами; суд вправі залучити відповідний орган, якому законом

¹ Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/show.php?uid=1093.1890.0>. – С. 3. – Заголовок з екрана.

² Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. / С. В. Васильєв. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 39.

надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, що він представляє¹.

Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві виявляється головним чином у 3-х основних напрямках: 1) використання за інтересованими особами прав, пов'язаних з порушенням і розвитком процесу (подача заяви, касаційної скарги та ін.); 2) здійснення прав по зміні процесу (заміна неналежної сторони за клопотанням позивача, збільшення або зменшення розміру позовних вимог і т. ін.); 3) здійснення прав по закінченні процесу (відмова від позову, від апеляційної або касаційної скарги, мирова угода)². Іншими словами, у процесі цивільного провадження цей принцип втілює 3 елементи: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. Вважаємо, що ці елементи повинні відображати вимогу диспозитивності і під час провадження в кримінальних справах, хоча і в меншій мірі, ніж у цивільних.

Першим елементом ми назвали свободу вибору, тобто право на ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин. У кримінальному процесі існує категорія справ, що умовно називаються справами приватного обвинувачення. Їх доля повністю залежить від позиції, яку займає потерпілий. Тільки від його волі залежить, чи буде порушено таку справу, чи дістане вона повне вирішення у суді постановленням вироку або ж буде закрита за примиренням сторін. Проміжне становище між справами приватного і публічного обвинувачення займають справи приватно-публічного обвинувачення, які згідно з ч. 2 ст. 27 КПК порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, але закривати їх за примиренням потерпілого з обвинуваченим (підсудним) не можна. Тобто в перелічених випадках ми стикаємося з можливістю

¹ Цивільне процесуальне законодавство України: Нормативно-правові акти, судова практика / Верхов. Суд України ; за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 21.

² Тертишніков В. І. Цивільний процес України : (лекції) : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 27.

ініціювання кримінального процесу, що, безперечно, є проявом диспозитивності.

Другим елементом є свобода вибору засобів впливу на процес. Мається на увазі, що особа в процесі кримінального провадження має право заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення посадових осіб і органів, які ведуть процес. Якщо в результаті вчиненого злочину фізичній чи юридичній особі було заподіяно шкоду, вона має право пред'явити цивільний позов, який буде розглянуто у порядку кримінального провадження. Проект КПК України № 1230 від 10.12.2007 р. розширює дію принципу диспозитивності під час провадження у кримінальній справі. У ст. 38 зазначається, що підозрюваний, обвинувачений мають право: збирати і подавати предмети, документи і показання (п. 8); допитувати під час судового розгляду свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих же умовах, що й свідків обвинувачення (п. 4.2)¹. Стаття 50 цього законопроекту закріплює положення, згідно з яким під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має право брати участь у безпосередній перевірці кожного доказу під час вирішення питання про призначення покарання обвинувачуваному та відшкодування шкоди, завданої правопорушенням (п. 3.5)¹. Розширення положень диспозитивності щодо можливості вибору засобів впливу на процес слід визнати обґрунтованим, оскільки збільшується можливість безпосередньої участі особи у дослідженні доказів.

Останній елемент принципу диспозитивності, на наш погляд, полягає у здатності своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. У ст. 83 проекту КПК України № 1230 від 10.12.2007 р. зазначається, що докази можуть бути визнані судом допустимими, якщо сторони погоджуються, щоб вони були визнані допустимими (п. 2.1). А ст. 84 закріплює положення, згідно з яким тягар доказування допустимості доказу лежить на стороні, яка його надає (п. 3)¹. Стаття 314 закріплює положення, відповідно до якого з метою підготовки до судового розгляду суддя розглядає клопотання сторін про визнання допустимими або недопустимими

¹ Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 10.12.2007 р. № 1230 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – С. 12–16, 24, 87. – Заголовок з екрана.

певних доказів (п. 2.5)¹. Тобто допустимість доказів залежить від обґрунтованості їх сторонами. Диспозитивність як можливість своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі проявляється також у ситуаціях, пов'язаних із застосуванням положень ст. 8 КПК та ст. 46 КК України, в яких закріплено можливість закриття кримінальної справи у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. Відповідно до ст. 395 вищезазначеного проекту, у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод: угода про примирення між потерпілим та обвинуваченим; угода між державним обвинувачем та обвинувачуваним про визнання вини; угода між державним обвинувачем та обвинуваченим про співробітництво у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою¹. У даному випадку також відбувається розширення положень диспозитивності.

Вважаємо, що будь-який принцип — це вимога, яка пред'являється до діяльності державних органів, які ведуть процес. Проведений аналіз дає підстави під принципом диспозитивності розуміти правове положення, згідно з яким на органи дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду покладається обов'язок надати та забезпечити суб'єктам кримінального процесу можливість вільно в межах закону обирати способи і засоби своєї поведінки для реалізації своїх матеріальних і процесуальних прав, а також впливати на хід і результати кримінально-процесуальної діяльності. Як вбачається, слід виділити 3 основних складових елементи даного принципу: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі.

Вважаємо за необхідне у КПК України передбачити окрему статтю «Диспозитивність кримінального процесу» у такій редакції: «Під час провадження у кримінальній справі орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити особам, що беруть участь у кримінальному судочинстві, можливість вільного вибору способів реалізації своїх прав, передбачених процесуальним законом».

¹ Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 10.12.2007 р. № 1230 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – С. 103. – Заголовок з екрана.

Статья посвящена определению нормативного содержания принципа диспозитивности в Уголовно-процессуальном кодексе Украины.

This article is devoted to the determination of the normative contents of the depositivity in the Code of Criminal Procedure in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 8 вересня 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

Н. В. Глинська.

УДК 343.98

С. В. Великанов, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПІДХОДИ ДО ТИПІЗАЦІЇ СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ

Розкрито підхід до типізації слідчих ситуацій, що базується на врахуванні їх внутрішньої двокомпонентної структури. Пропонується розглядати загальну типову слідчу ситуацію як набір (комбінацію) взаємопов'язаних змінних типологічних рис часу, стану та обстановки розслідування.

Ключові слова: типізація слідчих ситуацій, структура типової слідчої ситуації, типологічні риси слідчої ситуації, формалізація типових слідчих ситуацій.

Ситуаційний підхід до розслідування злочинів має широкий вплив на формування та реалізацію сучасних криміналістичних рекомендацій. З того часу, як Р. С. Белкін вперше вказав на необхідність конкретного аналізу певної ситуації при розслідуванні¹, відповідні ситуаційні конструкції знайшли свою розробку в криміналістичній техніці (ситуації використання техніко-криміналістичного засобу), криміналістичній тактиці (ситуації слідчої дії) та в криміналістичній методиці (слідчі ситуації). Ситуаційний підхід визнається важливим напрямком наукових досліджень як у працях відомих криміналістів², так і широким науковим загалом, зокрема у

¹ Криміналістика: Учеб. для сред. юрид. шк. / Под общ. ред. А. И. Винберга. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – С. 333.

² Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2008. – № 8. – С. 102–108; Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 125–132.

рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття»¹.

Однак навіть з урахуванням визнання та широкого розповсюдження ситуаційного підходу в сучасних методико-криміналістичних рекомендаціях залишається низка недоліків, а саме: 1) типізація слідчих ситуацій часто не враховує їх двокомпонентну структуру та часову належність; 2) зміст типових ситуацій нерідко змішується зі змістом такого спорідненого поняття, як типова версія; 3) виокремлені типові слідчі ситуації інколи відрізняються одна від одної лише формально, а не за своєю сутністю, що має відбивати своєрідну переламну подію у ході досудового слідства. Усе це призводить до зниження якості типових слідчих ситуацій як ключового компонента методико-криміналістичних рекомендацій та потребує формулювання вимог до нормалізованої форми типової слідчої ситуації, конструкція та зміст якої були б вільними, щонайменше, від вищезначених недоліків.

Розглядаючи можливість повторюваності ситуацій, У. В. О. Куайн писав: «Кожен швидко помітить, що не існує двох ситуацій, які повністю співпадають; ситуації, в яких відображено навіть одну й ту саму форму, нескінченно відрізняються одна від одної. Скоріше, предметом є схожість у аспектах, що мають відношення до справи»². Така загальна точка зору співпадає із прийнятим у криміналістиці підходом до типізації слідчих ситуацій, що виходить із повторюваності значущих з криміналістичної точки зору аспектів у обстановці та стані розслідування злочинів одного криміналістичного різновиду. Виокремлення таких схожих аспектів є завданням наукового узагальнення матеріалів кримінальних справ та інтерв'ювання практичних працівників, під час якого схожі аспекти набувають наукового опису та в подальшому розглядаються як типологічні риси певних ситуацій, а процес виділення таких типологічних рис може розглядатись саме як типізація. При проведенні типізації враховується й включеність типових слідчих ситуацій до плинну

¹ Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття» // Криміналіст первопечатный. – 2010. – № 1. – С. 113.

² Куайн У. В. О. С точки зрения логики. 9 логико-философских очерков / Пер. В. А. Ладова, В. А. Суворовцева; Под общ. ред. В. А. Суворовцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – С. 98.

часу, а варіанти типологічних рис комбінуються за наступною загальною формою: $(\{S_1, \dots, S_n\}, \{C_1, \dots, C_n\}, t)$, де S — типологічні риси, значення змінних обстановки розслідування; C — типологічні риси, значення змінних стану розслідування; t — типологічна риса часу. Створена за наведеною загальною формою типова слідча ситуація знаходить своє місце у методиці розслідування злочинів. Разом з цим в якості типологічних рис виділяються не всі повторювані аспекти ситуацій, а лише ті, що істотно змінюють або впливають на наступний перебіг розслідування злочину. Установлені типологічні риси мають *загальний* або *спеціальний* характер й групуються навколо факторів *часу*, *стану* розслідування та *обстановки* розслідування.

Загальні типологічні риси мають універсальний характер, можуть зустрічатись у різних за своїм змістом ситуаціях та впливають на формування слідчих ситуацій у методиках розслідування злочинів різних категорій. Спеціальні типологічні риси використовуються при формуванні ситуацій у криміналістичних методиках, спільних за родовою, видовою й підвидовою ознакою. Розглянемо загальні та спеціальні типологічні риси в аспекті їх прояву щодо факторів часу та двох найважливіших компонентів слідчої ситуації — стану розслідування й обстановки розслідування.

Типізація слідчих ситуацій у часі.

Типологічна риса часу ефективно орієнтує слідчого при використанні методико-криміналістичних рекомендацій, заснованих на слідчих ситуаціях. Розповсюдженим підходом до типізації слідчих ситуацій є врахування етапу кримінального судочинства, згідно з чим розділяють типові ситуації 1) етапу порушення кримінальної справи, 2) початкового, 3) наступного та інколи 4) заключного етапів. Найбільш придатні до подальшої типізації за типологічними рисами стану та обстановки розслідування типові ситуації першого та другого виду. Це пов'язано із певним ступенем невизначеності та неконкретності наявних у слідчого відомостей про вчинений злочин, що дозволяє оперувати гіпотетичним знанням при виділенні типологічних рис ситуацій та при постановці завдань, що підлягають вирішенню слідчим. На наступних етапах розслідування знання про злочин поступово отримує ознаки достовірності,

а завдання, що підлягають вирішенню, значно конкретизуються відповідно до певних обставин справи. Така визначеність відомостей про злочин обмежує можливість виділення типологічних рис у ситуаціях, що складаються на наступних етапах розслідування.

Розподілення ситуацій у залежності від етапу кримінального судочинства характерно як для алгоритмізованих, так і для традиційних методик розслідування злочинів. Однак алгоритмізовані методики розслідування потребують додаткової деталізації типологічних рис часу слідчих ситуацій. У таких методиках основним завданням типізації слідчих ситуацій у часі є регуляція дотримання черговості виконання дій слідчим, а самі методико-криміналістичні рекомендації носять інструктивно-технологічний характер. У зв'язку з цим для алгоритмізованих методик розслідування можна запропонувати типологічні риси часу двох видів — перший різновид типологічної риси встановлює обмеження з одного з боків часового проміжку, залишаючи інший відкритим. Зазначений вид типологічної риси може бути описано одним із наступних висловів:

1) у будь-який час після виконання... (ситуація в часі передуює певній події);

2) у будь-який час до проведення... (ситуація в часі слідує за певною подією).

Другий різновид типологічної риси часу (слідчої ситуації) вказує на стан та умови розслідування, що обмежені в часі з двох сторін. Зазначений вид типологічної риси може вказувати на ситуації, що складаються:

1) проміж двома процесуальними, оперативно-розшуковими, організаційними або іншими значущими подіями;

2) протягом точного часового проміжку (процесуальний термін, термін зберігання слідів).

Типізація слідчих ситуацій за станом розслідування.

Стан розслідування розуміється як зібрані слідчим (наявні в слідчого) відомості про злочин та ступінь обґрунтованості таких відомостей¹. Стан розслідування як інформаційний компонент слідчої ситуації має внутрішню структуру, що пропонується умовно

¹ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2002. — С. 5–6.

розподілити на два тісно взаємопов'язаних рівня: фактів та висновків. На *першому рівні* стану розслідування розташовані фактичні дані, що слідчий отримав про ідеальні або матеріальні сліди злочину. Це, наприклад, відомості, отримані при слідчому огляді або показання безпосередніх свідків про конкретні дії осіб. Однак на даний час у спеціальній криміналістичній літературі, присвяченій окремим методикам, можна констатувати відсутність типології ситуацій, що використовувала б в якості основи такі фактичні відомості. Натомість застосовуються типологічні риси, що надають роз'яснення фактам, якими володіє слідчий.

Дійсно, фактичні дані значно відрізняються від здійснених на їх базі раціональних роз'яснень щодо походження та співвідношення цих фактів. Такі роз'яснення надаються (як пояснення слідів та інтерпретація поведінки людини) у формі висновків, констатуючих те, як представляє собі слідчий подію злочину в цілому або її окремі обставини. Однак, констатуючі висновки необхідно відрізнити від версій — гіпотетичних висновків, що потребують перевірки та не входять до змісту слідчої ситуації. Невід'ємним компонентом будь-якої версії є припущення, в той час як стан розслідування формують висновки-констатації, для яких припущення не притаманні.

Цілком очевидно, що висновки-констатації як компоненти стану розслідування можуть стверджувати *відсутність* або *наявність* знання про злочин. У зв'язку з цим пропонується розрізнити *бланкетні* та *змістовні* висновки.

Структура бланкетного висновку може бути представлена у наступному вигляді:

$$(\{F_1, \dots, F_n\}, \{b\}, \{Va_1 \dots Va_n\}) \rightarrow (B),$$

де F — відображає рівень фактів, Va — раніше встановлені змістовні висновки, b — сукупність невизначених слідчим обставин злочину, B — бланкетний висновок.

Важливою складовою бланкетного висновку є сукупність невизначених слідчим обставин злочину. Осмислення існуючих прогалин у знанні про злочин є першою передумовою цілеспрямованого зростання об'єму фактичних даних, їх деталізації та конкретизації. З цього випливає, що бланкетний висновок не тільки констатує недостатній об'єм знань про злочин у слідчого, але й допомагає йому

окреслити коло невизначених обставин злочину та відкрити шлях для реконструювання невизначених обставин злочину із використанням припустимих роз'яснень — типових версій.

Змістовні висновки за внутрішнім переконанням слідчого достатньо обґрунтовані фактами та констатують наявність знання в слідчого про деякі обставини розслідуваного злочину. Структура змістовного висновку не містить невизначених слідчим обставин злочину та може бути представлена таким чином:

$$(\{F_1, \dots, F_n\}, \{Va_1 \dots Va_n\}) \rightarrow (V),$$

де F — відображає сукупність відомостей на рівні фактів, Va — раніше встановлені змістовні висновки, V — новий змістовний висновок.

У сукупності змістовні та бланкетні висновки утворюють *другий рівень* стану розслідування. Однак не всі повторювані висновки отримують статус *змістовних типологічних рис* або *бланкетних типологічних рис*, а лише ті, після виведення яких наступний перебіг розслідування злочину має бути суттєво змінено. Вельми демонстративною в цьому аспекті є методика розслідування вбивств. Можливість переходу ситуації виявлення трупа із ознаками насильницької смерті до однієї з початкових ситуацій методик розслідування вбивств при виявленні ознак інсценування; ритуальних вбивств; вбивств, вчинених у результаті протистояння організованих злочинних угруповань; вбивств, вчинених на ґрунті міжнаціональної ворожнечі; вбивств на замовлення залежить якраз від тих висновків, що зробить слідчий при роз'ясненні наявних у нього фактів.

У зв'язку з тим, що переважна більшість відомостей про стан розслідування фіксується документально в матеріалах кримінальних справ, виділення типологічних рис стану розслідування безпосередньо базується на аналізі масивів кримінальних справ однієї криміналістичної категорії. З іншого боку, узагальнення матеріалів кримінальних справ різних категорій дозволяє встановити й повторюваність деяких типологічних рис, що не залежать від категорії кримінальної справи. Через це типологічні риси стану розслідування можна умовно розділити на дві групи: 1) загальні для різних категорій злочинів та 2) спеціальні для певного роду, виду або підвиду злочину.

Розглянемо першу групу типологічних рис стану розслідування, що загальні для різних категорій злочинів¹. З метою створення засад для формалізації типових слідчих ситуацій типологічні риси пропонується представити у вигляді сукупностей основних та додаткових значень, що є областями визначення нижченаведених іменованих змінних:

1. Змінна *«ступінь певності у характері події»* відноситься до рівня висновків стану розслідування та може отримувати наступні основні значення: *«характер (обставини) злочину залишається в цілому незрозумілим»*, *«характер (обставини) злочину зрозумілий лише в окремих частинах»*, *«характер (обставини) злочину в цілому зрозумілий»*. Перше та друге значення є бланкетними висновками, для яких у методиках розслідування злочинів мають бути сформовані типові слідчі версії, що відновили би відсутню інформацію. Додатковими значеннями цієї змінної є: *«встановлено ознаки інсценування події злочину»*.

2. Змінна *«відомості про злочинця»* може отримувати наступні основні значення: 1) злочинець відомий; 2) відомості про злочинця неповні; 3) злочинець не відомий. Бланкетний характер другого та третього висновків вимагає формулювання відповідних версій для відновлення відсутніх відомостей про злочинця. Додатковими значеннями змінної є ситуація, коли злочинець *«затриманий на гарячому»*, а додаткові значення *«знайомство із потерпілою особою»*, *«в злочинця виявлено сліди злочину»* розглядуваної змінної мають дещо вужчий характер.

Отже, загальні типологічні риси стану розслідування визначають найбільш значущі елементи структури інформаційного компо-

¹ Виокремлення типологічних рис стану та обстановки розслідування здійснюється на основі аналізу систем типових слідчих ситуацій методик розслідування злочинів, наведених у наступних джерелах: Керівництво з розслідування злочинів: Наук.-практ. посіб. / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; За ред. В. Ю. Шепітька. – Х.: Одиссей, 2010. – 960 с.; Шурухнов Н. Г. Криміналістика: определения, схемы, таблицы, диаграммы, рекомендации: Учеб. пособие для студентов юрид. вузов. – М.: Эксмо, 2009. – 352 с. – (Право – наглядно и доступно); Криміналістика: Схемы и комментарии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юриспруденция, 2001. – 240 с.; Эксархопуло А. А. Криміналістика: Иллюстрированный курс в схемах: Учеб.-нагляд. пособие. – СПб., 2010. – 412 с.

нента слідчої ситуації та створюють можливості для побудови конкретизованих лінгвістичних конструкцій типових ситуацій окремих методик розслідування злочинів. Натомість спеціальні типологічні риси стану розслідування значно залежать від криміналістичних особливостей конкретного різновиду злочину, що групуються навколо конструктивних рис складу кримінально караного діяння та предмета доказування в кримінальній справі.

Типізація слідчих ситуацій за обстановкою розслідування.

Обстановка розслідування розуміється як сукупність значущих зовнішніх факторів, що впливають на перебіг розслідування¹. Необхідно відмітити, що такі фактори при аналізі матеріалів кримінальних справ можуть бути відновлені лише опосередковано, натомість найбільш раціональним шляхом їх отримання є проведення інтерв'ювання слідчих. Далі з відновлених факторів виокремлюються та опрацьовуються в якості типологічних рис обстановки розслідування ті з них, що суттєво змінюють наступний перебіг розслідування злочину та ставлять перед слідчим важливі завдання. З цього випливає особливість типологічних рис обстановки розслідування, яка полягає у такому їх формулюванні, що стимулювало б обов'язковість переходу або утримання обстановки розслідування у необхідному для слідчого стані. Так, наприклад, відсутність свідків вимагає проведення заходів з їх встановлення, встановлення свідків, у свою чергу, потребує проведення їх допиту, далі, при проведенні допиту, слідчий має вдатися не тільки до правильної процесуальної фіксації показань, однак й застосувати рекомендації криміналістики, що не тільки забезпечили б максимальну повноту та об'єктивність фіксації показань, але й унеможливили їх ймовірну втрату.

Типологічні риси обстановки розслідування мало в чому залежать від криміналістичного різновиду злочину, здебільшого мають загальний характер та зустрічаються в якості складових компонентів типових ситуацій різних методик розслідування. За аналогією із станом розслідування типологічні риси обстановки розслідування теж пропонується репрезентувати у вигляді переліків значень змінних, система яких включає:

¹ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методикі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – С. 6.

1. Змінна *«наявність (джерел) ідеальних слідів злочину»* може отримувати наступні значення: 1) джерела наявні; 2) джерела відсутні. Джерелами ідеальних слідів злочину можуть виступати свідки, потерпілі, підозрювані та обвинувачені.

2. Змінна *«наявність (джерел) матеріальних слідів злочину»* може отримувати наступні значення: 1) джерела слідів злочину наявні; 2) джерела слідів злочину відсутні. У залежності від категорії злочину слідносіями можуть бути об'єктивні засоби фіксації обставин злочину (фото-, звуко- або відеозапис), документи та інші матеріальні предмети.

3. Змінна *«джерело надходження відомостей про вчинений злочин»* може отримувати наступні значення: 1) інформація про виявлені ознаки злочину надійшла від спеціалістів відповідного контролюючого органу; 2) інформація про виявлені ознаки злочину надійшла з інших джерел. Невід'ємним компонентом означеної змінної є її поєднання із типологічною рисою часу етапу перевірки заяви або повідомлення про злочин.

4. Змінна *«наявність фактору раптовості»* залежить від того, знають чи ні злочинці про поінформованість правоохоронних органів відносно до злочинної діяльності правопорушників, та може отримувати наступні значення: 1) злочинцям невідомо про поінформованість правоохоронних органів, фактор раптовості присутній; 2) злочинцям відомо про поінформованість правоохоронних органів, фактор раптовості відсутній. Така змінна проявляється лише в комбінації із типологічною рисою часу початкового етапу розслідування.

5. Змінна *«наявність незаконної протидії слідству»* тісно пов'язана із дотриманням принципу законності у кримінальному судочинстві. Зазначена змінна може бути наявна у типових слідчих ситуаціях методик розслідування будь-якої категорії злочинів. Певний універсальний характер цієї змінної підтверджується й положеннями нормативно-правових актів. Так, ст. 148 КПК України передбачає можливість обрання запобіжного заходу відносно до підозрюваного, обвинуваченого задля запобігання можливості перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі. Статтями розділу XVIII КК України «Злочини проти правосуддя» встановлено й кримінальну відповідальність за різні способи незаконної

протидії досудовому слідству. Таким чином, наявність факту незаконної протидії слідству призводить не тільки до використання слідчим криміналістичних рекомендацій з усунення такої протидії, але й при встановленні необхідних ознак до порушення кримінальної справи за відповідною статтею КК України або до взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту.

Зазначені типологічні риси часу та змінні стану та обстановки розслідування можуть бути скомбіновані до різноманітних ситуацій загального змісту, наприклад: обставини злочину залишаються неясними, злочинець відомий, наявні свідки та матеріальні сліди злочину та ін. Указана загальна форма типової ситуації дозволяє структурно сформулювати типові версії (на основі непевних компонентів стану розслідування) та визначитись (на основі обстановки розслідування) із найбільш загальними завданнями розслідування методичного, організаційного й тактичного характеру.

Раскрыт подход к типизации следственных ситуаций, базирующийся на учете ее внутренней двухкомпонентной структуры. Предлагается рассматривать общую типовую следственную ситуацию как набор (комбинацию) взаимосвязанных переменных типологических черт времени, состояния и обстановки расследования.

Author has revealed an approach to typification of investigation situation, which is based on its internal two component structure. It is suggested to consider general typical investigation situation as a set (combination) of interrelated variables of typological features of time, state and condition of crime investigation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).

Рецензент — член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.

УДК 340.64:343 982.323

В. М. Варцаба, кандидат юридичних наук, начальник УМВС України в Івано-Франківській області

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗРОСТУ ОСОБИ ПРИ СКЛАДАННІ ТА ВИКОРИСТАННІ СЛОВЕСНОГО ПОРТРЕТА

За результатами аналізу окремих навчальних посібників, підручників із криміналістики розглянуто питання та внесено пропозиції щодо вдосконалення градації осіб за зростом при складанні та використанні словесного портрета.

Ключові слова: словесний портрет, градація, ознаки зовнішності людини, габітоскопія, ідентифікація.

На сучасному етапі в діяльності ОВС суттєвою залишається проблема вдосконалення криміналістичних засобів та методів, які використовуються для встановлення та розшуку як особи злочинця, так і інших осіб, причетних до події злочину. Серед них важливе значення відіграють засоби та методи збирання й використання інформації про ознаки зовнішності людини.

Можна констатувати, що на сьогодні вже розроблено теоретичні основи портретної ідентифікації особи, удосконалено систему опису зовнішнього вигляду людини. З усіх відомих способів встановлення злочинців найбільшу історію, звичайно, має словесний портрет. Його використовують, починаючи з глибокої давнини, для розшуку злочинців, які переховуються, осіб, які зникли безвісти, а також у процесі експертного ототожнення живих осіб та трупів у практичній діяльності співробітники правоохоронних органів усіх держав світу.

«Словесний портрет» як метод опису зовнішності особи з метою реєстрації, розшуку та ідентифікації було запропоновано у 1885 р. французьким криміналістом Альфонсом Бертильоном.

У наш час методика опису особи за ознаками зовнішності значно спрощена, хоча є більш досконалою. Виходячи з цього, словесним портретом у криміналістиці називається опис зовнішності людини, складений за визначеними правилами, у визначеній послідовності та з використанням специфічної термінології. Складаючи словесний

портрет людини, передусім виходять із кінцевої мети цих дій¹. Вона полягає в тому, що спочатку з певного кола людей (за статтю, віком, зростом, фізичними вадами) виділяють групу об'єктів, близьких за будь-якою ознакою, а потім вирішується питання про тотожність об'єкта, який перевіряється або розшукується. При цьому з певною вірогідністю передбачається, що об'єкт розшуку є серед цієї групи осіб. З цього випливає, що словесний портрет має бути коротким, але змістовним, тобто містити ті особливості зовнішності людини, які рідко трапляються. Інформація про словесний портрет особи, яка розшукується, має містити чітко описані з використанням встановленої термінології ознаки зовнішності, щоб забезпечити їх однакове «тлумачення» (розуміння) усіма учасниками розшуку.

На наш погляд, однією із перешкод на шляху створення об'єктивно достовірної і достатньої розшукової описово-графічної моделі є неоднакове тлумачення, як не прикро, не лише співробітниками практичних підрозділів ОВС, але й поважними вченими-криміналістами (у тому числі й викладачами ВНЗ) деяких важливих ознак зовнішності людини не тільки у повсякденній службовій діяльності, а й у наукових публікаціях, підручниках та навчальних посібниках із криміналістики.

Для прикладу візьмемо таку важливу, на наш погляд, анатомічну ознаку зовнішності, як зріст (аналіз проводився за підручниками різних авторів, авторських колективів, які були видані за останні 50 років і були у розпорядженні автора).

У підручнику «Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика» за редакцією В. П. Колмакова на сторінці 153 вказано: «Зріст — за технічною градацією. Для чоловіків — високий (понад 174 см); середній (160–174 см); низький (нижче 160 см). Для жінок наведені величини зменшуються на 5–10 см»². Аналогічну градацію вказано у підручнику «Криміналістика» за ред. І. Ф. Пантелеєва та Н. А. Селіванова³. Виникає запитання: «Починаючи з

¹ Гора І. В., Колесник В. А. Криміналістика. Криміналістична техніка: Навч. посіб. Ч. 1. – К.: Алеута, 2005. – 316 с.

² Колмаков В. П. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика: Підручник. – К.: Вища шк., 1973. – 296 с.

³ Криміналістика: Учебник / Ю. П. Голдованский, А. С. Лазари, С. Г. Любичев и др.; Под ред. И. Ф. Пантелеева; Н. А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – 671 с.

якого зросту, жінок слід вважати високими — 169 чи 164 см?». Із наведеного у зазначених підручниках дати однозначну відповідь неможливо.

У «Кратком пособии по осмотру места происшествия» за редакцією А. А. Горидька та З. І. Мурзина¹ вказано наступну градацію за зростом: низький — до 160 см; середній — 161–170 см; високий — 175 см і більше.

Знову ж таки виникає запитання: «До якої категорії відносяться чоловіки із зростом 171–174 см?»

У підручнику «Криміналістика» за редакцією В. Ю. Шепітька², «Настільній книзі слідчого»³, книзі Ю. Дуб'ягіна та О. Богачової «Жизнь в подарок»⁴, у навчальному посібнику А. П. Шеремета «Криміналістика»⁵ наведено наступну градацію — для чоловіків: високий — більше 175 см, середній — 160–174 см, низький — до 160 см. Для жінок градацію зменшено відповідно на 5 см.

Якщо у вищезазначених джерелах наведено ще тричленну градацію, то ми категорично не погоджуємося з градацією, запропонованою М. В. Салтевським у підручнику «Криміналістика» (у сучасному викладі)⁶, у навчальному виданні «Криміналістика. Частина 1»⁷ та у підручнику «Криміналістика» за редакцією П. Д. Біленчука⁸, зокрема: дуже високий — більше 185 см; високий — 176–185 см;

¹ Краткое пособие по осмотру места происшествия / Б. А. Артемьев, П. М. Власенко, О. И. Гарбар и др.; Под ред. А. А. Горидько, З. И. Мурзина. — К.: МООН УССР, 1967. — 159 с.

² Криміналістика: Підручник / В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.; За ред. В. Ю. Шепітька. — К.: Вид. Дім «Ін ЮРЕ», 2004. — 725 с.

³ Настільна книга слідчого: Наук.-практ. посіб. / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.; За ред. В. Я. Тація, М. І. Панова, В. Ю. Шепітька, В. О. Коновалової. — К.: Вид. Дім «Ін ЮРЕ», 2003. — 715 с.; Шеремет А. П. Криміналістика: Навч. посіб. — К., 2005. — 472 с.

⁴ Дубягин Ю., Богачева О. Жизнь в подарок: Книга. — Тверь: Опткнига, 1997. — 431 с.

⁵ Шеремет А. П. Криміналістика: Навч. посіб. — К., 2005. — 472 с.

⁶ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. — К.: Кондор, 2005. — 588 с.

⁷ Салтевський М. В. Криміналістика. Ч. 1. — К.: АТ Книга, 1999. — 415 с.

⁸ Криміналістика: Підручник / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко; За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1998. — 416 с.

вище за середній — 171–175 см; середній — 168–170 см; нижче середнього — до 165 см; низький — 156–160 см.

Незгода базується на наступних причинах.

1. Одним зі спеціальних правил (вимог) складання опису ознак зовнішності людини (словесного портрета) є використання тричленної градації (наприклад: низький — середній — високий), тоді як при проведенні портретної експертизи можна використовувати ще п'яти- і семичленну градацію.

2. Неможливо в реальній обстановці візуально вирізнити розбіжність у зрості в інтервалі 2–4 см (цей поділ практиками сприймається скептично).

3. У разі «сприйняття» правила тричленної градації критерії за зростом повинні бути, на наш погляд, в інтервалі 10 см (по-перше, легко сприймається візуально при певній тренувальній діяльності, і по-друге, різницю у 10 см будь-яка особа (не підготовлена заздалегідь) зазвичай сприймає адекватно і навіть в екстремальних ситуаціях).

4. При такій градації (різниця у 10 см) не будуть мати важливого значення об'єктивний та суб'єктивний фактори (людина погано бачить, несприятливі погодні умови, великий потік людей, темна пора доби і т. п.).

Ще іншу градацію наведено у підручнику за редакцією В. А. Образцова¹: дуже низький — до 150 см; низький, малий, невеликий, невисокий — 151–160 см; середній, звичайний — 161–170 см; вище середнього — 171–175 см; високий, великий — 176–185 см; дуже високий, гігантський — більше 185 см.

Як і в попередньому випадку, коментарі, на наш погляд, зайві.

У підручнику «Криміналістика» за редакцією А. Н. Васильєва² градацію за зростом наведено не повну, а тільки опосередковану (для чоловіків вона складає 165–175 см, для жінок — 155–165 см).

¹ Криміналістика: Учебник / Е. М. Ашмарина, С. М. Богомолова, А. С. Лазари и др.; Под ред. В. А. Образцова. – М.: Юристъ, 2002. – 733 с.

² Криміналістика: Учебник / Б. Е. Богданов, А. Н. Васильев, В. Н. Герасимов и др.; Под ред. А. Н. Васильева. – М.: МГУ, 1980. – 495 с.

Відсутня інформація з цього питання й у підручниках за редакцією А. Г. Філіпова¹, А. В. Дулова², М. І. Скригонюка³, І. В. Гора, В. А. Колесник⁴, Б. А. Вікторова, Р. С. Белкіна⁵.

Не зрозумілою для нас є позиція щодо градації за зростом Р. С. Белкіна. У підручнику за його редакцією, виданому у 2000 р.⁶, та у підручнику «Криміналістика» для спеціальних середніх навчальних закладів, виданому у 1967 р.⁷, вказано різні градації. У першому підручнику наведено наступну градацію: високий — більше 170 см; середній — 160–170 см; низький — до 160 см (для жінок критерій зменшено на 10 см).

У другому підручнику: дуже низький — до 155 см; низький — до 160 см; нижче середнього — до 165 см; середній — 165–170 см; вище середнього — до 175 см; високий — до 185 см; дуже високий — більше 185 см (для жінок величини зменшені на 8–10 см).

Як видно із наведених даних, градація в обох випадках суттєво відрізняється.

І. І. Когуч у курсі лекцій з криміналістики⁸ пропонує наступну градацію: дуже високий — більше 185 см; високий — більше 175–185 см; вище середнього — 171–175 см; середній — 166–170 см; нижче середнього — 161–165 см; низький — 151–160 см; дуже низький — до 150 см; для жінок величини зменшено на 8–11 см.

Ще іншу градацію наводить у своєму навчальному посібнику В. Маркусь⁹: дуже високий — більше 180 см; високий — більше 175 см;

¹ Криміналістика: Учебник / В. В. Агафонов, М. А. Бурнашев, В. А. Газидов и др.; Под ред. А. Т. Филиппова. – М.: Юриспруденция, 2000. – 352 с.

² Криміналістика: Учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лашин и др.; Под ред. А. В. Дулова. – Минск: НКФ Экоперспектива, 1996. – 415 с.

³ Скригонюк М. І. Криміналістика: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 496 с.

⁴ Гора І. В., Колесник В. А. Зазн. праця. – 316 с.

⁵ Криміналістика: Учебник / Р. С. Белкин, В. Е. Жарский, И. М. Лузгин и др.; Под ред. Б. А. Викторова, Р. С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – 550 с.

⁶ Криміналістика: Учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская; Под ред. Р. С. Белкина. – М.: Норма, 2000. – 971 с.

⁷ Криміналістика: Учеб. для ССУЗ / П. Н. Аленичев, Р. С. Белкин, Б. Е. Богданов и др.; Под ред. Р. С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1967. – 552 с.

⁸ Когуч І. І. Криміналістика: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2008. – 888 с.

⁹ Маркусь В. Криміналістика: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2007. – 557 с.

середній — 160–175 см; низький — менше ніж 160 см; дуже низький — менше ніж 155 см; для жінок ці цифри зменшені на 5 см.

Але основним, на наш погляд, є те, що різне трактування критеріїв за зростом при складанні та використанні словесного портрета особи не відповідає ще одному встановленому правилу — використання під час опису єдиних понять¹.

Дотримання цієї вимоги дає змогу уникнути розбіжностей в описі зовнішності. Описуючи зовнішність людини, різні суб'єкти — слідчий, співробітник оперативного підрозділу, дільничний інспектор міліції, експерт — мають користуватися загальноприйнятими довідниками. Виникає запитання: якими довідниками користуватися, коли у різних довідниках різні дані?

На наш погляд, наведених даних достатньо для того, щоб зробити однозначні висновки стосовно цієї проблеми й обмежитися аналізом указаних у статті джерел. Вважаємо, що і в інших навчальних та наукових джерелах «аналогічна картина».

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо за доцільне, щоб у майбутньому в навчальних посібниках, підручниках були вказані узгоджені дані з використанням тричленної градації. На наш погляд, середнім зростом для чоловіків повинен вважатися зріст 166–176 см, відповідно низьким — зріст до 166 см і високим — більший ніж 176 см. Для жінок ці величини, на наш погляд, повинні бути зменшені на 5 см. У такому випадку не буде різного тлумачення цього питання при викладанні предмета «Криміналістика» студентам, а тим паче курсантам та слухачам навчальних закладів системи МВС, слухачам курсів початкової підготовки, перепідготовки, курсів підвищення кваліфікації, яким також читається така важлива галузь криміналістичної техніки, як габітоскопія.

Неабияке значення це матиме і для співробітників практичних підрозділів, які відповідно до своїх функціональних обов'язків щоденно використовують «словесний портрет» при несенні служби з охорони громадського порядку, розшуку злочинців та при проведенні різноманітних оперативно-розшукових заходів.

¹ Криміналістика (Криміналістична техніка): Курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтєвський, Г. С. Семаков. – К.: МАУП, 2001. – 214 с.

Исходя из анализа некоторых учебных пособий, учебников криминалистики, рассмотрен вопрос и внесены некоторые предложения относительно усовершенствования градации людей по росту при составлении и использовании словесного портрета.

As a result of analysis of some textbooks from criminalistics a question is considered and suggestions are made in relation to perfection of gradation of persons alter growth at drafting and use of verbal portrait.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

УДК 343.98

С. С. Кудінов, кандидат юридичних наук, доцент спеціальної кафедри СК № 1 Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ СПОСОБІВ ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ ПЕРЕДАЧІ ТОВАРІВ

Стаття присвячена виокремленню способів порушення порядку міжнародної передачі товарів.

Ключові слова: *спосіб вчинення злочину, порушення порядку міжнародної передачі товарів, незаконні дії, підроблений дозвіл.*

У криміналістиці завжди приділялася значна увага способу вчинення злочинів, оскільки він відбиває характерні риси особи, яка його вчинила, є визначальною ланкою в розробці окремих методик розслідування злочинів. Під останнім розуміють спосіб дій злочинця, що виражається у певній взаємозалежній системі операцій і прийомів підготування, вчинення і приховання злочину¹. Спосіб вчинення злочину характеризує дії злочинця, спрямовані на досягнення злочинного результату з бажаними для нього наслідками².

Значення способу вчинення злочинів, передбачених ст. 333 КК України, для розслідування важко переоцінити, оскільки подія порушення порядку міжнародної передачі товарів не може вважатись доведеною, якщо не буде встановлено, яким саме кримінально-значущим способом його було вчинено. У той же час сам спосіб вчинення злочину є орієнтиром обрання напряму й меж дослідження події, визначення тактики слідчих дій, висунення версій і, зрештою, організації розкриття та розслідування злочину.

¹ Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. вид. для слідчих та дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.

² Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми та використання у боротьбі зі злочинністю: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К.: НАВСУ, 2005. – 232 с.

Спосіб вчинення злочину, передбаченого ст. 333 КК України, на сьогодні нормативно не визначений. Тому слідчий для кваліфікації дій винної особи, визначення предмета доказування у справі, організації розслідування повинен звертатися до інших нормативно-правових актів, в яких визначений порядок міжнародної передачі товарів.

Основним нормативно-правовим актом у сфері державного експортного контролю є Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» від 20 лютого 2003 р. (далі Закон). Стаття 24 Закону містить перелік порушень вимог законодавства в галузі державного експортного контролю, які, на думку окремих науковців, і є способами вчинення злочину¹.

Ми не погоджуємося з цією точкою зору, адже категорії «порушення порядку міжнародної передачі товарів, що підлягають державному експортному контролю» та «порушення вимог законодавства в галузі державного експортного контролю» є нерівнозначними за своїм змістом, оскільки останнє є більш широким. Так, наприклад, окремі порушення, визначені в ст. 24 Закону, не мають безпосереднього відношення до міжнародної передачі товарів, зокрема проведення переговорів, пов'язаних з укладанням зовнішньоекономічних договорів (контрактів) стосовно здійснення експорту товарів військового призначення, а також товарів подвійного використання; створення перешкод для виконання службових обов'язків посадовими особами спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань державного експортного контролю та ін.

Установлення способу вчинення злочину, передбаченого ст. 333 КК України, є можливим через тлумачення змісту поняття «міжнародна передача товарів, що підлягають державному експортному контролю», оскільки саме порушення порядку такої передачі утворює склад злочину, передбаченого ст. 333 КК України. Відповідно до ст. 1 Закону під міжнародною передачею товарів слід розуміти експорт, імпорт, реекспорт товарів, їх тимчасове вивезення за межі України або тимчасове ввезення на її територію, транзит товарів

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.

територією України, а також будь-які інші передачі товарів, що здійснюються за межами України.

Аналіз положень наведеного Закону дозволяє зробити висновок, що кримінально каранними є тільки незаконні дії (міжнародна передача) безпосередньо з товарами, що підлягають державному експортному контролю.

Класифікація способів вчинення злочину, будучи однією з найбільш значущих для спрямування процесу доказування, відіграє важливу роль й при організації розслідування, побудові і перевірці версій, визначенні тактики проведення окремих слідчих дій, дозволяє проникнути в сутність події та предметів, що пізнаються, встановити взаємозв'язки між ними, відобразити відношення між елементами структури, між підсистемами¹. Вона сприяє в конкретних слідчих ситуаціях більш якісній оцінці інформації про обставини злочину, прийняттю кримінально-процесуальних рішень, розшуку та викриттю злочинців.

Аналіз слідчої практики дозволяє класифікувати способи вчинення злочину, передбаченого ст. 333 КК України, в залежності від характеру дій на наступні: проведення діяльності без отримання необхідних дозволів (висновків); проведення міжнародної передачі на підставі підроблених дозволів (висновків); порушення порядку передачі товарів, визначених у дозволах.

Відповідно до ст. 1 Закону під дозволом слід розуміти документ, виданий спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань державного експортного контролю, який надає суб'єкту здійснення міжнародної передачі товарів право на експорт чи імпорт товарів. Він може бути разовим, генеральним або відкритим. Під висновком слід розуміти документ, виданий спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань державного експортного контролю, який надає суб'єкту здійснення міжнародних передач товарів право на тимчасове ввезення або вивезення товарів чи їх транзит, проведення переговорів, пов'язаних з укладанням зовнішньоекономічних договорів (контрактів) про міжнародні передачі товарів військового призначення або експорт товарів подвійного

¹ Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973.

використання та інших товарів до держав, стосовно яких установлено часткове ембарго на поставки таких товарів.

Відповідно до ст. 16 Закону¹ для отримання дозволу, висновку чи міжнародного імпортного сертифіката суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів чи іноземний суб'єкт господарської або іншої діяльності повинен звернутися з письмовою заявою до спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань державного експортного контролю і подати документи, необхідні для проведення експертизи та прийняття рішення по суті заяви. Ці документи повинні містити достовірні відомості про суб'єктів, що беруть участь у здійсненні міжнародних передач товарів, про товари та порядок їх міжнародної передачі.

Вчинення міжнародної передачі товарів без отримання необхідних дозволів (висновків) полягає у неподанні суб'єктом міжнародної передачі документів до Державної служби експортного контролю України (далі ДСЕК) та неотриманні дозволу (висновку) для проведення міжнародної передачі товарів. Такий спосіб вчинення злочину є характерним для тих випадків, коли один із суб'єктів міжнародної передачі не має повноважень або можливості отримати такі дозволи (висновки) і тому змушений здійснювати її без необхідних документів. Зокрема, це особи, які діють в одиночку, не є представниками підприємств, установ та організацій. Також такий спосіб порушення порядку міжнародної передачі товарів характерний для випадків контрабандного переміщення товарів, що підлягають державному експортному контролю (поза митним контролем або з прихованням від нього).

Проведення міжнародної передачі на підставі підроблених дозволів (висновків) може полягати у: а) використанні підроблених документів; б) отриманні дозволів (висновків) незаконним шляхом.

Використання підроблених документів може полягати у наданні документів, що містять неправдиві відомості, або підроблених документів.

Перші являють собою документи, що є справжніми за формою, але містять недостовірні відомості, так зване «інтелектуальне підроблення». Це можуть бути документи, що характеризують предмет

¹ Закон України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» від 20.11.2003 р. // Голос України. – 2003. – 20 берез. (№ 54).

міжнародної передачі товарів (кількість, тактико-технічні характеристики, фізичні або хімічні властивості, призначення та ін.), умови здійснення міжнародної передачі товарів (відомості щодо кінцевого споживача предмета передачі, режиму переміщення — транзит, тимчасове вивезення та ін.), терміна дії дозволів (висновків) тощо.

Підроблення документів полягає як у частковій зміні первинного змісту справжнього документа (шляхом підчистки, підроблення, виправлення тощо), так і у виготовленні повністю підробленого документа (бланка, підписів, печаток, штампів).

Отримання дозволів (висновків) незаконним шляхом передбачає одержання справжніх документів, що надають право на здійснення міжнародної передачі товарів, особою, яка такого права не має. До таких належать документи, одержані за допомогою хабара, погроз, фізичного примусу, обману. Це може проявитися у незаконному оформленні працівником ДСЕК дозволу (висновку) без належної перевірки документів, поданих для його одержання, а також товарів, що підлягають міжнародній передачі, а так само одержанні довідки про відсутність необхідності в одержанні дозволу (висновку) ДСЕК.

Порушення порядку передачі товарів, визначених у дозволах, полягає у недотриманні особами, що здійснюють міжнародну передачу товарів, умов, визначених у дозволах або висновках. Зокрема, якщо висновок отримано на тимчасове вивезення предмета міжнародної передачі, а фактично товар вивезено для реалізації та ін.

Останні способи вчинення порушення порядку міжнародної передачі товарів притаманні діяльності комерційних структур, які приховують предмет міжнародної передачі та його властивості, або окремих їх представників, що діють на власний розсуд.

Стаття посвячена виділенню способів порушення порядку міжнародної передачі товарів.

The article is devoted to the development of the methods of international transfer of goods.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
С. В. Великанов.*

УДК 343.98

І. І. Мусієнко, начальник Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат військових наук, доцент, заслужений юрист України, м. Харків

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена розгляду питань криміналістичної підготовки співробітників правоохоронних органів в умовах інноваційного суспільства.

***Ключові слова:** інноваційне суспільство, криміналістична підготовка співробітників правоохоронних органів, «кейс-метод».*

Усе частіше ми чуємо про те, що живемо в епоху інформаційного суспільства. Це не лише філософські формулювання — кожен з нас відчуває вплив цієї епохи на собі. Під інформаційним суспільством прийнято розуміти нову історичну фазу розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Головними рисами такого суспільства є:

збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;

збільшення частки інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті;

створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг¹.

Забезпечення розвитку держави на даному історичному етапі неможливе без розбудови інноваційного суспільства, здатного жити і розвиватись за сучасними канонами.

Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає інновації як новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздат-

¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Інноваційна_діяльність.

ні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (ст. 1)¹. Незважаючи на те, що дане визначення є дискусійним у науці, слід погодитися з тим, що інновація (у прямому розумінні — нововведення) є основною формою цілеспрямованого розвитку і передбачає створення нових якостей та їх використання². Значну роль у забезпеченні розвитку суспільства в сучасних умовах відіграє впровадження інноваційних технологій у сфері освіти.

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави обумовлює необхідність удосконалення державної політики у сфері правоохоронної діяльності і забезпечення державної безпеки, що нерозривно пов'язано з підвищенням вимог до кадрового потенціалу правоохоронних органів.

Забезпечення органів дізнання і досудового слідства висококваліфікованими фахівцями, здатними ефективно виявляти, припиняти, розкривати та розслідувати злочини, забезпечуючи при цьому неухильне дотримання прав і свобод людини, захист законних інтересів фізичних та юридичних осіб від злочинних та інших протиправних посягань, безпосередньо пов'язане з впровадженням у практику роботи з персоналом зазначених органів сучасних підходів до організації навчального процесу, використання новітніх форм і методів навчання.

Не є винятком і криміналістична підготовка, яка потребує не лише закладення у період навчання у ВНЗ достатніх знань і навичок, що відповідають потребам існуючої на той час практики, а й систематичного їх оновлення протягом усього періоду роботи особи за фахом. Ця теза тим більш актуальна, що кількість наукових знань у світі, за різними даними, подвоюється з частотою від 7–8 до 2 (!) років в окремих галузях суспільної діяльності³. Ця обставина зна-

¹ Про інноваційну діяльність: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.

² Чешков О. Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 276.

³ Сандаков Д. Б. Информационный взрыв и наследие XI века [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.obrazovanie.by/sandakov/krizis_metodiki.html.

ходить безпосереднє відображення у сфері злочинності, яка постійно вдосконалюється, бере на озброєння найновіші технології і досягнення, отже, ускладнюються схеми, прийоми та методи злочинної діяльності.

Цілком обґрунтовано в керівних документах різних правоохоронних відомств, зокрема Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, вказується на те, що організація освітніх послуг вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців для правоохоронних органів, на цей час недостатньо враховує динамічні зміни в суспільно-економічних відносинах, які відбулися за роки незалежності в Україні та у світі в цілому. Як один із недоліків названо те, що ініціатива у виборі напрямів, форм, змісту та строків освіти цілком належить навчальним закладам, що не повною мірою відповідає основним правилам ринкових відносин, не враховує специфіку підготовки персоналу.

До недоліків навчально-виховного процесу, які властиві будь-яким навчальним закладам, в науковій літературі відносять: 1) так зване «валове» навчання, яка зорієнтоване, в першу чергу, на середнього слухача і не дозволяє повною мірою розвинути творчі здібності особи; 2) відсутність практичної спрямованості навчання; 3) інертність освіти, що полягає в орієнтації лише на традиційні напрацювання при відсутності прогнозування майбутніх потреб практики у фахівців з новітніми знаннями, вміннями і навичками¹.

Указуючи на необхідність впровадження освітніх інновацій, «Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності» передбачає створення, вдосконалення або застосування освітніх, дидактичних, виховних, управлінських систем, їх компонентів, що суттєво поліпшують результати освітньої діяльності².

З урахуванням інноваційних запитів на сьогодні актуальним і нагальним є посилення зворотного зв'язку між навчальним закладом і роботодавцем-замовником. Це потрібно для забезпечен-

¹ Ізбаш К. С. Організаційно-правові засади роботи з персоналом органів досудового слідства МВС України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – С. 148.

² Про затвердження Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності: Наказ МОН від 07.11.2000 р. № 522.

ня належної спрямованості навчального процесу, оскільки є необхідною умовою для створення можливості оперативно вносити зміни до навчальних програм та змісту навчання — науково обґрунтованого методичного та дидактичного навчального матеріалу, засвоєння якого забезпечує здобуття освіти і кваліфікації згідно з освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Результати обговорення проблем і напрямів подальшого розвитку освіти на наукових форумах різних рівнів указують шляхи адаптації навчальних програм вищих навчальних закладів і передбачають удосконалення вже існуючих програм: магістерської підготовки, професійної перепідготовки, підвищення кваліфікації, а також розробку і впровадження нових програм і методів.

Актуальним сьогодні є впровадження у ВНЗ, які готують кадри для правоохоронних органів, програм за аналогією з МДА (англ. MBA — *Master of Business Administration*) — програм підготовки Магістрів ділового адміністрування — кваліфікаційний ступінь у менеджменті (управлінні). Кваліфікація МДА передбачає здатність виконувати роботу керівника середньої і вищої ланки¹. Одержання такої (або подібної) кваліфікації за результатами проходження відповідного навчального курсу для отримання можливості призначення на керівну посаду сьогодні є одним із світових стандартів у сфері кар'єрного просування. Така практика отримала поширення не лише у бізнесових колах, а й у діяльності правоохоронних органів розвинутих країн. Вважаємо, що цей досвід має бути адаптований і використаний у національних умовах. Навчальні програми МДА для керівників підрозділів, які здійснюють досудове слідство і дізнання, повинні включати, крім іншого, і відповідну криміналістичну підготовку.

Як напрям удосконалення підготовки випускників ВНЗ також зазвичай називають обов'язкове залучення до проведення занять практичних працівників правоохоронних органів, що повинно мати не випадковий, а плановий, систематичний характер і бути враховано при розробці навчальних програм і складанні розкладу занять за попереднім погодженням із замовником. У свою чергу, така робота практичних працівників має належним чином заохочуватись і розглядатись як частина їх функціональних обов'язків.

¹ http://ru.wikipedia.org/wiki/Магистр_делового_администрирования.

Слід додати, що на сучасному рівні розвитку мультимедійних технологій та технологій передачі інформації проведення навчальних занять, консультацій тощо можливе і без безпосередньої присутності викладача в аудиторії. Можливість проведення занять у вигляді відеоконференцій значно розширює можливості залучення діючих, найбільш досвідчених практичних працівників до навчального процесу.

Використовуючи цей же підхід, можна проводити навчальні заняття і забезпечити надання методичної допомоги з питань застосування криміналістичної техніки, тактики проведення слідчих дій та методик розслідування злочинів у межах дистанційного навчання, яке є важливим резервом для підвищення кваліфікації діючих співробітників органів досудового слідства і дізнання.

Крім викладеного вище, доцільно звернути увагу ще на один аспект. У літературі справедливо зазначається, що інноваційна парадигма освіти передбачає засвоєння знань у ході спільної навчально-виховної діяльності, у контексті проектування, конструювання, моделювання, досліджень¹. Ураховуючи це, на думку автора, підвищенню рівня криміналістичної підготовки, а також ефективності процесу навчання в цілому сприятиме застосування сучасного методу конкретних ситуацій, або «кейс-методу» (англ. *Case method*), який дозволяє максимально ув'язати навчальні дисципліни. Цей метод передбачає виконання комплексних навчальних проєктів, завдань, під час вирішення яких учасники розглядають практичні ситуації (реальні або максимально наближені до них) з різних сторін, зокрема з позицій різних навчальних дисциплін. Упровадження такого методу дозволить наблизити навчальний процес до потреб практичної діяльності з розслідування злочинів, яка завжди передбачає системне володіння знаннями різних галузей юридичної науки і менеджменту, а також вміння комплексно їх застосовувати. Як приклад можна навести вирішення завдань, які поєднують у собі застосування знань, отриманих під час вивчення навчальних дис-

¹ Приходько І. П. Засади реалізації освітньої функції держави // Інвестиційні пріоритети епохи глобалізації: вплив на національну економіку та окремий бізнес: Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 жовт. 2010 р.: В 3 т. Т. 3: Інвестиції та інновації. – Д.: Біла К. О., 2010. – С. 99.

циплін криміналістики, кримінального права, кримінального процесу, а також знання у сфері організації роботи слідчого. Таку ж методику можна використовувати для тестування при прийнятті на роботу або вирішенні питання про призначення на керівну посаду чи підвищення.

Вважаю, що використання зазначених підходів у діяльності вищих навчальних закладів, в яких проходять навчання співробітники правоохоронних органів, сприятиме поліпшенню результатів освітньої діяльності, наближенню її до потреб практики і підвищенню якості професійної, у т. ч. криміналістичної, підготовки як майбутніх слідчих та дізнавачів, так і діючих.

Статья посвящена рассмотрению вопросов криминалистической подготовки сотрудников правоохранительных органов в условиях инновационного общества.

The article is devoted to the examination of issues of criminalistic training of officials of law-enforcement bodies in the condition of innovational society.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
С. В. Великанов.*

УДК 343.98

Н. Н. Лысов, доктор юридических наук, профессор Северо-Кавказского государственного технического университета, г. Ставрополь;
А. В. Назин, соискатель кафедры уголовно-правовых дисциплин Северо-Кавказского государственного технического университета, г. Ставрополь

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ ПО ЗАЩИТЕ ИНФОРМАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЮ ВНУТРЕННИХ РАССЛЕДОВАНИЙ

Статья посвящена рассмотрению криминалистической модели в деятельности службы безопасности по защите информации и проведению внутренних расследований.

Ключевые слова: криминалистическая модель, защита информации, информационные технологии, расследование.

Сегодня компьютерные сети в Российской Федерации весьма развиты, что и облегчает, и затрудняет реализацию некоторых способов действия преступников, но в тех сферах, где функционируют информационные технологии с использованием ЭВМ, конкретных преступлений более чем достаточно.

На практике сложилась ситуация, в которой деятельность защиты информации по выявлению и раскрытию правонарушений и преступлений в информационной сфере настоятельно требует разработки методик, обоснования организации и тактики практических действий. Решить эту задачу, однако, возможно, лишь опираясь на теоретически обоснованную криминалистическую модель преступной деятельности в компьютерной сфере¹.

¹ Необходимо отметить, что за последние годы учеными-криминалистами проведено большое число исследований, посвященных анализу «компьютерных» преступлений (см., например: Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации: Науч.-практ. пособие / Под ред. Н. Г. Шурухнова. – М., 1999; Крылов В. В. Информационные компьютерные преступления. – М., 1999;

Трудности криминалистического моделирования в данной области полезны, ибо в «компьютерных» преступлениях практически все компоненты преступной деятельности, как и их связи, особенные: люди и документы, информационные технологии и сама информация, организация функционирования системы «человек — машина» и т. д. — и резко отличаются от иных сфер преступной деятельности.

Уже само признание этих особенностей делает ясным значение глубокого понимания сути, содержания, форм, методов и средств преступной деятельности в информационно-компьютерной сфере. Проще говоря, до тех пор, пока в теории криминалистики не будут разработаны модели преступной деятельности в рассматриваемой сфере, нельзя надеяться на создание руководств и методик раскрытия «компьютерных» преступлений.

Содержательному решению данной проблемы должны предшествовать два замечания.

Во-первых, не отказывая в праве на жизнь терминологическому сочетанию «криминалистическая характеристика преступления», мы, тем не менее, считаем его алогичным, ибо пытаться охарактеризовать «преступление» как абстракцию науки уголовного права с криминалистических позиций, мягко говоря, некорректно. В действительности речь может идти о модели живой деятельности по замыслению, подготовке, выполнению и маскировке то ли преступлений одного вида, то ли конкретного случая.

Во-вторых, процесс выявления и раскрытия конкретного преступления с содержательной, то есть с криминалистической, стороны может быть адекватно понят как процесс взаимодействия двух

Нечаев А. В. Некоторые аспекты защиты информации. ПК на службе криминальной милиции. — М., 1997; Лысов Н. Н. Содержание и значение криминалистической характеристики компьютерных преступлений. — М., 1995; Батурич Ю. М. Компьютерная преступность и компьютерная безопасность. — М., 1992; Вехов Б. В. Компьютерные преступления: способы совершения, методика расследования. — М., 2004; Касаткин А. В. Тактика собирания и использования компьютерной информации при расследовании преступлений. — СПб., 2003). Анализ указанных и других смежных работ дает право говорить, что, несмотря на попытки создания так называемой «криминалистической методики», собственно криминалистическая модель преступной деятельности в данной сфере пока не разработана. Одной из причин такого положения дел, на наш взгляд, является отсутствие действительной модели компьютерной технологии.

видов деятельности: преступной (ПД) и деятельности по выявлению и раскрытию преступлений (ДВРП). При этом опосредующим, связующим звеном взаимодействия ПД и ДВРП выступают отображения (с известными оговорками — следы), по которым только и можно в принципе воссоздать в изоморфной форме (однозначного соответствия модели) реальную преступную деятельность. Сказанное позволяет логически непротиворечиво, на наш взгляд, сформулировать сущность проблемы построения криминалистической модели ПД «компьютерных» преступлений.

Так как любая модель М. по существу является специально построенной системой, замещающей основную структуру объекта М. и позволяющей поэтому изучать объект М., оперируя с моделью М', криминалистическая модель «компьютерных» преступлений должна представлять основную структуру преступной деятельности, цели которой достигаются путем использования компьютерных технологий или путем их разрушения.

Естественно, при такой постановке вопроса необходимо подвергнуть анализу возможные направления и организованность преступной деятельности (ПД) в сфере компьютерных технологий (КТ).

В общем виде строение и функционирование информационной технологии можно выразить следующей схемой:

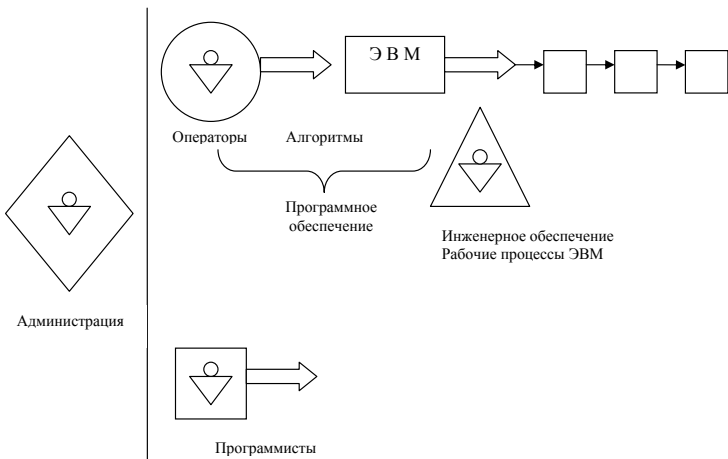

Схема 1

Любая технология состоит из людских ресурсов, материалов, производящих мощностей, энергоресурсов и алгоритмов обработки. Информационная технология в этом отношении не представляет исключения. В ее строении субъект образуют (см. схему 1) индивиды администрации, операторы ЭВМ, программисты, инженеры и техники, обеспечивающие эксплуатацию ИТ. Производящие мощности ИТ — это совокупность взаимосвязанных ЭВМ, технологические каналы и связи, иные обеспечивающие приборы, механизмы, оборудование, рабочие площади. Программное обеспечение, создаваемое программистами и ориентированное на уровень возможностей рабочих процессов ЭВМ, обеспечивает ИТ системой алгоритмов.

Путем обработки информации с помощью ИТ можно воздействовать на следующие классы объектов: на саму информацию, материальные ценности, финансовые ценности, услуги и некоторые иные.

Если просуммировать строение ИТ с характеристикой объектов воздействия, то станет очевидно, что возможности внутренних по отношению к ИТ субъектов различны.

Операторы — используя алгоритмы, могут активно воздействовать на ЭВМ в целях хищения денежных сумм, товаров и услуг. На этом пути возникли и поныне функционируют такие способы ПД, как дидлинг, салями и пр.

Программисты — имеют возможность действовать по двум направлениям. Во-первых, вводя в программное обеспечение активно действующие компоненты (например, команды), совершать хищения материальных ценностей, финансов, услуг. На этой почве возникли такие способы ПД, как логические бомбы, троянский конь, двойной троянский конь и др. Во-вторых, появляется возможность ввода неактуализированных компонентов и на этом основании шантажирования администрации.

Эксплуатационщики — располагают возможностью несанкционированного входа в компьютерную сеть с целью декодирования информации, ее изъятия с последующей реализацией, несанкционированного использования машинного времени.

Следует сказать, что все эти лица могут в принципе использовать ИТ в целях утверждения своего оскорбленного (действительного или мнимого) «Я» путем сбоя рабочей программы.

Но не только внутренние, но и внешние к ИТ субъекты могут развить ПД. Если оставить в стороне прямой терроризм, когда нападающие силой оружия разрушают материальную часть ИВЦ, то в принципе возможны следующие воздействия внешних субъектов (см. схему 2).

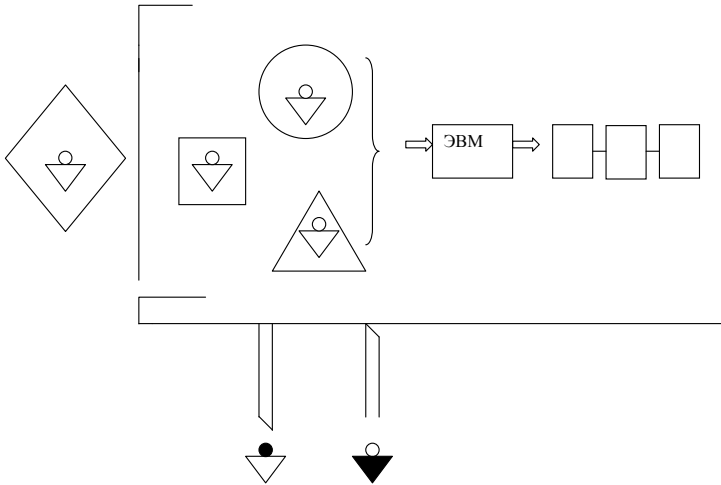

Схема 2

Во-первых, это субъекты, которые «проникают» в ИТ, используя компьютерные сети, и с помощью персональных ЭВМ могут декодировать информирование и снять информацию или несанкционированно использовать рабочее время мощных ЭВМ в целях выполнения неоплачиваемых работ.

Во-вторых, это субъекты, которые, вступив, как правило, в преступную связь с индивидами внутреннего субъекта ИТ, используют ее особенности в целях мошенничества: например, вложив некоторую сумму на счет в банке, преступная группа затем через ИТ делает ложное довление и тут же осуществляет перевод уже крупной суммы на счет другого банка, а из него с помощью той же операции переводит еще более крупную сумму в третий банк и снимает в нем со счета настоящие деньги.

Таким образом, в общем виде строение ПД рассматриваемого вида можно передать следующей схемой:

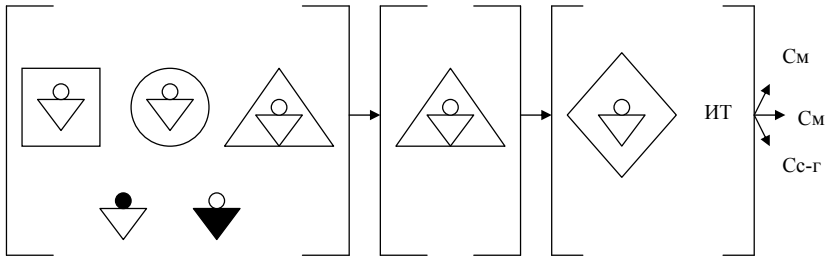

Схема 3

Субъект преступной деятельности (Спд), состоящий из внутренних и внешних относительно ИТ индивидов, в корыстных интересах или в целях утверждения своего «Я» различными операционалистами воздействует на исходное состояние объекта: «администрация+ИТ», преобразуя ее в некоторое конечное состояние, порождая три типа «продукта» преступной деятельности: а) См — изменение (обычно улучшение материального положения Спд); б) См — выполнение большого объема работ на ЭВМ без оплаты; в) Сс-г — утверждение своего «Я».

Исходя из сказанного, можно утверждать, что модель, выраженная схемой 3, отображает существенную часть структуры ПД в компьютерной сфере. Для того чтобы в модельном виде выразить всю структуру ПД, потребуется ввести отображения компонентов ПД, содержащиеся в измененных состояниях объекта преступного воздействия, или иначе — натуральные основания следов ПД. Разумеется, что *общая* криминалистическая модель ПД в сфере ИТ должна содержать не перечень конкретных следов, но их типологию.

Научный анализ выделяет три рода «следов»:

- а) отражающих изменение состояния индивида;
- б) отражающих изменение состояний функционирования ИТ;
- в) отражающих изменение состояния продукта функционирования ИТ.

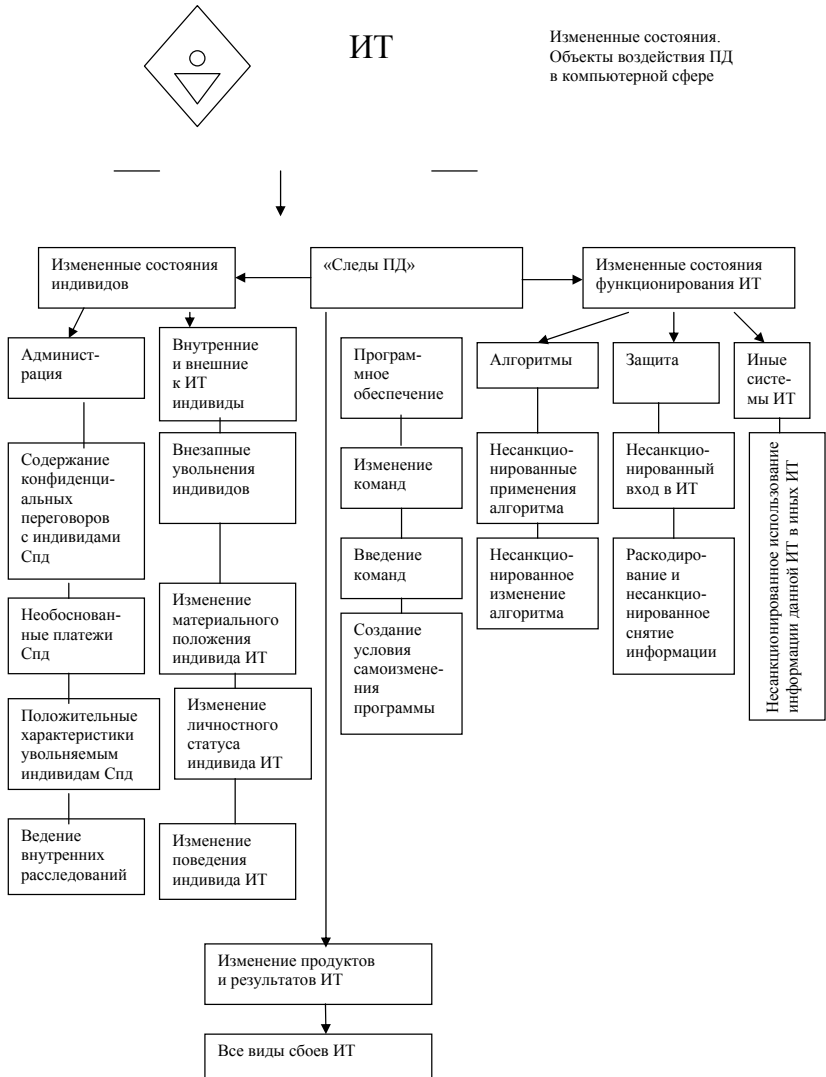

Схема 4

Каждый род «следов» должен иметь свою видовую градацию, которую отражает схема 4.

Вполне понятно, что конкретизация построенной *таким* образом криминалистической модели ПД в компьютерной сфере должна идти по пути раскрытия взаимосвязей содержания субъективного *блока*, блока фаз развития преступлений, совершаемых конкретным способом, *блока* содержания действий, операций, движений, блока средств и «следового *блока*».

Система профилактических мероприятий по защите информирования разделяется по основанию применяемых средств в соответствии с традициями, принятыми в современной научной литературе.

Первый вид или направление защиты, защитных акций строится на принципе исключения человека из процессов движения информации и строится по пути все большего совершенствования технических защитных средств. Это и шифрование информации, и создание «облака» радиоманитных помех, и обеспечение звукоизоляционных помещений, и полная автоматизация бухгалтерских и кассовых операций и т. д.

Данное направление имеет многолетнюю историю и наиболее разработано. Но практика показывает, что как бы хорошо ни была поставлена собственно техническая составляющая защиты информации, только она не решает проблемы утечки информации. Ведь за любой технической системой стоят живые люди и их интересы.

С криминалистической и гносеологической точки зрения процессуальное и непроцессуальное расследование принципиальных различий не имеют. У них одинаковые цели, они базируются на одних и тех же фундаментальных положениях криминалистической теории, решают одни и те же задачи поисково-познавательных действий, применяют весь спектр криминалистической техники, используют информационно-криминалистическое обеспечение, в частности, методики раскрытия преступлений различных видов.

Как в процессуальном, так и во внутреннем расследовании производятся обнаружение, фиксация, изъятия и исследования вещественных объектов, документов, ценностей; в обоих случаях широко используются знания специалистов, проводятся экспертные исследования.

В конечном счете, действия в обоих видах расследования направлены на воссоздание содержания минувшего деятельностного события с тем, чтобы решить собственно правовые вопросы: име-

ються ли признаки преступления, имеется ли вина лиц, каково содержание соучастия и т. д.

Вместе с тем между процессуальным и непроцессуальным расследованием имеются различия. Так, предварительное следствие строится на предписаниях УПК РФ, а непроцессуальное — на инструкциях, разрабатываемых как отдельными службами безопасности, так и ассоциациями охранно-детективных предприятий.

Кроме того, различны субъекты этих видов расследований. Хотя результаты внутреннего расследования могут служить поводом и основанием для возбуждения уголовного дела, но в определенных случаях они имеют самостоятельное (не подчиненное задачам УПК) значение. В частности, закон предоставляет право (примечание 2 к ст. 201 УК РФ) отказаться от уголовного преступления лица, если его деяние причинило ущерб только коммерческой структуре, поэтому материалы внутреннего расследования могут быть использованы в качестве основания для применения к виновному мер материальной или дисциплинарной ответственности.

Наконец, нельзя не отметить и различий в оформлении материалов расследований и их дальнейшего использования.

Тем не менее, имеющиеся различия могут быть устранены путем совершенствования правового регулирования, создания общих правовых основ участия службы безопасности в деятельности по предупреждению и раскрытию преступлений, в частности преступлений экономической направленности.

Стаття присвячена розгляду криміналістичної моделі у діяльності служби безпеки по захисту інформації і проведенню внутрішніх розслідувань.

The article is devoted to the criminalistics model in the Security Office activities on guarding and conducting internal investigation.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
С. В. Великанов.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 347.962

Л. М. Москвич, кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», провідний науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

Стаття присвячена дослідженню методології оцінки ефективності судової системи. Проаналізовані проблеми оцінки ефективності судової системи та запропоновані шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *ефективність судової системи, методи оцінки ефективності судової системи, аналіз результатів оцінки ефективності судової системи.*

Будь-які реформаторські заходи щодо вдосконалення діючої судової системи спрямовані на пошук її оптимальної моделі, яка б характеризувалася високим рівнем ефективності. У цьому контексті актуальними постають теоретичні питання оцінки ефективності судової системи, опрацювання методів (інструментарію) її виміру.

Проблема оцінки ефективності судової системи, безперечно, є елементом змісту предмета теорії ефективності судових систем. Основне завдання, яке має вирішити наука, торкається визначення, які зрізи функціонування судової системи необхідно оцінити для визначення її ефективності і за допомогою яких методів. Іншими словами, теорія повинна відповісти на запитання: як вивчати судову систему, щоб отримати повне уявлення про рівень її ефективності.

Аналіз вітчизняної наукової, довідкової літератури свідчить, що питання методології і методики виміру ефективності судової сис-

теми є зовсім не дослідженим. Зокрема, в Україні не провадилось жодного ґрунтовного дослідження з цієї проблематики. Як вірно зазначається, існують лише деякі розробки окремих аспектів ефективності правосуддя, але вони мають характер схоластичних теоретичних конструкцій, які фактично не мають особливого значення для практичної оцінки ефективності судової системи. Науковці не змогли запропонувати зрозумілі, привабливі для практиків та достатньо реалістичні методологічні підходи, на основі яких могли б вирішуватися реальні проблеми реформування судової системи. Дослідники різних галузей права при опрацюванні питань методології виміру ефективності все частіше пропонують «методологічну ревізію» класичних підходів, намагаючись створити плюралістичну методологію оцінювання ефективності. Однак досить часто такі новації виглядають сумнівними¹.

Гадаємо, загальна концепція оцінювання ефективності судової системи повинна мати динамічний характер, тобто мати можливість змінюватися відповідно до змін у розумінні функції суду в демократичному суспільстві та методології оцінювання загалом.

Вимір ефективності судової системи можливий за наступних умов: 1) визначені критерії її ефективності; 2) визначені стандарти її ефективності; 3) передбачена система оцінки як кількісних, так і якісних показників; 4) визначено співвідношення кожної групи критеріїв та визначено вплив кожного критерію на стандарти ефективності судової системи.

Розроблення методології оцінки ефективності судової системи з урахуванням національних особливостей і передового європейського досвіду буде вирішальним кроком до осмисленого, науково обґрунтованого підходу до визначення напрямів судової реформи в Україні.

Система технічних прийомів та методів оцінювання ефективності судової системи має певні прогалини як концептуального, так і технологічного характеру. *До першої групи* відносяться проблеми розробки інструментарію оцінки ефективності судової системи. На наш погляд, при його розробці слід виходити з наступного: а) об'єктом оцінки є

¹ Див. докладніше: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: Монографія / За заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х.: Право, 2010. – С. 48–49.

соціально-правові факти, тобто не лише юридичні факти (інституалізовані факти правозастосовчої діяльності — кількість розглянутих судових справ, кількість справ, повернутих на повторний розгляд, тощо), а й інші групи соціальних фактів (наприклад, справедливість судового рішення, професіоналізм суддів та ін.); б) об'єкт оцінки може виступати в трьох формах: 1) як державно-правовий інститут, 2) як соціально-правовий інститут, 3) як самостійна організація (узгоджений механізм) з надання юридичних послуг — відповідно обрані методи оцінки мають бути універсальними, тобто допустимими для оцінки кожної з перелічених форм; в) соціальна сфера функціонування об'єкта обґрунтовує доцільність використання не лише методів пізнання, прийнятих у правознавстві, а й у соціології.

До технологічних проблем оцінки ефективності відноситься, *по-перше*, отримання адекватних даних. Оцінювання ефективності судової системи передбачає використання як якісних, так і кількісних даних. Основними є критерії оцінювання, які мають бути операціоналізовані. Однак вони мають бути не просто концептуалізовані у вигляді показників, але й обґрунтовані в частині валідності та адекватності (відповідності) критеріям.

По-друге, важливими є процедури оцінювання ефективності. У класичних роботах з ефективності передбачається, що діяльність з оцінювання ефективності проводиться суб'єктом, який не має чітких диференціюючих ознак. Це пояснюється тим, що концепції дослідження мають загальнотеоретичний характер. Однак за сучасних умов необхідно чітко диференціювати такі ситуації оцінювання: а) оцінка ефективності в рамках наукового дослідження; б) оцінка ефективності в рамках процедур зовнішнього оцінювання; в) оцінка ефективності в рамках внутрішніх процедур моніторингу та контролю; 4) оцінка ефективності в рамках процедур громадського контролю. Спільним для цих ситуацій має бути існування чіткого алгоритму оцінки, що є його теоретичною концепцією, відображає його цілі й завдання та є стандартним (універсальним), тобто придатним для різних ситуацій оцінювання ефективності діяльності¹.

¹ Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: Монографія / За заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. — Х.: Право, 2010. — С. 56.

Найпоширенішим інструментарієм, що використовується в практиці оцінки ефективності судової системи, виступають кількісні методи. Саме емпірична база на даний час визнається фундаментом оцінки функціонування суду. Але, як справедливо зазначила Ю. М. Толстова, про кількісний метод можна говорити тоді, коли «соціальні об'єкти можна описати за допомогою звичайних дійсних чисел, а їх дослідження передбачає звичайні математичні операції»¹. Але обмеженість емпіричних результатів не дозволяє сформувати повну картину функціонування такого соціального інституту, як судова система. Тому поряд із кількісними методами повинні використовуватись і якісні методи пізнання, які досить часто визнаються більш адекватним інструментом пізнання соціальних аспектів правових інститутів, ніж традиційні методи кількісного аналізу.

Застосування якісних методів у поєднанні з традиційними кількісними має супроводжуватись оцінкою надійності (валідності) отриманих результатів. Для кількісних методів процедури таких оцінок достатньо чітко формалізовані та упорядковані в кілька стандартних базових процедур, які можуть застосовуватись з урахуванням специфіки дослідження функціонування судової системи. Щодо якісних методів можливості стандартизації та формалізації процедур оцінки надійності обмежені самою природою отриманих результатів. Тому основною проблемою оцінки ефективності судової системи є не розробка методології застосування кількісних і якісних методів оцінки, а інтерпретація отриманих результатів, їх аналіз.

Алгоритм поєднання кількісних і якісних методів має принципове значення для того, як у подальшому аналізі будуть інтегровані їх результати, які мають різну природу. Наприклад, формалізований аналіз якості (законності) судових рішень, кількості розглянутих справ і опитування (інтерв'ю) підсудних, стосовно яких винесені ці рішення, та потерпілих щодо справедливості судового рішення, а також, наприклад, анкетування присутніх у залі суду щодо об'єктивності, безсторонності та професіоналізму суддів. Зрозуміло, виникає питання про можливість суміщення не стільки методів,

¹ Толстова Ю. Н. О системности социологических объектов (размышления над некоторыми публикациями) // Соц. исслед. – 2001. – № 7. – С. 121.

скільки отриманих на їх основі результатів. Ця проблема виникає завжди при застосуванні в рамках одного дослідження як якісних, так і кількісних методів. Тому методологічна рефлексія таких проблем у соціально-правових дослідженнях виходить за межі окремих тем, дає уявлення про деякі більш загальні правила організації соціально-правових досліджень на основі поєднання кількісних та якісних методів.

У науці виокремлюють три моделі поєднання результатів, отриманих за допомогою кількісних та якісних методів: конвергенція результатів, поєднання результатів на основі принципу додатковості, колізійності (дивергенція) результатів¹. Вважаємо, що зазначені напрацювання можуть бути використані і при розробці методології оцінки ефективності судової системи.

Пропонуємо використовувати п'ять категорій методів оцінки ефективності судової системи: 1) самооцінка; 2) опитування; 3) оцінка групою експертів; 4) статистичні дані; 5) соціально-правовий експеримент.

1. Самооцінка. Зміст цього методу полягає у самооцінюванні судовою системою ефективності своєї роботи. Оцінка може здійснюватись Верховним Судом України — щодо функціонування судової системи в цілому, вищими спеціалізованими судами — щодо ефективності функціонування окремих гілок судової системи, окремим судом — судьями та адміністративним апаратом. Безумовно, отримані відомості матимуть суб'єктивний характер, але в цілому можуть стати обґрунтованим базисом для подальшої оцінки якісних критеріїв. Особливо цікавим буде порівняння відомостей, отриманих шляхом самооцінки та за використанням інших методів — наприклад, опитування користувачів судових послуг. Але головне, ці дані сприятимуть визначенню прогалів в ефективній організації і функціонуванні судової системи і, як наслідок, можуть стати обґрунтуванням напрямів судового реформування.

Застосування цього методу здійснюється шляхом анкетування суддів, співробітників апарату судів. Обробка та аналіз результатів може здійснюватись за методологією, розробленою в науці соціо-

¹ Лаба Л. Я. Способы интеграции качественных и количественных методов // Соц. исслед. – 2004. – № 2. – С. 124–127.

логії. Розробка анкети для самооцінювання, визначення критеріїв, які можуть бути оцінені шляхом самооцінки, способи аналізу та інтерпретації даних — тема самостійних досліджень.

2. *Опитування.* Цей метод є традиційним соціологічним методом. У залежності від спрямованості, тобто визначеного критерію дослідження, можна визначити цільову аудиторію опитування — широка (члени суспільства — випадкове опитування незалежно від наявності будь-якого досвіду контактування із судовою системою), специфічна (в опитуванні беруть участь особи з певним професійним досвідом контактування із судом — адвокати, прокурори, правозахисники), обмежена (складається з осіб, які мають певний досвід спілкування із судом — учасники судового процесу). При застосуванні цього методу перш за все необхідно визначитись із колом респондентів, по-друге — із колом критеріїв, до яких може бути застосований цей метод оцінки, по-третє — ступенем достовірності отриманих даних. Безумовно, інформація, отримана за допомогою цього методу, має суб'єктивний характер, тяжіє до певного викривлення в залежності від наявності чи відсутності досвіду користування судовими послугами, результату цього досвіду, тобто виграла сторона справу чи програла, і т. п. Але найважливіше, отримані дані дозволять оцінити соціальну успішність суду як учасника суспільно-правових відносин, тобто соціальну ефективність судової системи. Їх аналіз дозволить скоригувати судову політику, вжити низку заходів, спрямованих на підвищення соціального статусу суду, іміджу судової влади в цілому.

3. *Оцінка групою експертів.* Окремі якісні критерії найбільш доцільно оцінювати групою експертів. Метод експертних оцінок ефективності судової системи базується на висновках спеціалістів-юристів, які мають високий професійний і науковий рівень та значний досвід практичної діяльності. Наприклад, до складу такої групи доцільно включити суддю, прокурора, адвоката, науковця. Застосування цього методу рекомендовано при оцінці тих критеріїв, для яких використання лише статистичних даних недостатньо для отримання повної інформації.

Вимір ефективності суду може бути здійснений на підставі алгоритму отримання експертної оцінки, що включає наступні етапи: а) роз'яснення експертам змісту критерію якості функціонування

суду, змісту його показників; б) роз'яснення експертам обраної системи оцінювання, тобто системи балів, за якими оцінюється рівень ефективності суду за обраним критерієм; в) перевірка рівня розуміння експертами поставлених перед ними завдань; г) обробка результатів експертної оцінки, визначення ступеня об'єктивності та достовірності отриманих даних.

Інформація, отримана за методом експертної оцінки, безумовно також має певний ступінь суб'єктивізму, оскільки висновки, отримані за подібних досліджень, відображують позиції їх авторів, а отже, вони не є об'єктивними. Крім того, сама оцінка не представлена кількісними вимірами, а це не дозволяє співвідносити отримані дані із статистичними показниками. На результат оцінки впливають особисті характеристики експертів — їх темперамент, інтелектуальний та професійний рівень, практичний досвід тощо. До того ж процес отримання результатів є досить затяжним. Подолання зазначених недоліків цього методу оцінки можливо за обґрунтованого підходу до формування експертної групи. За умови її збалансованого складу, все ж імовірно, що експертна оцінка буде максимально наближена до дійсного стандарту ефективності функціонування суду.

4. Статистичні дані. Багато критеріїв ефективності судової системи досліджуються шляхом саме статистичного методу. Статистичні дані — це об'єктивні показники певних критеріїв ефективності. Разом із тим вони також потребують інтерпретації та порівняння з іншими даними. Певна інформація може бути отримана із статистичних систем обліку, що ведуться судами, а інша — потребує проведення окремого збирання.

Статистичні методи збирання інформації є найпоширенішими в судовій системі і тому на відміну від інших методів аналізу найбільш науково розроблені. Найчастіше об'єктом статистичного аналізу постає судова практика — її кількісні та якісні показники, ефективність впливу на різні сфери соціальної реальності¹. Статистичні методи аналізу судової практики дозволяють виявити найпо-

¹ Див., наприклад: Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М., 1987. – С. 198; Карташов В. Н. Обобщение юридической практики. – Ярославль, 1991; Методика обобщения судебной практики. – М., 1976; Сырых В. М. Методы измерения при обобщении судебной практики // Тр. ВНИИСЗ. – М., 1975. – Т. 2; та ін.

ширеніші недоліки при складанні процесуальних рішень суддею і, як наслідок, — сформувати методичні рекомендації щодо покращення цього аспекту судової діяльності. Утім судова практика не містить інформації про умови, за яких проходило судове засідання, рівень професійної підготовки судді тощо. Крім того, цей метод аналізу є досить нерепрезентативним, оскільки дослідження судової практики є вибіркоvim, несистематичним і не дозволяє оцінити дані про весь комплекс проблем судової практики.

Значно повнішу інформацію щодо якості функціонування суду надають дані аналітичної та статистичної звітності, що офіційно ведеться судовою системою. Зокрема, зазначені дані дозволяють оцінити ефективність роботи судів різних інстанцій, додержання строків судового розгляду, склад кадрового потенціалу судової системи, завантаженість суддів, рівень фінансового й організаційного забезпечення судової системи та ін.

Викладене підтверджує, однією із проблем застосування статистичних методів при оцінці ефективності судової системи є опрацювання способів виміру фактів, викладених у судових рішеннях, а також опрацювання способів поєднання й аналізу кількісних показників, отриманих за допомогою статистичних методів виміру, та якісних показників, отриманих за допомогою інших методів пізнання.

5. Соціально-правовий експеримент. Закономірності ефективного функціонування суду можуть бути визначені, перевірені та доведені шляхом їх практичного випробування (апробування), одним із способів якого є соціально-правовий експеримент. Досліджуючи зміст правового експерименту, В. В. Лазарев виокремлює такі етапи його здійснення: 1) розробка та оформлення правової гіпотези; 2) вибір форми її апробування; 3) визначення системи наукового контролю; 4) аналіз висновків і розробка рекомендацій на підставі здійсненого досліджу¹.

Зазначена теоретична модель може бути застосована і при розробці системи методів оцінки ефективності роботи суду з урахуванням тієї особливості, що останній є елементом соціального буття, а отже, всі експерименти повинні здійснюватись із дотриманням прав, свобод та інтересів громадян.

¹ Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения. – М., 1974. – С. 123.

Яскравим прикладом застосування методу соціально-правового експерименту є створення модельних судів. Головною засадою запровадження цього експерименту є створення концептуально нових підходів до організації роботи суду, його адміністрування, кадрової політики, інформаційно-аналітичної роботи, підвищення кваліфікації працівників суду та інших ключових питань. Основною метою є дослідження ефективності новаторських методів організації і функціонування судів, визначення позитивного і негативного досвіду, його аналіз, кореляція даних та поширення позитивних результатів на роботу всієї судової системи. Цей метод дозволяє апробувати окремі реформаторські підходи на певному суді, проаналізувати їх ефективність у порівнянні з діючою практикою та лише у випадку отримання позитивного результату поширити їх на загальнонаціональному рівні. На наш погляд, за такого підходу зберігаються значні матеріальні, організаційні ресурси і ризик тактичних помилок у реформуванні судової системи знижується.

Соціально-правовий експеримент тісно пов'язаний із спостереженням, порівнянням, виміром, а тому цей метод повинен застосовуватись у тісному взаємозв'язку з дослідженими вище методами оцінки якості функціонування суду.

Перелічені вище методи оцінки сприяють отриманню або об'єктивних даних, або більш-менш суб'єктивної інформації. Ураховуючи характер діяльності судів, для отримання реалістичної і повної картини якості їх роботи необхідно використовувати ці методи в сукупності. Основною перевагою об'єктивних методів оцінки є те, що за їх допомогою можна отримати певну картину відповідності критерію, що оцінюється, ідеальному результату. Однак вони не обов'язково здатні охопити весь критерій цілком, а тому не здатні повною мірою сприяти виробленню шляхів покращення показників якості.

Перевага суб'єктивних методів оцінки полягає в тому, що вони здатні надати дуже широку за діапазоном інформацію щодо якості досліджуваного критерію. Разом із тим відомості, отримані за допомогою використання таких методів, можуть бути неточними або навіть помилковими.

Основними проблемами аналізу даних, отриманих при застосуванні зазначених методів оцінки ефективності судової системи, є, *по-перше*, визначення способу оцінки результатів суб'єктивних методів пізнання та їх співвідношення з об'єктивними даними. Більшість критеріїв ефективності судової системи можуть бути проаналізовані, оцінені шляхом оціночних показників. Уперше спроба здійснити аналіз оціночних показників при оцінці ефективності правосуддя була здійснена Т. Г. Морщаковою і І. Л. Петрухіним, якими було запропоновано технологію побудови шкали оцінки якості судового розгляду кримінальних справ¹. Пізніше методику шкалювання було апробовано при дослідженні ефективності цивільного судочинства А. В. Цихоцьким². Вважаємо, що метод шкалювання цілком може бути застосовано і при розробці методології оцінки ефективності судової системи.

Зазначена методика базується на визнанні можливості дослідження ефективності функціонування суду з позиції кількісного аналізу. Її зміст полягає в тому, що збирається вся інформація щодо організації і функціонування судової системи за певною програмою, далі вона аналізується і відображається на спеціальній шкалі шляхом оціночних показників.

Для оцінки кожного критерію якості будується окрема шкала, на якій відображаються оціночні категорії, наприклад: «повністю відповідає», «відносно відповідає», «погано відповідає», «зовсім не відповідає», певній відповіді присвоюється певний бал, і наприкінці отримані бали підсумовують і робиться висновок про якість функціонування суду в певній сфері. Чим більше показник наближається до максимальної оцінки (тобто 100 % відповідей «повністю відповідає»), тим більше судова система відповідає критерію ефективності. Звісно, до розробки таких шкал мають бути залучені експерти.

Досить складним моментом при розробці методики оцінки ефективності судової системи, на наш погляд, буде комбінування різних показників та критеріїв оцінки. Перед дослідниками по-

¹ Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). – М., 1987. – С. 200–211.

² Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск: Наука, 1997. – С. 177–178.

стане проблема «визначення значимості» кожного показника для ефективності функціонування судової системи, ступеня його впливу на інші показники. Адже безсумнівно, що різні показники, критерії мають різний вплив на якість судових послуг. У науковій літературі пропонуються різні методики вирішення такої проблеми — метод факторного аналізу, кібернетичний підхід до вивчення взаємодіючих факторів, визначення вагомості фактора, метод одиничної різності та ін. Ці методи використовуються іншими науками, але, гадаємо, при розробці методики оцінки ефективності судової системи доцільно розглянути питання їх можливого використання і в цій галузі.

Отже, вимір ефективності судової системи можливий за наступних умов: а) визначені стандарти якості судової системи, у змісті яких виокремлено критерії ефективності та систему їх показників; б) визначена методологія збирання, аналізу та оцінки інформації; в) визначений склад експертної групи, яка буде здійснювати оцінку якості судової системи; г) визначена міра впливу кожного показника на загальну ефективність судової системи; д) визначена методологія співвідношення якісних і кількісних показників, кількісного визначення оціночних понять якісних показників.

Підсумовуючи, зазначимо, що здійснити оцінку (вимір) ефективності судової системи як цілісного системного утворення можна лише за умови комплексного підходу, який враховуватиме всі аспекти, пов'язані з повсякденним функціонуванням судів. Розробка системи методів пізнання різнопланових результатів функціонування судів сприятиме більш об'єктивній оцінці якості роботи судів. Чим більше різнопланових методів пізнання буде використано, тим повніше будуть досліджені властивості судової системи. У цьому аспекті актуалізується проблема поєднання і аналізу результатів, отриманих при застосуванні різних методів пізнання, для з'ясування цілісної картини ефективності судової системи. Її вирішення стане можливим на основі створення методологічно обґрунтованих дослідницьких процедур, що дозволять поєднати результати застосування кількісних і якісних методів оцінки судової системи. Але питання заслуговує на окреме теоретичне дослідження.

Таким чином, резюмуючи вищенаведене, можна підкреслити, що метою виміру ефективності судової системи є найповніший вияв недоліків, що мають місце в її організації і функціонуванні, та прогнозування більш ефективних її моделей.

Статья посвящена исследованию методологии оценки эффективности судебной системы. Проанализированы проблемы оценки эффективности судебной системы и предложены пути их разрешения.

The article is devoted research of methodology of estimation of efficiency of the judicial system. The problems of estimation of efficiency of the judicial system are analysed and the ways of their decision are offered.

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 1 від 12 січня 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сібільова.*

УДК 343.713

Д. М. Федоренко, стажист-дослідник кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДМЕЖУВАННЯ ВИМАГАННЯ ВІД ПРИМУШУВАННЯ ДО ВИКОНАННЯ ЧИ НЕВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Стаття присвячена дослідженню питання відмежування вимагання від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. Розглядаються ознаки, за якими проводиться таке відмежування, розкрито їх зміст.

Ключові слова: *склад злочину, вимагання, примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, відмінні риси, кваліфікація.*

Відомо, що злочин та склад злочину співвідносяться між собою як явище (конкретний злочин) і юридичне поняття про нього (склад конкретного виду злочину). Якщо розглядати злочин як явище, то потрібно звернути увагу на те, що йому притаманна низка певних ознак. Одні з цих ознак є обов'язковими, інші не мають обов'язкового характеру. Відмежувати одне явище від іншого можливо і необхідно саме завдяки обов'язковим ознакам, які є тим необхідним набором характеристик і властивостей, сприймаючи і відображаючи які через власне сприйняття, ми формуємо певні поняття та категорії. Роль «необов'язкових» ознак у цьому процесі в залежності від ситуації може переростати в розряд «обов'язкових», так як іноді саме завдяки першим можна окреслити межі злочину як явища. Крім того, залежно від набору ознак (для встановлення кількісної характеристики), якщо ми вже визначили те чи інше явище (встановили його якість), то можемо його охарактеризувати у більш вузькому або більш широкому значенні. І чим більше ознак застосуємо, тим вужчим стає зміст явища, вираженого і закріпленого через його поняття. Так, використовуючи певний набір ознак і характеристик злочину, можна сформулювати його визначення, яке характеризуватиметься різною його повнотою.

Як відомо, склад злочину містить чотири обов'язкових елементи, що роблять його певною законодавчою конструкцією, яку слід вважати одним із фундаментальних інститутів вітчизняного кримінального права. Саме наявність у суспільно небезпечному діянні особи складу злочину є єдиною законною, необхідною і достатньою підставою для притягнення її до кримінальної відповідальності. Проте кожен з обов'язкових елементів складу злочину характеризується ще й певними ознаками (обов'язковими та необов'язковими). Визначаючи поняття того чи іншого злочину, законодавець окреслює його межі у складі злочину шляхом закріплення тих чи інших його ознак. У цьому разі саме і можливий перехід деяких «необов'язкових» ознак у розряд «обов'язкових». Таким чином, законодавець «пропускає» певний злочин через фільтр генерального складу, який є певною абстракцією, та надає йому відносно конкретну форму в законі про кримінальну відповідальність завдяки визначеності складу злочину через певні його ознаки.

Проаналізувавши елементи й ознаки злочину «вимагання», передбаченого ст. 189 Кримінального кодексу України (далі — КК), ми зможемо відмежувати його від «примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань» (ст. 355 КК).

Незважаючи на те, що злочин «вимагання» закріплений у ст. 189 розд. VI «Злочини проти власності» Особливої частини КК, його природу слід шукати в історії розвитку кримінального законодавства, яка свідчить про те, що даний злочин не завжди асоціювався з групою злочинів проти власності, хоча й мав необхідні для цього передумови. У кримінальному законодавстві, яке діяло на території сучасної України, вимагання вперше згадується в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. У ст. 406 цього Уложення сказано, що вищим ступенем хабарництва вважається вимагання, під яким розуміється: 1) будь-який прибуток або інша вигода, отримана за справами, пов'язаними зі службою, і одержана шляхом утиску чи погрози, або навіть погрози утиском; 2) усілякі вимоги подарунків або не встановленої законом плати, або позики, або яких-небудь послуг, прибутків або інших вигод зі справ, що відносяться до служби чи посади винуватої у цій справі особи, під будь-яким приводом або підставою; 3) усіляке не встановлене за-

коном або у надмірній кількості здирництво грошей, речей або чого-небудь іншого; 4) усілякі незаконні наряди на роботу громадян на свою або чию-небудь користь¹. Хоча в подальших редакціях Уложення 1857, 1866, 1885 рр. йшов процес розширення застосування поняття вимагання, в т. ч. за рахунок використання його при конструюванні злочинів проти власності. Пояснювалося це передусім поширеністю вимагання як способу вчинення корисливих злочинів та самою природою протиправної вимоги.

Згідно зі ст. 189 чинного КК вимагання — це вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Суспільна небезпечність цього корисливо-насильницького злочину полягає в його поширеності (у 2006 р. було зареєстровано 917, у 2007 р. — 693, у 2008 р. — 624, у 2009 р. — 563 злочини, що хоч і дає можливість констатувати тенденцію до зниження, проте загальна кількість залишається значною), поєднаності з учиненням інших, інколи більш тяжких злочинів. Отже, недооцінка важливості боротьби з цим видом злочинів призводить до втрати довіри потерпілих і суспільства до правоохоронних органів, переконаності в їх неспроможності належним чином забезпечити непорушність такого природного майнового права людини і громадянина, як право власності.

Аналіз чинного КК свідчить, що в його Особливій частині крім ст. 189, яка передбачає відповідальність за вимагання, існує низка інших статей, в яких використовується термін «вимагання». Одні з них безпосередньо в диспозиції називають вимагання як альтернативну дію об'єктивної сторони основного складу злочину (наприклад, статті 262, 308, 357 КК та ін.); другі при окресленні кваліфікованого або особливо кваліфікованого складу містять вказівку на вимагання як на спосіб вчинення злочинного діяння (наприклад,

¹ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. — СПб., 1845. — С. 177.

частини четверті статей 235⁴, 235⁵, частина друга ст. 368 КК); на решті, треті — як негативну ознаку при окресленні основного складу злочину, тобто диспозиції таких статей містять спеціальну вказівку «за відсутності ознак вимагання» (наприклад, статті 206, 355 КК).

З урахуванням зазначеного досить актуальною є проблема встановлення співвідношення та розмежування названих складів злочинів зі складом вимагання, передбаченим ст. 189 КК, адже, як пише В. О. Навроцький, «далеко не завжди питання кваліфікації вирішуються просто й однозначно, частіше в ході кваліфікації дізнавачам, слідчим, прокурорам, суддям доводиться стикатися з проблемами розмежування суміжних злочинів, відмежування їх від інших правопорушень, конкуренцією та сукупністю кримінально-правових норм, визначенням правових наслідків кваліфікації і т. п.»¹.

Так, вироком від 17 лютого 2003 р. Хмельницький міський суд засудив Н. за ч. 3 ст. 355 КК. Дії підсудного органами попереднього слідства невірно були кваліфіковані за ч. 2 ст. 189 КК як вимагання чужого майна з погрозою насильства над потерпілим та його близькими родичами за попередньою змовою групою осіб, оскільки Н. вимагав повернення своїх грошей, які він передав подружжю П. для спільного використання².

Для встановлення співвідношення цих злочинів та їх розмежування необхідно звернутися до теорії кваліфікації злочинів. За радянських часів значний внесок у теорію кваліфікації злочинів зробили В. М. Кудрявцев, Б. О. Курінов, М. І. Ковальов, С. А. Тарарухін, Л. Л. Кругліков, В. М. Савінов, А. В. Наумов. У сучасній Україні ці проблеми досліджували В. О. Навроцький, М. Й. Коржанський, М. І. Панов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис, Л. П. Брич.

В юридичній кваліфікації традиційно виділяють три етапи: перший етап — це кваліфікація діяння як правомірного або неправомірного, тобто розмежування поведінки на соціально корисну

¹ Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. — К.: Атіка, 1999. — С. 29.

² Соловійова А. М. Деякі проблеми кваліфікації вимагання та відмежування від суміжних складів злочинів // Боротьба зі злочинністю та права людини: Зб. наук. ст. / За ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. — О.: Фенікс, 2006. — С. 246. — (Б-ка журн. «Юридичний вісник»).

і правопорушення; другий етап — це визначення характеру правопорушення; третій етап — встановлення конкретної норми, під дію якої підпадає вчинене діяння¹.

Слід зазначити, що для правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння недостатньо встановити ознаки, властиві тому чи іншому складу злочину. Необхідно також виключити ознаки, характерні для суміжних складів злочинів. Так, В. М. Кудрявцев стверджував, що розмежування злочинів є зворотною стороною кваліфікації². Сам же процес кваліфікації виражається в послідовному встановленні точної відповідності об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони фактично вчиненого злочину об'єкту, об'єктивній стороні, суб'єкту і суб'єктивній стороні складу злочину, закріпленого законом. Для розмежування двох подібних злочинів необхідно перш за все встановити їх основні та факультативні об'єктивні і суб'єктивні ознаки, що передбачені законом, та, провівши порівняльний аналіз, виявити відмінні ознаки, які дозволяють кваліфікувати вчинене суспільно небезпечне діяння за тією чи іншою статтею або частиною статті КК.

У зв'язку з обмеженням обсягу даної статті зупинимося на проблемі відмежування злочинів, передбачених статтями 189 і 355 КК України. Відповідно до ст. 355 примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань — це вимога виконати чи не виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов'язання з погрозою насильства над потерпілим або його близькими родичами, пошкодження чи знищення їх майна. Стаття 355 КК також містить застереження у вигляді негативної ознаки «за відсутності ознак вимагання».

Навіть при поверхневому зіставленні тексту зазначених статей виявляються спільні ознаки, характерні для передбачених ними складів злочинів. Зокрема, такою ознакою є вимога, поєднана з погрозою.

Отже, йдеться по суті про різні склади злочинів, але такі, що є близькими один одному внаслідок близькості окремих елементів

¹ Бурчак Ф. Г. Квалификация преступлений. — Киев, 1983. — С. 9–10.

² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. — М.: Юрид. лит., 1972. — 352 с.

цих складів. У доктрині кримінального права такі склади злочинів називаються суміжними. Аналіз тексту статей 189 і 355 КК дає підстави для висновку про тотожність прийомів законодавчої техніки під час конструювання цих кримінально-правових норм¹. Зокрема, диспозиції аналізованих статей є бланкетними. Це означає, що для з'ясування змісту окремих положень ст. 355 КК необхідно звернутися до інших нормативно-правових актів, адже в нормативних приписах не розкрито поняття цивільно-правового зобов'язання, договору, угоди, близьких родичів.

Поняття цивільно-правового зобов'язання розкривається у ст. 509 Цивільного кодексу України (далі — ЦК), де сказано, що — це правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Законні підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань закріплені в ст. 11 ЦК.

Що стосується поняття договору, то його визначення також закріплено у ЦК, у ст. 626 якого сказано, що договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Проблемним є питання визначення поняття угоди (яке крім ст. 355 КК використовується також у статтях 149, 173, 206 КК), адже чинний ЦК знає лише поняття правочину, яке замінило перше, і хоча у деяких законодавчих актах (Господарський кодекс України, Кодекс України про адміністративні порушення, Кодекс законів про працю України та ін.) продовжує використовуватися термін «угода», ми вважаємо, що в ст. 355 КК слід користуватися поняттям «правочин» та привести у відповідність понятійний апарат чинних Цивільного та Кримінального кодексів. Як слушно зазначає М. І. Панов, глибока і ґрунтовна розробка наукових понять є не тільки необхідною умовою правильного застосування діючих кримінально-

¹ Соловійова А. М. Деякі проблеми кваліфікації вимагання та відмежування від суміжних складів злочинів // Боротьба зі злочинністю та права людини: Зб. наук. ст. / За ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. — О.: Фенікс, 2006. — С. 245. — (Б-ка журн. «Юридичний вісник»).

правових норм, а й фундаментальною базою вдосконалення чинного законодавства¹.

Із законодавчого формулювання примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань впливають такі його ознаки: 1) угода, до виконання чи невиконання якої має місце примушування, була укладена до вчинення даного посягання; 2) угоду укладено в установленому законом порядку, вона є дійсною (тобто укладена дієздатною особою, без примусу, обману, не суперечить інтересам держави і суспільства, дотримано встановленої форми угоди тощо), ця ознака знайшла закріплення у Постанові ПВСУ № 10 від 06.11.2009 р. «Про судову практику у справах про злочини проти власності»²; 3) угода підлягає виконанню: настав обумовлений в ній строк чи інші обставини; 4) боржник не бажає, а кредитор бажає, або, навпаки, боржник бажає, а кредитор не бажає виконання угоди; 5) воля учасника угоди пригнічується шляхом застосування погрози³.

Досліджуючи розглядувані злочини, необхідно підкреслити першочергове значення для їх розмежування саме об'єктивних ознак, адже злочин — це конкретний акт вольової поведінки людини⁴, це явище об'єктивної дійсності, яке реально існує і завдає шкоди певним суспільним відносинам⁵. Вони є тим критерієм, за яким законодавець окреслює певне коло суспільно небезпечних діянь та поміщає їх у відповідні розділи Особливої частини КК. Аналіз об'єкта дозволяє встановити характер наслідків, які спричинив або міг спричинити злочин⁶, що є в деяких випадках важливою умовою правильної кваліфікації та прямо впливає на суспільну небезпечність злочину.

¹ Панов М. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4. – С. 37.

² Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 12. – С. 9–16.

³ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – К.: Знання, КОО, 2000. – С. 589–590.

⁴ Панов Н. И. Способ и предмет преступлений в советском уголовном праве. – Харьков, 1989. – С. 117.

⁵ Смелянов В. П. Кваліфікація злочинів проти власності: Навч. посіб. – Х.: Рубікон, 1996. – С. 7.

⁶ Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Харьков: Вища шк., 1975. – С. 5.

За родовим об'єктом вимагання належить до злочинів проти власності, тоді як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань є злочином проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Основним безпосереднім об'єктом вимагання є відносини власності, юридичною формою яких є право власника на володіння, користування та розпорядження власним своїм майном на власний розсуд. Що стосується безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 355 КК, то ним є суспільні відносини, що забезпечують дотримання встановленого порядку виконання цивільно-правових зобов'язань. Не співпадають і додаткові безпосередні об'єкти. При вимаганні такими є відносини у сфері охорони безпеки життя, здоров'я, честі, гідності, особистої недоторканності потерпілих. При примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань — крім життя та здоров'я, ще й відносини власності, які є безпосереднім об'єктом вимагання.

Предметом вимагання є майно, право на майно, дії майнового характеру. У нормі про примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань предмет прямо не названо, але загальновідомо, що вимога виконати чи не виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов'язання може стосуватися як вчинення дій щодо майна, права на майно, дій майнового характеру, так і немайнових благ. Важливо, що кваліфікація за ст. 355 КК можлива лише у разі відсутності посягання на *чуже майно*.

Потерпілим від вимагання виступає власник майна, особа, у віданні чи під охороною якої перебуває майно, близькі родичі цих осіб, а від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань — особа, котра зобов'язана виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов'язання, близькі родичі цих осіб. Поняття близьких родичів закріплено в п. 11 ст. 32 КПК.

Відрізняються аналізовані злочини і за змістом вимоги. При вимаганні висловлюється рішуча пропозиція щодо передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру, тоді як при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань винний наполягає на виконанні чи невиконанні договору, угоди чи іншого цивільно-правового

зобов'язання. Вимога при вчиненні злочину, передбаченого ст. 355 КК, може мати як правомірний, так і неправомірний характер. Вимагач же такого права не має, його вимога завжди позбавлена будь-яких законних підстав. Крім того, вимога при примушуванні має бути конкретизованою і знаходитись у рамках виконання чи невиконання певного цивільно-правового зобов'язання, договору чи угоди. Якщо ж особа, яка вчиняє злочин, вимагатиме більше, ніж передбачено зобов'язанням, то її дії слід кваліфікувати за сукупністю злочинів (за ст. 355 КК та ст. 189 КК). Цю ж позицію підтримують С. В. Дьоменко і А. М. Соловйова¹.

Темпоральний зміст вимоги при вимаганні та примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань відмінний. При вимаганні суб'єкт злочину вимагає передати майно чи право на майно або вчинення дій майнового характеру в майбутньому (через годину, завтра, через тиждень тощо). При цьому сама погроза також звернена в майбутнє: вона буде реалізована лише у разі невиконання вимоги. Потерпілий має час прийняти певне рішення — виконувати чи не виконувати цю вимогу. При примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань суб'єкт може вимагати від потерпілого негайно виконати договір, угоду чи інше цивільно-правове зобов'язання або, навпаки, не виконувати їх.

Зміст погрози при вимаганні ширший, ніж при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: при вчиненні вимагання може застосовуватися й погроза обмеження прав, свобод або законних інтересів, а також розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Крім того, погроза пошкодження чи знищення майна може стосуватися не лише власного майна, а й майна, що перебуває у віданні чи під охороною потерпілого чи його близьких родичів. Слід відмітити те, що погроза як при вимаганні, так і при приму-

¹ Дьоменко С. В. Проблеми відмежування вимагання від деяких суміжних складів злочинів // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. ст. Юрид. науки. – Запоріжжя: Запорізь. держ. ун-т, 2004. – С. 173–174; Соловйова А. М. Деякі проблеми кваліфікації вимагання та відмежування від суміжних складів злочинів // Боротьба зі злочинністю та права людини: Зб. наук. ст. / За ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. – О.: Фенікс, 2006. – С. 250. – (Б-ка журн. «Юридичний вісник»).

шуванні повинна мати реальний характер. Про реальність погрози можуть свідчити характерні агресивні жести і висловлювання, демонстрація особою, яка вчиняє злочин, тих засобів і знарядь, за допомогою яких вона може спричинити шкоду життю чи здоров'ю потерпілого або майну. Вважаємо, що насильство, яке є характерним для обох злочинів, слід розуміти у широкому розумінні цього слова. Але передусім воно повинно охоплювати вчинення будь-яких дій, спрямованих на тілесну недоторканність людини (позбавлення життя, спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості).

Безперечно, відмінність аналізованих складів злочинів за наведеними ознаками має істотне значення для правильної кваліфікації, проте існує ще низка ознак, які слід враховувати при відмежуванні.

Важливе значення також мають і *суб'єктивні* ознаки даних складів злочинів. З точки зору аналізу суб'єктивної сторони при відмежуванні слід враховувати мотив і мету вчинення злочинів. При вимаганні мотив і мета завжди є корисливими, тоді як при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань корисливий мотив та мета відсутні, хоча є спеціальна мета — примусити до виконання чи невиконання договору, угоди чи іншого цивільно-правового зобов'язання.

Необхідно також встановлювати наявність усвідомлення особою, що вона посягає на чуже їй майно при вчиненні вимагання, і відсутність такого усвідомлення при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. Це положення знайшло відображення і в п. 15 Постанови ПКСУ № 10 від 06.11.2009 р. «Про судову практику у справах про злочини проти власності»¹.

Стосовно такої ознаки, як суб'єкт злочину, то в обох складах злочинів ним є будь-яка осудна особа, але за вимагання відповідальність настає з 14 років, а при примушуванні до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань — з 16 років.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що дослідження питання про відмежування вимагання від протидії законній господарській діяльності та від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань дає підстави для висновку, що його слід здійснювати як за об'єктивними, так і суб'єктивними ознаками. *Об'єктивними* відмінними рисами є: 1) об'єкт цих злочинів; 2) предмет; 3) коло по-

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 12. – С. 9–16.

терпілих; 4) зміст вимоги; 5) зміст погрози; 6) час виконання вимоги. Суб'єктивними: 1) мотив і мета; 2) вік суб'єкта злочину.

Важливо підкреслити, що при неправильній кваліфікації цих злочинів особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за діяння, якого вона не вчиняла, тоді як винна особа може перебувати на волі або до невинуватої може бути застосоване покарання, яке не відповідатиме суспільній небезпеці вчиненого злочину. Значення цього моменту полягає у тому, що санкції за прості складі цих злочинів досить різняться за своєю суворістю. Якщо за примушування у ч. 1 ст. 355 КК найсуворіше покарання — обмеження волі на строк до двох років, то за вимагання у ч. 1 ст. 189 КК — позбавлення волі до п'яти років. Тому органам дізнання і досудового слідства необхідно якомога ретельніше з'ясувати всі обставини справи, аби уникнути помилок при кваліфікації цих злочинів, так як це веде до порушення основоположних принципів кримінального права (відповідальності лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин; відповідальності лише за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання). А це, у свою чергу, знижує авторитет правоохоронних органів, ефективність їх діяльності, породжує у громадян правовий нігілізм, порушує принцип невідворотності покарання.

Статья посвящена исследованию вопроса отграничения вымогательства от принуждения к выполнению или невыполнению гражданско-правовых обязательств. Рассматриваются признаки, по которым проводится такое отграничение, раскрывается их содержание.

The article is devoted research of question of відмежування of shakedown from forcing to implementation or non-fulfillment of civil legal responsibilities. Signs which such відмежування is conducted after are examined, their maintenance is exposed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 6 від 22 лютого 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Л. В. Дорош.*

УДК 343.98

Д. Ю. В'юнник, здобувач кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРАДІЖОК АВТОТРАНСПОРТУ

Стаття присвячена аналізу проблеми криміналістичної характеристики крадіжок автотранспорту. Розглядаються та аналізуються основні елементи криміналістичної характеристики, наводяться узагальнення та типові дані щодо крадіжок автотранспортних засобів.

Ключові слова: криміналістична характеристика, викрадення автотранспорту, способи викрадення, особа викрадача, предмет крадіжки автотранспорту.

Важливе місце в системі криміналістичної методики посідає криміналістична характеристика. Проблеми криміналістичної характеристики злочинів не втрачають своєї актуальності. Загальним питанням криміналістичної характеристики приділяли увагу О. Н. Колісниченко, В. О. Коновалова¹, М. О. Селіванов², С. І. Винокуров³, С. П. Мітрічев⁴, В. Ю. Шепітько⁵, П. М. Кубрак⁶,

¹ Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского, 1985. – 92 с.

² Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1976. – № 2. – С. 56–58.

³ Винокуров С. И. Криминалистическая характеристика преступлений, ее содержание и роль в построении методики расследования конкретного вида преступлений / С. И. Винокуров // Методика расследования преступлений (общие положения). – М. : Юрид. лит., 1976. – 364 с.

⁴ Митричев С. П. Методика расследования отдельных видов преступлений / С. П. Митричев // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – Киев : Вища шк., 1973. – Вып. 10. – 416 с.

⁵ Шепітько В. Ю. Криминалістика : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. – [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. – Харьков : Одиссей, 2005. – 368 с.

⁶ Кубрак П. М. Криміналістична характеристика злочинів: види і значення в окремих методиках розслідування / П. М. Кубрак // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. – 1996. – № 2. – С. 205–215.

М. П. Яблоков¹, В. О. Образцов² та інші науковці. Проблеми формування криміналістичної характеристики мають не лише прикладне, а й теоретичне значення.

Визначення криміналістичної характеристики крадіжок автотранспортних засобів передбачає застосування системного підходу. На наш погляд, під цією категорією слід розуміти систему криміналістично значущих ознак, пов'язаних між собою кореляційними зв'язками, що несуть у собі інформацію про спосіб злочину, обстановку, особу злочинця і потерпілого, механізм утворення слідів крадіжки та дозволяють формувати відповідні версії.

Практичний аспект криміналістичної характеристики крадіжок автотранспорту полягає у логічному поєднанні інформаційних показників різних її елементів. Складну проблему становить визначення способів учинення крадіжок автотранспорту. Важливо чітко розмежувати останні на основні та факультативні. Основні, на наш погляд, відбивають безпосередній вплив злочинців на автотранспортний засіб, їх «роботу з об'єктом», а факультативні свідчать про їх випадковий, не завжди обов'язковий характер і застосовуються для реалізації основних способів крадіжки.

Важливе значення мають одержані результати проведеного узагальнення кримінальних справ щодо вчинення незаконного заволодіння автотранспортними засобами, яке дає реальну характеристику найбільш поширеним способам учинення крадіжок. Так, на підставі узагальнення матеріалів кримінальних справ та анкетування слідчих нами встановлено динаміку застосування способів готування до вчинення крадіжок автотранспорту. Зокрема, встановлено такі способи готування до вчинення крадіжки автотранспорту, як підшукування відповідного автотранспорту (100 %), вивчення особи водія (72,4 %), вивчення конструктивних особливостей певного автотранспорту та його елементів захисту (100 %), вивчення особливостей зберігання певного автотранспорту (69,5 %), вивчення

¹ Яблоков Н. П. Криминалистика / Н. П. Яблоков. – М. : НОРМА, 2001. – 384 с.

² Образцов В. А. Криминалистическая характеристика преступлений: дискуссионные вопросы и пути их разрешения / В. А. Образцов // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. тр. – М. : МИД СССР, 1984. – 106 с.

особливостей пересування певного автотранспорту (81,9 %), підшукування необхідних технічних засобів для відмикання певного автотранспорту (81,9 %), підготування необхідних електронних, магнітно-імпульсних та інших засобів для безперешкодного відмикання певного автотранспорту (81,9 %), готування необхідних технічних засобів для транспортування певного автотранспорту (25,7 %).

Крім того, встановлено й динаміку способів проникнення злочинців до автотранспорту. Найбільш поширеними способами слід визнати проникнення шляхом: застосування сучасних електронних приладів (81,9 %), використання так званих «відмичок» (без фізичного пошкодження) (81,9 %), механічного пошкодження замикальних пристроїв (71,4 %), попереднього викрадення ключів та у разі наявності інших замикальних та протиугінних засобів (53,3 %).

Способами приховування крадіжок автотранспорту, якими користуються злочинці, є приховування транспортного засобу шляхом зберігання його у відповідному приміщенні (гаражі, ангарі тощо) (100 %), розукомплектування викраденого транспортного засобу (81,9 %), змінення номерів агрегатів певного транспортного засобу (кузова, двигуна, шасі) (72,4 %).

Правильне формування криміналістичної характеристики крадіжок автотранспорту залежить від певних чинників. Так, статистичні узагальнення показують, що класичні крадіжки відбуваються без застосування спеціальних засобів (0,5 % кримінальних справ). Знаряддя вчинення крадіжок можна умовно розподілити на такі групи: а) спеціальні технічні пристрої для отримання злочинцями «розвідувальної інформації» про власника та автотранспортний засіб (фото-, відеокамери, пристрої для фіксації розмов тощо); б) засоби для проникнення до місця зберігання автомобіля (зокрема, це можуть бути підроблення документів для пропускової системи автостоянки, приготування ножівки або газозварювального апарата для перепилування чи зрізання петель і дужок замків з метою проникнення до гаражу, виготовлення ключів або відмичок для відмикання замка гаражу, підготовка підручних предметів — лому, труби, лопати тощо, підготування предметів для руйнування будівлі, де знаходиться автотранспорт, застосування кислоти для випа-

лювання замка тощо); в) засоби для проникнення в салон автомобіля (підготування дублікатів ключів або відмичок, спеціальних засобів для віджиму скла, важеля задніх дверей, видалення скла, віджиму дверей тощо); г) пристрої для відімкнення або пошкодження сигналізації (попередня крадіжка дубліката брелока, отримання коду сигналізації через автосервіс, підготовка спеціальних електротехнічних приладів для зчитування коду на відстані, підшукування фахівця з електроніки або набуття власних професійних навичок у цій галузі тощо); ґ) засоби для одночасного приховування вчиненого діяння (виготовлення фальшивих документів, що посвідчують право управління автотранспортом та права суб'єкта права власності на нього (застосовуються злочинцями у 6 % вивчених кримінальних справах), підготовка підроблених номерних знаків (9 % вивчених кримінальних справ) тощо).

Передбачити всі деталі місця події є неможливим, вони не перебувають повною мірою у безпосередньому взаємозв'язку з особою злочинця. Деякі з них мають «частково суб'єктивний характер», зокрема, заздалегідь викрадені ключі від дверей на автостоянку не дають злочинцеві повної упевненості у безперешкодному проникненні на її територію (можуть бути змінені замки, може бути поставлено охорону тощо), однак така обставина, як наявність сторонніх людей на місці злочину (вибір поведінки злочинцем у конкретному випадку продумується наперед), є об'єктивним чинником навколишнього середовища.

Важливим інтегруючим чинником виступає місце вчинення крадіжки. Саме від нього залежить спосіб, який буде застосовувати злочинець, час, який він обере, знаряддя, що будуть застосовані, система дій щодо приховування автотранспортного засобу. Це ще раз підкреслює безперечну значущість саме обстановки крадіжки, встановлення основних характерних особливостей місця, часу, поведінки учасників (у тому числі особи потерпілого) та інших елементів обстановки.

Аналіз обстановки вчинення злочину дозволяє узагальнити та проаналізувати дані про час і місце їх учинення; види транспортних засобів, на які здійснено злочинні посягання; напрямки перегону транспорту; місця знаходження покинутих автомобілів; місця роз-

укомплектування та приховування¹. Установлення ознак обстановки вчинення крадіжки автотранспорту дає змогу в подальшому виокремити головні напрямки здійснюваного пошуку. Досить значна кількість названих критеріїв мають ситуативний, а інколи і суб'єктивний характер, коли вибір залежить від злочинця і відсутні чіткі логічні системні причинно-наслідкові зв'язки з його вибором того чи іншого напрямку поведінки. Тому однозначні висновки щодо наповненості криміналістичної характеристики зробити досить складно, у зв'язку з чим і вироблено підхід, згідно з яким виокремлюють типові взаємозв'язки.

Суттєвим є визначення ролі предмета злочинного посягання в системі взаємопов'язаних елементів криміналістичної характеристики крадіжки, а також виокремлення його основних структурних елементів. Законодавець дає визначення предмета злочину шляхом переліку тих родових понять видів транспорту, на які може бути вчинено посягання². При цьому цей перелік так і не закривається законодавцем, що дає підстави для його більш широкого тлумачення. На думку вчених, це ще одна вада норми ст. 289 КК України, а поняття предмета має в обов'язковому порядку містити суттєві, необхідні та достатні ознаки³. Проаналізувавши законодавство, можна дійти висновку, що родові об'єкти, названі в цій статті, знайшли своє юридичне визначення у чинному законодавстві, що, на наш погляд, звужує перелік автотранспорту, що може бути предметом крадіжки до встановлення тих ознак, які закріпив законодавець. Крім того, законодавець дає визначення і таких складових предмета, які фактично не обмежені у кримінальному законі. За видами транспортних засобів, що є предметом крадіжки, можна назвати: легкові автомашины іноземного виробництва — 11,14 %, легкові автомобілі вітчизняного виробництва (у т. ч. близького зарубіжжя) — 54,5 %, вантажівки — 3,23 %, трактори — 2,35 %, мототранспорт — 28,74 %.

¹ Розыск и задержание подразделениями ГАИ угнанных и похищенных транспортных средств : учеб. пособие / В. В. Веденеев, А. В. Дюжаев, В. И. Никитин, А. Н. Серпак. – М. : МССШМ МВД СССР, 1990. – С. 9.

² Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

³ Андрущенко І. М. Об'єкт незаконного заволодіння транспортним засобом: транспортна безпека чи власність? / І. М. Андрущенко // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 31.

У цілому при обранні предмета крадіжки на злочинця впливають такі чинники об'єктивного характеру та ознаки самого предмета крадіжки: 1) мета здійснення крадіжки; 2) рік випуску; 3) технічний стан; 4) марка автомобіля, його престижність; 5) складність процесів заволодіння, зберігання та реалізації відповідної моделі, марки машини; 6) ринкова вартість автомобіля.

На наш погляд, час учинення крадіжки автотранспорту невіддільно пов'язаний з місцем учинення крадіжки і відбиває собою послідовність існування змінюваних одне одного явищ. Криміналістикою визначено джерела, що можуть дати інформацію про час. Це матеріальні та ідеальні відображення об'єктивного світу. Ідеальні сліди одержуються з похідних джерел інформації, зокрема під час допитів, очних ставок та інших слідчих дій. Найбільш достовірними є матеріальні сліди, які одержуються на місці злочину.

Таким чином, криміналістична характеристика крадіжок автотранспортних засобів має важливе систематизуюче значення для їх розслідування. Дослідження цього криміналістичного феномену є суттєвою умовою подальшого розвитку криміналістичної методики, удосконалення процесу розкриття та розслідування злочинів.

Статья посвящена анализу проблематики криминалистической характеристики краж автотранспорта. Рассматриваются и анализируются основные элементы криминалистической характеристики, приводятся обобщенные и типовые данные относительно краж автотранспортных средств.

The article is devoted the analysis of problem of criminalistics description of thefts of motor transport. The basic elements of criminalistics description are examined and analysed, generalizations are pointed and shown in relation to the thefts of vehicles.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 3 вересня 2010 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шепітько.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«КРУГЛИЙ СТІЛ»:

«КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД: 60 РОКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ РЕАЛІЗАЦІЇ»

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України;

В. С. Батиргарєєва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

8 грудня 2010 р. у м. Харкові відбулося засідання «круглого столу» «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: 60 років європейського досвіду реалізації», який організував Інститут вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України.

На «круглому столі» обговорювалися питання кримінально-правової охорони права людини на життя, гарантій забезпечення прав учасників процесу у сфері кримінального судочинства, протидії злочинності як складової соціальної політики української держави та ін.

Доповідь кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України *Т. А. Павленко* «Право людини на життя: кримінально-правовий аспект» була присвячена аналізу складної морально-етичної і правової проблеми розпорядження людиною своїм правом на життя, зокрема можливості застосування евтаназії на прохання особи. Доповідачка підкреслила, що на сьогоднішній день ані в Європейській комісії з прав людини, ані у прецедентному праві не розглядається з юридичної точки зору припустимість самогубства в деяких

випадках, хоча сьогодні в різних державах й зустрічаються факти застосування евтаназії. Тому залишається відкритим питання: чи охоплюється правом на життя обов'язок жити та відповідно чи може індивід відмовитися від цього права. Т. А. Павленко підкреслила, що сьогодні евтаназія — проблема не лише морального вибору суспільства, але й професійного та етичного вибору лікаря, а також персонального вибору індивіда, яка широко дискутується як вченими-юристами, так і філософами, соціологами та ін. Існують дві протилежні позиції щодо можливості людини вільно розпоряджатися своїм життям: на одній позиції знаходяться прибічники «права на смерть», на іншій — противники такого права.

Як стверджується у науковій доповіді, в юридичній літературі проблема евтаназії розглядається переважно через призму прав людини, а тому переважає думка, що евтаназія є злочином. У більшості країн світу евтаназія або не передбачена законом, або заборонена ним. У кримінальних кодексах деяких держав встановлено відповідальність за евтаназію як різновид умисного вбивства при пом'якшуючих обставинах (Австрія, Азербайджан, Болівія, ФРН, Греція, Грузія, Данія, Індія, Іспанія, Італія, Ліван, Республіка Польща, Португалія, Республіка Корея, Швейцарія, Японія та ін.). В інших державах таке вбивство залежно від обставин кваліфікується на загальних засадах як просте або кваліфіковане вбивство. В окремих державах, де у кримінальних кодексах немає складів умисних вбивств із співчуття (евтаназія), передбачено пом'якшуюче покарання обставину — вчинення злочину із співчуття (Росія, Казахстан, Таджикистан). Проте відомо, що в деяких державах (Нідерланди, Бельгія, американські штати Орегон і Вашингтон) влада пішла шляхом кримінально-правової легалізації евтаназії.

В Україні евтаназія заборонена законом. Це закріплено ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я: медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії — навмисного прискорення смерті або умиртвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Ця стаття передбачає, що особа, яка свідомо вчинила евтаназію, підлягає кримінальній відповідальності згідно із законодавством України.

Разом із тим не можна не відмітити реакції учасників «круглого столу», яка була викликана науковою доповіддю Т. А. Павленко.

Зокрема, академік НАПрН України В. І. Борисов зазначив, що «українське суспільство й держава ще не готові до такого радикального кроку, яким є еутаназія, хоча це і не виключає, що позбавлення особи життя в такій ситуації може визнаватися привілейованим вбивством». З цією метою В. І. Борисов запропонував доповнити КК України новою статтею 117-1 наступного змісту:

«Стаття 117-1. Умисне вбивство із співчуття до потерпілого

Умисне вбивство із співчуття до потерпілого, вчинене на його прохання, у разі тяжкої невиліковної хвороби останнього, – карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк»¹.

У науковому повідомленні «Доброякісність кримінально-процесуальних рішень як гарантія прав людини у сфері кримінального судочинства» кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **Н. В. Глинська** відзначила, що в сучасних умовах оновлення кримінально-процесуального законодавства об'єктивно є необхідність комплексного перегляду низки питань, що стосуються як «стандартів» якості рішень, що приймаються у кримінальному процесі, наповнення їх новим нормативним змістом, так і гарантій забезпечення їх виконання. При цьому суттєвим фактором, що визначає вектори кримінально-процесуальної політики у цій сфері, є новий тип праворозуміння, який формується сьогодні в Україні.

На думку доповідачки, сприйняття національною правовою системою концепції верховенства права, зафіксованої в якості відповідного юридичного принципу в ч. 1 ст. 8 Конституції України, само по собі свідчить про те, що в українській державі отримали визнання загальні принципи, ідеї права як регулятори суспільних відносин безвідносно до того, чи закріплені ці основоположні ідеї в національному законодавстві. Зміст загальноправових принципів у тому вигляді, як вони знайшли своє відображення в позитивному праві,

¹ Докладніше див.: Борисов В. І. Щодо подальшого вдосконалення захисту прав та законних інтересів потерпілого від злочину засобами кримінального права / В. І. Борисов, Ю. П. Дзюба, Ю. А. Пономаренко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 12.

не зводиться до простої абстракції ідеалів справедливості, гуманності, демократизму тощо. Кожен принцип складається із низки вимог та передбачає функціонування певних стандартів, сукупність яких і створює систему критеріїв та показників, за якими оцінюється ступінь дотримання принципів права у правозастосовчій діяльності.

Н. В. Глинська підкреслила, що застосування норм закону, який в правовій державі має лише адекватно відображати право, не може бути суто механістичним процесом, а потребує критичного ставлення правозастосувачів до його змістовної наповненості. Усі суб'єкти кримінального судочинства, які уповноважені державою на прийняття власних процесуальних рішень, мають виходити з того, що конкретна норма, яка ними застосовується, завжди діє в системі інших правових регуляторів та підлягає оцінці на предмет відповідності її змісту загальним принципам права, які знаходять своє відбиття в правових приписах Конституції України, загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права.

Як зазначила у науковому повідомленні «Проблеми забезпечення права особи на справедливий суд в контексті судово-правової реформи» кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **О. М. Овчаренко**, право на справедливий розгляд гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. Це право інтерпретоване у рішеннях Європейського суду з прав людини, статистика якого за 2009 р. свідчить, що на розгляді в ньому перебуває близько 10 тис. звернень від громадян України. Із загальної кількості порушень зазначеної Конвенції в Україні більшість — це порушення права особи на справедливий суд. Така ситуація свідчить про потребу вжиття системних заходів на державному рівні для покращення ситуації.

На забезпечення справедливості суду спрямований Закон України «Про судоустрій і статус судів». Як зауважила О. М. Овчаренко, цей Закон встановлює дві взаємопов'язані засади: самостійність судів (ст. 6) і незалежність суддів (ст. 47). Крім того, у Законі міститься низка новацій, які спрямовані на зміцнення статутних гарантій суддів.

На думку доповідачки, рівень виконання судових рішень в Україні є вкрай незадовільним. Тому під час судової реформи 2010 р. були вжиті заходи у цій сфері. Так, новим є встановлення штрафних санкцій за невиконання вимог суду. Окрім того, значно посилена адміністративна і кримінальна відповідальність за невиконання рішень суду особами, вказаними в рішенні, та відповідальними службовими особами.

Молодший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **Н. В. Павлюк** у науковому повідомленні «Забезпечення прав неповнолітніх — учасників кримінального судочинства під час допиту» наголосила на тому, що неповнолітні є самою незахищеною категорією соціальних суб'єктів, які потребують особливої уваги та турботи з боку суспільства та держави в процесі реалізації їх прав та свобод. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання забезпечення прав неповнолітніх, які стали учасниками кримінального судочинства.

Законом не визначено вік, починаючи з якого особа може брати участь у допиті як свідок чи потерпілий. Проте, на відміну від неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених, порядок провадження в справах про злочини яких викладено у гл. 36 КПК України, — норми проведення допиту неповнолітніх свідків чітко не прописані і досить стисло позначені у ст. 168 КПК України.

У свою чергу, неповнолітні, на думку Н. В. Павлюк, є дуже специфічною категорією допитуваних, оскільки кожна вікова їх група відрізняється певними віковими особливостями, що й обумовлює специфіку проведення допиту. Ця специфіка не дозволяє проводити допит осіб даної вікової категорії так само, як і допит дорослої людини. Окрім того, обрання прийомів установа психологічного контакту, вибір тактичних прийомів, режим та інтенсивність проведення допиту в різних вікових групах неповнолітніх повинні відрізнятися. У зв'язку з цим доповідачка пропонує закріпити у законі тривалість проведення допиту неповнолітніх, враховуючи психологічні особливості, що притаманні окремим їх віковим групам, і внести зміни у статті 168 і 438 КПК України. Крім того, у цих статтях пропонується передбачити право неповнолітнього допиту-

ваного висловлювати свою думку під час вирішення питання відносно участі у допиті конкретної особи педагога.

Згідно з даними проведеного опитування працівників слідчих органів МВС України, не всі вони можуть проводити допит неповнолітніх з урахуванням їх вікових особливостей. Дане питання викликає певні труднощі у 7 % респондентів, а 16 % слідчих взагалі не враховують вікову періодизацію неповнолітніх у своїй практичній роботі і, як наслідок, — ігнорують диференційований підхід у виборі криміналістичних рекомендацій щодо груп неповнолітніх, тим самим порушуючи їх права. Натомість надати допомогу слідчому під час встановлення психологічного контакту із допитуваним, допомогу у застосуванні психологічних засобів впливу на особу допитуваного, у встановленні окремих якостей і психологічних особливостей неповнолітнього здатен спеціаліст-психолог. Тому зазначені статті доповідачка пропонує доповнити положенням про необхідність залучення психолога під час проведення допиту за участю неповнолітніх осіб.

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **Ю. П. Дзюба** у науковому повідомленні «Імплементация норм про коррупційні правопорушення у кримінальне законодавство України: проблемні питання та шляхи їх вирішення» порушив проблему реального стану протидії корупції в Україні. Доповідач наголосив, що це пагубне для правової держави явище пронизує практично всі сфери суспільного життя. За рейтингом міжнародної недержавної організації по боротьбі з корупцією «Transparency International» Україна у 2009 р. посідала 138 місце у світі. Без подолання корупції стає неможливим не тільки надійний захист прав і законних інтересів людини і громадянина, але й виникає реальна загроза становленню громадянського суспільства в країні, держава зазнає величезних втрат від корупційних діянь чиновників, зазнає шкоди імідж України у світі.

Україна, як відзначив доповідач, приєдналася до глобальних зусиль світової спільноти зі зменшення рівня корупції. Але для розробки ефективного антикорупційного законодавства необхідно мати

чітке розуміння міжнародних стандартів боротьби з корупцією. Відсутність такого розуміння призводить до того, що сьгоднішнє антикорупційне законодавство України визнається фахівцями неідеальним, а його ефективне та неупереджене застосування стає неможливим без додаткових і дуже суттєвих доопрацювань та вдосконалень.

Кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України *С. Ю. Лукашевич* у науковому повідомленні «Протидія злочинності як складова соціальної політики держави» звернув увагу на те, що державна політика як важливий компонент життєдіяльності суспільства, маючи велику кількість вимірів і характеристик, формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованого державного впливу на різноманітні процеси як у суспільстві в цілому, так і відносно окремих його інститутів. У цьому зв'язку актуалізується необхідність удосконалення процесу формування та здійснення завдань державної політики й посилення її регулятивного впливу на розвиток українського суспільства. Такі завдання вимагають подальшої наукової розробки концептуальних засад державної політики, поглибленого теоретико-методологічного аналізу процесу її становлення та реалізації.

Доповідач відзначив, що у вітчизняній кримінології останнім часом панує думка, що кінцевою метою будь-якого кримінологічного дослідження є вдосконалення внутрішньої політики держави й соціального контролю над злочинністю, а не боротьба з нею. Адже заклики до війни зі злочинністю, посилення боротьби з нею за своєю сутністю ставлять перед органами кримінальної юстиції, державою й суспільством незмістовну мету. Більше того, вони не тільки дезорієнтують, а й дезорганізують їх діяльність по забезпеченню правопорядку. І чим скоріше ця мета державної політики буде визнана хибною, тим швидше країна розпочне побудову дійсно правової держави. Адже цільова настанова на боротьбу зі злочинністю не потребує об'єктивного, а тим більше критичного аналізу криміногенної обстановки й результатів діяльності органів кримінальної юстиції, а навпаки, у ній криється потенційна загроза повернення до тотальної репресії.

Серед учасників «круглого столу» наукові повідомлення так само викликали жваву дискусію, зокрема з приводу балансу між заходами протидії сучасній злочинності, що пропонуються вченими і практиками, і непорушністю загальновизнаного принципу дотримання прав і свобод людини і громадянина під час вживання цих заходів.

Із заключним словом виступив доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **В. С. Зеленецький**, який відзначив, що в цілому робота «круглого столу» пройшла цікаво, звернув увагу присутніх на необхідність подальшого поглибленого вивчення проблем удосконалення українського законодавства щодо захисту прав людини і громадянина та усунення прогалин у чинному законодавстві з урахуванням думок, висловлених учасниками «круглого столу».

ОГЛЯД НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «КРИМІНАЛІСТИКА ХХІ СТОРІЧЧЯ»

У Харкові 25–26 листопада 2010 р. кафедра криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого спільно із лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України провели Міжнародну науково-практичну конференцію «Криміналістика ХХІ сторіччя».

У роботі конференції взяли участь близько 300 вчених, практичних працівників правоохоронних органів України, Російської Федерації, Республіки Білорусь й Латвії, серед яких 40 докторів наук, професорів, 200 кандидатів наук, доцентів. Правоохоронні органи представили працівники Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, а також представники міністерств та відомств інших держав.

Конференцію відкрив голова оргкомітету Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика ХХІ сторіччя», президент Національної академії правових наук України, ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік НАН України, академік НАПрН України, Герой України, професор **В. Я. Тацій**.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулись академік-секретар НАПрН України, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, заслужений працівник вищої школи України, лауреат Державної премії України, Герой України, професор **В. В. Сташис**, а також заступник Міністра внутрішніх справ України, генерал-майор міліції, заслужений юрист України **В. І. Фаринник**.

Наукову роботу конференції доповіддю «Изменчивость криминалистики в ХХІ веке и ее задачи в современных условиях» розпочав завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор **В. Ю. Шепітько**, який, зокрема, окреслив існуючі в криміналістиці тенденції, зазначив на залежності формування криміналістичних знань від науково-технічного прогресу, змін

кримінально-процесуального законодавства та особливостей реформування органів кримінальної юстиції.

У доповіді В. Ю. Шепітька обстоюється думка щодо системності криміналістичного знання, яке на даний момент успішно використовується при встановленні різноманітних за своєю юридичною природою фактів. Однак таке широке застосування криміналістичного знання не призвело до значної зміни предмета криміналістики, а сама криміналістика залишається наукою про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, що слугують основою для розробки засобів, прийомів і методів збирання, дослідження й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів. Зараз відбуваються процеси адаптації системи криміналістики під впливом гармонізації вітчизняного кримінально-процесуального законодавства з міжнародними та європейськими стандартами. При цьому має бути з'ясовано доцільність створення в системі криміналістичних знань «судової криміналістики», «криміналістики судової діяльності», «тактики та методики судового слідства», «криміналістичної адвокатології», «криміналістичного забезпечення діяльності прокурора». Зважаючи на суттєві перетворення системи вітчизняного судочинства, відповідні зміни мають відбутись також із суб'єктами, що застосовують криміналістичні знання. Змінюваність криміналістики визначається й науково-технічним прогресом. Так, в криміналістиці використовуються інформаційні технології, а технологічний підхід впроваджується не лише в криміналістичній техніці, а й у тактиці та методиці. Криміналістична техніка зіткнулась та сформувала методи роботи з новими видами слідів — звуковими, електронними та геномними. Удосконалюються методи роботи й з традиційними видами слідів. У зв'язку із появою нових методів фіксації біометричних ознак людини подальший розвиток отримує також кримінальна реєстрація, йдеться про можливість генотипічної реєстрації, ідентифікації за райдужною оболонкою або сітківкою ока, сканування венної карти людини, відеокомп'ютерне розпізнавання людини за зображенням її обличчя. Незважаючи на існуючі нагальні потреби слідчої практики, деякі криміналістичні наукові дослідження страждають на надмірну теоретизацію, вна-

слідок чого результати таких досліджень неефективно впроваджуються в практику. При цьому теми дисертаційних досліджень часто формулюються некоректно, з дублюванням дослідів, що вже провадилися.

Криміналістика отримує нові завдання, серед яких слід відзначити: 1) формалізацію криміналістичних знань; 2) уніфікацію криміналістичних рекомендацій стосовно до прагматичних цілей; 3) виконання актуальних запитів практики й оперативне впровадження пропонувананих наукою інноваційних розробок; 4) взаємопроникнення криміналістики та практики правозастосовчих органів; 5) впровадження інновацій у практичну правозастосовчу діяльність; 6) розробку найновітнішого «продукту» криміналістики для практики; 7) уніфікацію наукових криміналістичних рекомендацій та їх адаптацію до практики використання; 8) створення спільних науково-практичних колективів для розробки ефективних криміналістичних рекомендацій. Завдання криміналістики, на думку В. Ю. Шепітька, можна поділити на два основних рівні: 1) завдання, спрямовані на вдосконалення теорії криміналістики; 2) завдання, спрямовані на вдосконалення правозастосовчої практики.

Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Московського державного університету імені М. В. Ломоносова **М. П. Яблоков** у доповіді «Некоторые взгляды на криминалистику как науку и учебную дисциплину XXI века» розглянув сучасні погляди на криміналістику як науку та навчальну дисципліну, зупинившись при цьому на існуючих складнощах розвитку криміналістичної галузі знання у системі вищої освіти РФ. Криміналістика за тривалий період свого існування та розвитку створила серйозний та універсальний арсенал засобів аналітико-пізнавального (технічного, тактичного та методичного) характеру, нагромадила досвід його застосування при розслідуванні злочинів і в роботі з різними доказами та іншими криміналістично значущими фактами. Криміналістика надавала свої можливості для використання й іншим спорідненим наукам. Однак такі можливості залишаються недостатньо реалізованими внаслідок недооцінки ролі та значення криміналістики як важливої юридичної науки та учбової дисципліни, а також недоліків її викладання. Більш того, останнім часом серед викладачів-юристів

та практиків з'явилась домінація думки про малу користь вузько-професійних криміналістичних знань у сфері правозастосування, особливо для юристів, не пов'язаних із кримінальним судочинством. Інколи і вчені в галузі кримінального процесу намагаються необ'єктивно оцінити роль та значення криміналістики, надаючи визначення на зразок «криміналістика перестає давати нове», «криміналістика переродилась на схоластику», «криміналістика нав'язує юристам природничо-науковий світогляд».

Криміналістика має активно та рельєфно пропагувати власні інформаційно-технологічні можливості в роботі з будь-якими юридичними фактами та позбутися існуючих недоліків. З цією метою необхідно: визнати цілісну систему криміналістики, закріпити її правову природу; припинити безплідні дискусії щодо загальнотеоретичних положень та переключитися на розробку актуальних наукових проблем. Серед них: питання методики розслідування злочинів, що вчиняються транснаціональними та регіональними організованими злочинними групами у сфері економіки, в тому числі і в області кримінального монополізму, наркобізнесу, кримінального рейдерства. Потребує вивчення оптимальний рівень синтезу даних юридичних, природничих та технічних наук у криміналістичних рекомендаціях. Не досліджувались у криміналістиці й структура та процес формування криміналістичного мислення. Залишається нерозкритим значний досвід використання інформаційних технологій в роботі з будь-якими юридичними фактами в інших сферах юридичної діяльності.

Курс криміналістики в навчальних закладах правоохоронних органів може трансформуватись з урахуванням програми підготовки відповідного спеціаліста. У цивільних ВНЗ, що готують юристів широкого профілю, навчальна програма має враховувати можливість використання рекомендацій криміналістики і в інших сферах правозастосування.

Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Московської державної юридичної академії імені О. Е. Кутафіна, заслужений діяч науки РФ **Є. П. Іщенко** в науковій доповіді «О месте криминалистики в системе уголовно-правовых наук» дав наукову характеристику сучасного статусу міждисциплінарних

взаємозв'язків криміналістики, що впливає із місця останньої у системі споріднених наук кримінального циклу, підкресливши при цьому системоутворюючий вплив положень кримінального права та кримінального процесу. Зрозуміло, що професійну діяльність слідчого, дізнавача, начальника слідчого відділу, прокурора, експерта, судді неможливо уявити без використання засобів, прийомів та рекомендацій криміналістики. За розвитком і вдосконаленням криміналістичних засобів, прийомів та методів виявлення, фіксації, дослідження и використання доказової та іншої юридично значущої інформації слідує неухильне зростання ролі криміналістичних знань у правозастосуванні. Криміналістичні знання використовують результати різних спеціальних наук, що формують міцну базу для прийняття рішень у кримінальному, адміністративному, цивільному та господарському судочинстві. Криміналістика сприяє формуванню юридичного мислення, надає навички та вміння, навчає мислити аналітично, розвиває спостережливість, комунікативні здібності. З урахуванням цього криміналістика може виконувати притаманні їй функції у міжпредметному юридичному дослідженні при здійсненні правосуддя. На базі криміналістичних пізнань встановлюються причинно-наслідкові та часові зв'язки, що є важливими компонентами предмета доказування. Зазначене підтверджує думку про те, що криміналістика на сьогодні вийшла за межі кримінально-правових та кримінально-процесуальних обмежень та являє собою методологію міжпредметних правових досліджень та судового доказування. Слід визнати, що саме кримінальний процес відокремився від криміналістики, при цьому перший оперує умозоровими абстракціями, а друга наповнює їх конкретним змістом. Криміналістика тісно пов'язана з кримінальним законодавством. Однією з ліній зв'язку є створення працюючих методик розслідування, які будуть гарантувати реальну дію статті Особливої частини Кримінального кодексу.

Наукову доповідь «Современные проблемы криминалистической дидактики» **О. Р. Россинської**, доктора юридичних наук, професора, директора Інституту судових експертиз, завідувача кафедри судових експертиз Московської державної юридичної академії імені О. Е. Кутафіна, академіка РАПН, заслуженого діяча науки РФ,

було побудовано в контексті проблем нового, однак дискусійного напрямку наукових досліджень «криміналістичної дидактики».

Криміналістика на сьогодні є основним провідником досягнень природничих, технічних та гуманітарних наук до сфери судочинства. Ця обставина безпосередньо впливає на тенденції розвитку криміналістики, розширення та видозмінення вирішуваних нею завдань та відбивається на змісті навчального курсу «Криміналістика», на особливостях її викладання в умовах переходу до дворівневої системи вищої професійної юридичної освіти (ступенів бакалавра та магістра). Приєднання Російської Федерації до Болонської угоди призвело до гарячої дискусії щодо наповнення конкретними дисциплінами базової частини федерального державного освітнього стандарту вищої професійної освіти за напрямком «Юриспруденція». З'явилися пропозиції виключити з базового комплексу дисциплін криміналістику, оскільки, на думку деяких юристів, вивчення цієї дисципліни необхідно лише для кримінально-правової спеціалізації. Негативне ставлення до криміналістики деяких юристів пов'язано з надмірним теоретизуванням, нескінченними дискусіями про предмет, природу, термінологію, деякі категорії, що часто є основним змістом дисертацій та монографій. Постійно висувуються пропозиції про зміни в системі науки, що реалізуються не тільки в монографіях, але і в підручниках, автори яких забувають, що криміналістика є прикладною наукою, а її основна функція — обслуговування судочинства. У даний час криміналістика широко застосовується при дослідженні криміналістично значущих об'єктів не тільки в кримінальному, але й у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. Однак, на жаль, у підручниках з криміналістики не приділяється достатньо уваги інтеграції криміналістичних знань до різних видів судочинства.

Із сучасних підручників з криміналістики має бути виключено обговорення проблем судової експертизи, яка в даний час викладається уривками в розділі криміналістична техніка, що не розкриває можливостей судової експертизи та гальмує її розвиток. У навчальній криміналістичній літературі має йти про виявлення, фіксацію та вилучення слідів злочину. А опанування можливостей дослідження слідів із використанням спеціальних знань має розглядатись

у межах окремої навчальної дисципліни «Теорія та практика судової експертизи». Щодо прийомів роботи зі студентами, то при вивченні криміналістичної тактики та методики мають широко застосовуватись комп'ютерні тренажери, а також комплексні ділові ігри.

У науковій доповіді «Что есть, что должно быть и чего быть не должно в криминалистике XXI века» доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики та судових експертиз Удмуртського державного університету **М. К. Камінський** зазначив, що криміналістика виникла та багато в чому продовжує залишатись чисто емпіричною наукою, головним методом якої є аналіз та узагальнення практики виявлення та розкриття злочинів. Однак криміналістична освіта як така відсутня. Вона замінена криміналістичною підготовкою, основним змістом якої є переказ учбових текстів та опанування техніки слідчих дій. Західна та вітчизняна криміналістика розвиваються різними шляхами, а схема розподілу її складу у вітчизняній науці містить з 1935 р. три компоненти: криміналістичну техніку, тактику та методику розслідування окремих видів злочинів. Разом з цим дискусії щодо сутності криміналістики не надають яких-небудь продуктивних відповідей, що зумовлено початковою натуралістичною методологічною парадигмою, що суворо зорієнтована на кримінально-процесуальні регламентації, а людині, яка діє, мислить та розуміє, місця не залишалось. Зазначене протиріччя було вирішено Р. С. Белкіним із використанням категорії «відображення» як роз'яснювального принципу, головної методологічної передумови. Криміналістика знаходиться під пресом дійсності внаслідок того, що має справу з об'єктом, що безпосередньо спостерігається, а не з предметами людської чуттєво-практичної діяльності. Є незадовільною й ситуація із навчальною літературою, в якій історія, методологія та теорія криміналістики викладається на декількох сторінках, а все інше є додатком кримінального процесу. Правильне розуміння категорії сліду має відштовхуватись не від речей, а від розуміння дій злочинця або процесів, викликаних його діями, що утворили ідеальний або матеріальний об'єкт, що сприймається. Таким чином, слід є науковою одиницею криміналістичного аналізу.

Наукова доповідь «Генезис криминалистической тактики» доктора юридичних наук, професора, професора кафедри кримі-

налістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академіка НАПрН України, заслуженого діяча науки України **В. О. Коновалової** була присвячена аналізу стану та періодів розвитку криміналістичної тактики, визначенню джерел формування її окремих концепцій, а також прогнозів розвитку таких концепцій. Особливу увагу було приділено принципу відповідності тактико-криміналістичних рекомендацій вимогам демократичного суспільства.

Криміналістична тактика у своєму розвитку та становленні пройшла декілька етапів, що дозволяє простежити формування її наукових концепцій та спрогнозувати можливі напрямки наукового пошуку. Окремі напрями криміналістичної тактики розвивались нерівномірно, що призвело до виникнення окремих тактичних прийомів слідчих дій та в подальшому до створення систем, прийомів провадження слідчих дій. Це збагатило тактику термінологічно та змістовно, надавши можливість поглибити розробку тактики інших процесуальних дій. Однією з важливих наукових концепцій криміналістичної тактики є тактичні операції, що мають цільову тактичну ефективність та об'єднують слідчі, оперативно-розшукові та організаційні дії, сприяють підвищенню ефективності розслідування, економії процесуальних засобів. Тактичні операції є своєрідним містком між тактикою та методикою розслідування, що орієнтує розробку тактичних операцій саме щодо розслідування окремих видів злочинів, особливо на початкових етапах. Ефективність криміналістичної тактики в першу чергу розуміється як найбільш оптимальна послідовність дій, що забезпечує отримання необхідної інформації для розслідування. Джерелом тактичних рекомендацій є узагальнення практики розслідування, що дозволяє створювати своєрідні моделі діяльності слідчого у спільних типових умовах інформаційного забезпечення. Необхідно всіляко вітати відновлення інтересу до використання криміналістики у судовій діяльності, що своє безпосереднє відображення знаходять у дослідженні проблем системи наукових положень тактики судового слідства. Пріоритетом наукових розробок у криміналістичній тактиці є впровадження демократичних принципів судочинства, в основі яких — захист законних прав та свобод особи. Повага до прав та свобод

особи є основним критерієм допустимості тактичних прийомів при проведенні слідчих дій, що мають відповідати вимогам закону та моральним еталонам судочинства.

У науковій доповіді «Тактико-этические проблемы привлечения потерпевшего к заключению досудебного соглашения о сотрудничестве» доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри криміналістики Воронежського державного університету, академіка РАПН, заслуженого діяча науки РФ **О. Я. Басва** зазначалось, що запозичений з англо-саксонської системи права інститут «угоди про співробітництво» на даний час є неадаптованим до суттєво відмінних за своїми традиціями реалій російської правової системи. Зважаючи на це, зазначений кримінально-процесуальний інститут потребує не тільки створення низки криміналістичних рекомендацій тактико-етичного змісту, але й суттєвого нормативного доопрацювання.

Кримінально-процесуальний кодекс РФ поповнився новелою, що містить правовий інститут досудових угод про співробітництво із підозрюваним/обвинуваченим у кримінальному судочинстві. Однак цей інститут не розглядає можливість участі в досудовій угоді потерпілого. Виключення потерпілого з механізму прийняття та реалізації рішення про досудову угоду із підозрюваним/обвинуваченим є принципово помилковою позицією, яка порушує базові права потерпілої особи, забезпечені Конституцією РФ. До процедури укладення досудових угод про співробітництво із підозрюваним/обвинуваченим обов'язково має бути включено особу, права та законні інтереси якої було порушено. З думкою потерпілого можна погоджуватись або ні, однак в будь-якому разі виключення потерпілого з процесів укладення досудових угод про співробітництво із підозрюваним/обвинуваченим є правовим законодавчим та соціальним нонсенсом, який має бути виправлений шляхом внесення змін до законодавчої регламентації розглядуваного процесуального інституту.

У перерві між ранковим та денним пленарними засіданнями відбулась прес-конференція, на якій на запитання журналістів відповіли **В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, О. Я. Басв, М. П. Яблочков, О. Р. Россинська, Є. П. Іщенко та А. Р. Бєлкін.**

Денне пленарне засідання пройшло в конференц-залі кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Робота пленарного засідання розпочалась науковою доповіддю «Вновь об участии понятых в следственных действиях» доктора юридичних наук, професора, професора кафедри кримінального права, процесу і криміналістики Московського державного університету приладобудування й інформатики, академіка РАПН **А. Р. Белкіна**. Процесуальний інститут понятого сформувався історично, однак на сучасному етапі неодноразово піддається критиці вченими. Фактично інститут понятого є застарілим засобом захисту від фальсифікації доказів та необ'єктивності особи, яка веде розслідування, при цьому поняті не можуть оцінити ані законність, ані доцільність, ані ефективність дій слідчого, оскільки зазвичай це сторонні, некомпетентні люди, що фактично перетворюються на статистів, осіб «для підпису», який вони часто ставлять без коливань та сумнівів, повністю довіряючи слідчому, за винятком рідкісних випадків надто відвертих підтасовок або нехтування здоровим глуздом. Інститут понятого необхідно зберегти лише при провадженні обшуку і не стільки для охорони закону від слідчого, скільки для охорони самого слідчого від можливого в наступному наклепу з боку обшукованого. Можливим засобом удосконалення інституту понятого є впровадження обмежень кількості разів, які може один і той самий понятий брати участь у проведенні різних слідчих дій по кримінальній справі. Крім цього необхідно виключити з числа потенційних понятих осіб, які: 1) постійно мешкають за межами Російської Федерації; 2) знаходяться в будь-якій залежності від особи, щодо якої проводиться слідча дія; 3) мають похилий вік; 4) не володіють мовою судочинства.

У науковій доповіді «Особенности субъектов криминалистического познания в Латвии» доктора права, викладача юридичного факультету Латвійського університету **В. М. Тереховича** та доктора права, доцента юридичного факультету Латвійського університету **Е. В. Німанде** охарактеризовано оновлену згідно з вимогами ЄС систему кримінального судочинства в Латвії. Зокрема, йшлося про те, що наявність вказівок на особливості суб'єкта пізнання, об'єкта пізнання, предмета пізнання є важливою методологічною установкою

для створення криміналістичних рекомендацій, що мають застосовуватися при розслідуванні злочинних дій. Нехтування цією установкою призводить до створення в Латвії методик розслідування злочинів, що не передбачені Кримінальним законом Латвії, та навіть до проникнення таких умовних побудов до навчальних програм з підготовки криміналістів. Суб'єктом криміналістичного пізнання є вповноважена державою посадова особа, а розслідування злочинного діяння є процесом наукового пізнання події злочинного світу. Згідно з Кримінально-процесуальним законом у Латвії створені різні за компетенцією слідчі установи, підслідність конкретних кримінальних справ установлює генеральний прокурор, а досудове слідство проводять уповноважені посадові особи слідчих установ.

З науковою доповіддю «Система криміналістики: проблеми оптимізації» виступив доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент НАПрН України **В. В. Тищенко**, який зосередив увагу на тому, що поглиблення розуміння предмета криміналістики, розширення та уточнення змісту криміналістичної науки зумовлює проблему систематизації її наукових положень. Криміналістична систематика має значення у теоретичному, дидактичному та практичному аспектах. У першому аспекті систематизація виявляє в криміналістиці суттєві проблеми, прогалини, протиріччя та підказує напрями подальших досліджень. У другому аспекті вона дозволяє послідовно, за певною програмою опановувати наукові положення криміналістики при навчанні. У третьому аспекті створюються умови для чіткого сприйняття та ефективного застосування наукових рекомендацій у діяльності органів кримінального судочинства. До системи криміналістики традиційно включають чотири елементи (загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, методика розслідування окремих видів злочинів). Останнім часом окремі автори намагаються впровадити до системи криміналістики, що склалася, такі нові розділи, як «організація розкриття та розслідування злочинів», «криміналістична стратегія» та ін. Однак більш прийнятною, на думку доповідача, є пропозиція поділити криміналістику на загальну та особливу частини.

Жваво обговорювалась наукова доповідь «Тактика судового слідства: особливості формування» кандидата юридичних наук, судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, заслуженого юриста України **М. Й. Вільгушинського**, який виклав власне бачення особливостей формування тактики судового слідства, зокрема співвідношення судової тактики із тактикою суду. На його погляд, важливим завданням кримінального судочинства є перехід на змагальні засади, змінення процедури судового розгляду кримінальних справ, запровадження дійсної незалежності судових органів. Криміналістика має забезпечити ці процеси шляхом розробки наукової організації праці суб'єктів доказування, використання належної тактики здійснення судового слідства та запровадження інших новітніх досягнень криміналістичної науки. Процес формування тактики судового слідства передбачає наявність таких основних напрямків, як проблеми: 1) організації і планування судової діяльності; 2) взаємодії учасників судового слідства; 3) проблеми визначення тактичних платформ сторін, що змагаються; 4) тактичної доцільності проведення окремих судових дій; 5) тактичного змісту (застосування тактичних прийомів, інших тактичних засобів) судових дій; 6) розробки тактичних прийомів різних судових дій; 7) реалізації тактичних прийомів різними учасниками судового розгляду. Суду має бути відведена регулятивна функція в процесі судового розгляду кримінальних справ. Судова діяльність має здійснюватися на організаційно-планових засадах. Судові версії є знаряддям пізнання подій, що вже відбулися. Судові версії та версії суду — це не тотожні поняття. За своїм змістом судова версія складається із: 1) версій суду (судді); 2) версій державного обвинувачення; 3) версій професійного захисту.

Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка **І. І. Котюк** виступив із науковою доповіддю «Теорія судового пізнання як методологічна основа забезпечення пізнавальних процесів у сфері судочинства». В умовах демократизації суспільних відносин став очевидним той факт, що основним суб'єктом, який покликаний розв'язувати суперечності, що виникають із правовід-

носин, є суди, а ця діяльність має бути забезпечена відповідним криміналістичним інструментарієм. Криміналістика виконує методологічну функцію забезпечення пізнавальних процесів у сфері кримінального, цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства. Через те що в Україні правосуддя здійснюється виключно судами, а досудове слідство має допоміжний, забезпечувальний по відношенню до слідства в суді характер, в Україні зростає актуальність методологічного забезпечення судочинства в цілому. Зазначені обставини є доказом необхідності створення якісно нової системи знань — теорії судового пізнання, яка виконувала б інтегруючу функцію наукового забезпечення пізнавальних процесів у кожній із сфер судочинства. Зміст зазначеної системи знань дає підстави для її визначення як науки про закономірності виникнення юридичних фактів та засоби їх виявлення, дослідження і використання у сфері судочинства. Її предметом є особливості пізнання у сфері судочинства, а методами — система світоглядних принципів, а також система загальнонаукових, окремо наукових та спеціальних методів.

Кандидат військових наук, доцент, начальник Інституту підготовки кадрів для Служби безпеки України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, заслужений юрист України **І. І. Мусяк** в науковій доповіді «Деякі питання криміналістичної підготовки співробітників правоохоронних органів в умовах інноваційного суспільства» надав нормативне та практичне обґрунтування необхідності постійного вдосконалення та оновлення навчального процесу при викладанні криміналістики. Забезпечення органів дізнання і досудового слідства висококваліфікованими фахівцями, здатними ефективно виявляти, припиняти, розкривати та розслідувати злочини, забезпечуючи при цьому неухильне дотримання прав і свобод людини, захист законних інтересів фізичних та юридичних осіб від злочинних та інших протиправних посягань, безпосередньо пов'язане з впровадженням у практику роботи з персоналом зазначених органів сучасних підходів до організації навчального процесу, використання новітніх форм і методів навчання. Не є винятком і криміналістична підготовка, яка потребує не лише закладення у період навчання у вищих достатніх знань і на-

вичок, що відповідають потребам існуючої на той час практики, а й систематичного їх оновлення протягом всього періоду роботи особи за фахом. Актуальним сьогодні є впровадження у вузах, які готують кадри для правоохоронних органів, програм за аналогією з МДА (англ. MBA — Master of Business Administration) — програм підготовки магістрів ділового адміністрування — кваліфікаційний ступінь у менеджменті (управлінні). Навчальні програми МДА для керівників підрозділів, які здійснюють досудове слідство і дізнання, повинні включати, крім іншого, і відповідну криміналістичну підготовку. Як напрям удосконалення підготовки випускників вишів також зазвичай вказується обов'язкове залучення до проведення занять практичних працівників правоохоронних органів, що мало б не випадковий, а плановий, систематичний характер і повинно бути враховано при розробці навчальних програм і складанні розкладу занять за попереднім погодженням із замовником.

Наукову доповідь «Понятіе версії следственного действия» доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри судової експертизи та криміналістики Белгородського державного університету **І. М. Комаров** розпочав із розгляду історії розвитку підходів до розуміння версії в криміналістиці. Далі доповідач запропонував обґрунтування нового поняття — «версії слідчої дії», яке, на його думку, може бути корисним у слідчій практиці. Суттєвими ознаками поняття версії слідчої дії є: 1) тактична побудова; 2) ситуаційний підхід; 3) слідча рефлексія. Версія слідчої дії визначається як заснована на рефлексії слідчого ситуаційно-тактична побудова, лінія його поведінки, що має на меті встановлення криміналістично значущої інформації в розслідуванні злочину.

Конференція «Криміналістика XXI сторіччя» продовжила свою роботу 26 листопада 2010 у секційних засіданнях.

На засіданні секції № 1 «Загальнотеоретичні проблеми криміналістики та її викладання в навчальних закладах» (керівник секції — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **А. Л. Дудніков**, секретар — аспірант кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. О. Яремчук**) із науковими повідомленнями

виступили доктор юридичних наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Н. І. Клименко** («Криміналістичні знання: поняття, структура, розвиток»); кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права і кримінології Саратовського державного університету імені М. Г. Чернишевського **С. В. Шошин** («Неестественный монополизм и российская криминалистика»); доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної й юридичної психології Калузького державного університету імені К. Э. Цюлковського **В. Ф. Єнгаличев** («Техники гипнорепродукции как учебная дисциплина при обучении юридических психологов»); кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу і криміналістики Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського **М. А. Михайлов** («Телекоммуникационные технологии в преподавательской деятельности и научном общении криминалистов»).

На засіданні секції № 2 «Проблеми впровадження сучасних науково-технічних засобів та інформаційних технологій у боротьбу зі злочинністю» (керівник секції — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. Ю. Булулюков**, секретар — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. В. Великанов**) із науковими повідомленнями виступили: доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики ННІ ПЕС Харківського національного університету внутрішніх справ **А. Ф. Волобуєв** («Про використання поліграфа при розслідуванні злочинів»); кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка **В. В. Бірюков** («Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: історія і сучасність»); кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. В. Білоус** («Роль інформаційних технологій у реформуванні кримінально-процесуального законодавства»); аспірант кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія» **А. А. Барцицька** («Визначення технологічного аспекту

криміналістичної техніки»); кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка **Р. М. Шехавцов** («Впровадження технологій 3D моделювання у розслідування злочинів: правові та криміналістичні проблеми»); асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. Ю. Герасименко** («Забезпечення можливості фіксації цифрових даних при проведенні огляду місця події»); головний експерт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України **Т. В. Тимофєєва** («Компоненты биометрической системы и возможности их защиты»).

На засіданні секції № 3 «Тактико-криміналістичне забезпечення правоохоронних органів у сучасних умовах» (керівник секції — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **В. Ю. Шепітько**, секретар — кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. В. Фунікова**) виступили: кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики юридичного факультету Воронежського державного університету **В. В. Горський** («Проблеми коаліційної і колізійної взаємодії адвоката — представника потерпілого з іншими учасниками з боку обвинувачення»); кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідуючого кафедрою криміналістики Московської державної юридичної академії імені О. Е. Кутафіна **Я. В. Комиссарова** («Поліграф в Росії: реалії сьогодення»); доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Міжнародного гуманітарного університету **В. Д. Берназ** («Криминалистическая стратегия в расследовании преступлений»); кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка **І. В. Кубарєв** («Тактичні завдання розслідування: організаційний аспект»); доктор юридичних наук, професор, професор Північно-Кавказького державного технічного університету **М. М. Лисов** («Криминалистические модели в деятельности службы безопасности по защите информации и проведению внут-

ренних расследований»); аспірантка Академії адвокатури України **К. В. Беляєва** («Психологічний експеримент на досудовому слідстві. Критерії допустимості»); молодший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України **Н. В. Павлюк** («Використання тактичних прийомів допиту неповнолітніх, спрямованих на нейтралізацію фантазування»); кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **І. А. Колесник** («Запобігання добросовісним помилкам у показаннях свідків»); асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. В. Синчук** («Роль типових версій у плануванні розслідування злочинів»); кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. В. Негребецький** («Використання методу криміналістичної реконструкції під час перевірки показань на місці»).

На засіданні секції № 4 «Методичне забезпечення правоохоронних органів у сучасних умовах» (керівник секції — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент НАПрН України **В. А. Журавель**, секретар — кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **М. В. Капустіна**) виступили: кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного права Російського державного соціального університету (філія в м. Мінськ) **В. В. Печерський** («Приемы исследования материалов уголовного дела: криминалистический аспект»; кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики юридичного факультету Воронежського державного університету **М. В. Горський** («Аналіз матеріалів кримінальної справи як криміналістичний спосіб встановлення обставин, що виключають участь у кримінальному судочинстві»); кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. В. Великанов** («Доследственная проверка: процессуальный и криминалистический анализ»); канди-

дат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-процесуальної діяльності навчально-наукового інституту підготовки кадрів кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ **О. В. Александренко** («Анализ допущенных следственных ошибок как условие эффективного раскрытия и расследования серийных сексуальных убийств»); кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики і правової інформатики Російського державного університету імені І. Канта **К. В. Осипова** («Проблемы противодействия торговле людьми: анализ российского и зарубежного опыта»); кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ **Р. Л. Степанюк** («Злочини, що вчинюються у бюджетній сфері України (ознаки і криміналістична класифікація)»); кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, полковник міліції **О. В. Одерій** («Розслідування злочинів проти довкілля: деякі особливості тактики огляду місця події»); кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ **Ю. М. Черноус** («Міжнародне співробітництво у розслідуванні злочинів»).

На початку засідання секції № 5 «Використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів та проблеми експертного забезпечення правосуддя на сучасному етапі» (керівник секції — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені засл. проф. М. С. Бокаріуса **Е. Б. Сімакова-Єфремян**, секретар — кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. І. Алексєйчук**) було продемонстровано документальний відеофільм, присвячений засл. проф. М. С. Бокаріусу. Після перегляду відеофільму виступили: кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія» **С. В. Томін** («Щодо європейської системи судово-експертних установ»); кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії

післядипломної освіти **І. М. Козаченко** («Застосування рентгенівського випромінювання при дослідженні пневмострільних пошкоджень одягу»); кандидат технічних наук, ведучий експерт Науково-дослідницького експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Миколаївській області **Г. О. Скрипко** («Тенденция развития текстильного сектора на начало XXI столетия. Проблемы, решаемые криминалистической экспертизой волокон и волокнистых материалов, пути их решения»); кандидат технічних наук, професор кафедри технічних засобів митного контролю й криміналістики Російської митної академії, академік РАПН **Б. К. Казуров** («Основные понятия и задачи геммологической экспертизы»); кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка **В. В. Коваленко** («Понятия та ознаки комплексной судебной экспертизы»); кандидат юридичних наук, начальник управління технічних досліджень документів ДУ «Центр судових експертиз й криміналістики Міністерства юстиції Республіки Білорусь», член-кореспондент Міжнародної академії інформаційних технологій **О. С. Бочарова** («Ценные бумаги и документы с определенной степенью защиты — разработка, производство, предварительная экспертиза защищенности от подделки»); доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету **В. О. Ольховський** («Харків — батьківщина криміналістичного напрямку української судово-медичної експертизи»).

Підсумки конференції було підведено на заключному пленарному засіданні, на якому було прийнято рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття».

Роботу конференції було висвітлено в публікаціях газет «Українська технічна газета» та «Vivat Lex!». Відеоматеріал про роботу конференції був продемонстрований на сьомому каналі телебачення в рамках передачі «Vivat Lex!».

Відповідальний секретар конференції, професор кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» В. А. Журавель.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА ПОГРІБНОГО

25 травня 2011 р. на 61 році пішов із життя **Олексій Олексійович Погрібний** — видатний вчений-правник у галузі охорони навколишнього середовища і аграрного права, відомий педагог, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Національної академії правових наук України, головний вчений секретар НАПрН України.

О. О. Погрібний народився 17 серпня 1950 р. у с. Краснопіл Фрунзенського району Одеської області. У 1972 р. закінчив історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Я. Франка (у теперішній час — Львівський національний університет імені Івана Франка), у 1978 р. — юридичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Протягом 1972–1976 рр. працював заступником директора, директором школи у Любашівському районі Одеської області. З 1976 р. призначався на посади заступника начальника навчального відділу, асистента, старшого викладача, доцента кафедри трудового, сільськогосподарського та природоохоронного права. У 1985 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. У 1989–1992 рр. О. О. Погрібний — докторант Всесоюзного юридичного інституту (м. Москва). У 1992 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. З 1992 р. по 1997 р. — доцент, професор, завідувач кафедри трудового, сільськогосподарського та природоохоронного права, декан факультету правосуддя і правової роботи в народному господарстві Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Вчене звання професора присвоєно у 1996 р. У 1993 р. О. О. Погрібний обраний членом-кореспондентом, а у 2003 р. — академіком Національної академії правових наук України. З 1998 р. по 2003 р. — завідувач кафедри аграрного, земельного, екологічного права Одеської національної юридичної академії. У 2003 р. О. О. Погрібний прийнятий на службу в органи внутрішніх справ України на посаду проректора з наукової роботи — начальника науково-дослідного та редакційно-видавничого відділу Одеського юридичного інституту ХНУВС і йому присвоєне спеціальне звання полковника міліції.

З вересня 2003 р. по жовтень 2005 р. — перший проректор цього закладу. З 2005 р. по 2007 р. працював першим проректором з навчальної та методичної роботи ХНУВС, а з червня 2007 р. — головний вчений секретар НАПрН України. Тривалий час Олексій Олексійович входив до складу вченої ради Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України.

Наукові дослідження О. О. Погрібного були присвячені актуальним проблемам аграрного, земельного, екологічного, адміністративного і цивільного права. Він був автором близько 230 наукових робіт, зокрема монографій, навчально-методичних посібників, підручників, науково-практичних коментарів та ін. Напружену науково-організаційну та педагогічну діяльність Олексій Олексійович поєднував із законопроектною роботою. Він — безпосередній розробник Земельного кодексу України та Закону України «Про селянське (фермерське) господарство».

Значним є особистий внесок О. О. Погрібного у справу підготовки наукових кадрів. Під його науковим керівництвом підготовлено понад 10 кандидатів юридичних наук.

Пішла з життя доброзичлива і чуйна людина, яскрава особистість. Він завжди надихав колег власними ідеями та спрямовував усі сили на їх втілення. Світла пам'ять про видатну особистість, професіонала своєї справи, доброго товариша і друга назавжди залишиться у наших серцях.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України висловлює щирі співчуття родині з приводу невітшої втрати — смерті Олексія Олексійовича. Ми поділяємо Ваше горе, сумуємо разом із Вами, підтримуємо в годину скорботи. Пам'ять про Олексія Олексійовича завжди буде в наших серцях.

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні3

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Борисов В. І., Степанюк А. Х., Яковець І. С., Опанасенков О. І. Огляд результатів анкетування осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, в аспекті їх соціальної адаптації та реінтеграції в суспільство	20
Зеленецький В. С. Возбуждення уголового дела при совершении усложненных единичных преступлений.....	29
Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдєєва Г. К. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства.....	39
Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні.....	46
Шостко О. Ю., Дзюба Ю. П. Антикорупційна політика держави: кримінально-правові та кримінологічні аспекти	60
Корнякова Т. В. Щодо основних напрямів реалізації кримінологічної запобіжної функції органів прокуратури у природоохоронній діяльності	69
Овчаренко О. М. Новий етап співробітництва України і ЄС у сфері протидії злочинності.....	79
Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди в період Київської Русі і феодальної роздробленості (IX — середина XIII ст.)	89
Дорош Л. В., Потапенко І. В. Незаконна торгівля органами або тканинами людини	99
Абакумова Ю. В. До проблеми кваліфікації дій окремих співучасників злочину	112

Головкін Б. М. Відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань (частина перша).....	121
Колодяжний М. Г. Насильницькі вимагання майна в Україні: віктимологічний аспект	134
Овчаренко О. М., Дунаєва Т. Є. Удосконалення взаємодії правоохоронних органів у сфері протидії злочинності в контексті наближення до європейських стандартів	144
Дятлова В. О. Криминологическая характеристика преступлений против интересов службы в Республике Беларусь	155
Яковець І. С. Система виконання покарань Швейцарії	162
Шило О. Г. Розумний строк провадження в кримінальному процесі України	174
Глинська Н. В. Тип праворозуміння як суттєвий фактор, що визначає напрямки оновлення стандартів якості кримінально-процесуальних рішень	185
Беспалько І. Л. Проблема визначення нормативного змісту принципу диспозитивності у Кримінально-процесуальному кодексі України	203
Веліканов С. В. Підходи до типізації слідчих ситуацій	210
Варцаба В. М. Окремі проблеми визначення зросту особи при складанні та використанні словесного портрета	220
Кудінов С. С. Характеристика окремих способів порушення порядку міжнародної передачі товарів.....	227
Мусієнко І. І. Деякі питання криміналістичної підготовки співробітників правоохоронних органів в умовах інноваційного суспільства	232
Лысов Н. Н., Назин А. В. Криминалистические модели в деятельности службы безопасности по защите информации и проведению внутренних расследований.....	238

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Москвич Л. М. Методологія оцінки ефективності судової системи.....	247
Федоренко Д. М. До питання про відмежування вимагання від примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань	259
В'юнник Д. Ю. Проблеми формування криміналістичної характеристики крадіжок автотранспорту	270

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«Круглий стіл»: «Конвенція про захист прав і основоположних свобод: 60 років європейського досвіду реалізації» <i>(Борисов В. І., Батургарєєва В. С.)</i>	276
Огляд науково-практичної конференції «Криміналістика ХХІ сторіччя»	284
Пам'яті <i>Олексія Олексійовича Погрібного</i>	303

Підписано до друку з оригінал-макета 07.07.2011.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 18,1. Обл.-вид. арк. 16. Вид. № 610.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Україна, 61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 80а

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено ТОВ «Видавництво “Манускрипт”»
(057) 758-35-98

**Перелік
платних послуг, що можуть надаватись
Інститутом вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@apnu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08

Факс: (057) 715-62-08